

Διπλωματική Εργασία
του Μεταπτυχιακού Φοιτητή Κοινωνιολογίας

Φ. Βλάχου

A.M. 205/2016

με θέμα:

Ιδρυματισμός & Κοινωνική Ένταξη σε Δομές Προστασίας Παιδιών & Νέων:

Βιογραφικές Αφηγήσεις Τέως Οικότροφων Αρρένων

Επόπτης Καθηγητής:

Ε. Τζανάκης

Μέλη Επιτροπής Επίβλεψης:

Ι. Ζαϊμάκης

Κ. Γκούνης

Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<i>Σελίδα</i>
1. Εισαγωγή	4
2. Το Κράτος Πρόνοιας και η Παιδική Προστασία στην Ελλάδα	10
3. Το Ίδρυμα και οι Αιτίες Εισαγωγής	16
4. Τα Χαρακτηριστικά των Οικότροφων Παιδιών και Νέων	26
5. Η Μεθοδολογία της Έρευνας	34
6. Χωρικό Πεδίο, Ιστορική Διαδρομή και Καθημερινότητα στο Φορέα	48
7. Τα Δημογραφικά Στοιχεία των Συμμετεχόντων	57
8. Ο Ίδρυματισμός και οι Διαστάσεις του	65
9. Οι Παράγοντες Ένταξης και Συμμετοχής	71
10. Οι Παράγοντες Αποκλεισμού και Περιθωριοποίησης	76
11. Ο Ρόλος της Φτώχειας	83
12. Ο Ρόλος της Επαγγελματικής Ένταξης	89
13. Ο Ρόλος της Εκπαίδευσης και των Σχολικών Επιδόσεων	93
14. Ο Ρόλος του Οικογενειακού Περιβάλλοντος	105
15. Άλλοι Παράγοντες Ίδρυματισμού και Κοινωνικής Ένταξης	112
16. Συμπεράσματα	125
Βιβλιογραφία	143

Θερμές ευχαριστίες

στην οικογένεια και στους καθηγητές μου

για τη στήριξη και τη συνεργασία!

*Κάποια μέρα ως παιδί άφησες το χέρι του γονέα σου και χάθηκες για λίγο... Θυμάσαι πώς ένιωσες;
Φαντάσου τώρα πως δεν ξαναβρήκες ποτέ τους γονείς σου έπειτα από εκείνη την ημέρα...
Κάπως έτσι αισθάνονται οι εγκαταλελειμμένοι!*

Αφιερωμένο στους μικρούς πρίγκιπες και στις μικρές πριγκίπισσες που χρειάζονται τη βοήθειά μας για να ανοίξουν τα φτερά τους και να πετάξουν.

1. Εισαγωγή

Μέσα στον υπόλοιπο πληθυσμό τα παιδιά αποτελούν την πιο ευάλωτη ομάδα καθώς είναι εκτεθειμένα σε ασθένειες, επιδημίες, ατυχήματα, οικολογικές καταστροφές, πολέμους και βέβαια στους μηχανισμούς της αγοράς. Δέχονται πρώτα τις κοινωνικές διακρίσεις, όντας ανήμπορα να αντιδράσουν στις κοινωνικές ανισότητες, ενώ τα ζητήματα¹ που τα αφορούν καθορίζονται από τις επιλογές και τις προσδοκίες του περιβάλλοντός τους (Καλλινικάκη, 2006:161). Τα παιδιά και οι νέοι υφίστανται επίσης τις συνέπειες αποκλεισμού των γονέων τους, βιώνοντας φαινόμενα γενικής αποστέρησης σε μεγαλύτερο βαθμό από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Η ολοκλήρωση του κοινωνικού αποκλεισμού επέρχεται με την εξάρτησή τους από τις δομές κοινωνικής πρόνοιας και την υποβάθμισή τους σε λήπτες κοινωνικής ελεημοσύνης ή κρατικής φροντίδας (Τσομπάνογλου κ.ά.,2005:267). Όποιες και αν είναι οι περιθωριοποιημένες ομάδες² που έχουμε στο νου μας, σε όλες ανήκουν και παιδιά (βλ. Κογκίδου, 1998 στο Μάρδας, 2001:197). Ωστόσο, σπανίως επισημαίνεται πόσο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι υπηρεσίες παιδικής μέριμνας στη συνολική διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας (Van Krieken, 1986:7).

Σπάνια επίσης δίνεται η ευκαιρία σε πρώην προστατευόμενους νέους να μιλήσουν ελεύθερα για την ιδρυματική εμπειρία, όπως συνέβη στην παρούσα βιογραφική μελέτη. Η δημοσιότητα σε αυτούς τους χώρους λειτουργεί ως πιστοποίηση της συνέχειας της ιστορίας του εαυτού, της αίσθησης συνοχής της βιογραφίας. Επομένως, το επικοινωνιακό πρόταγμα και οι πρακτικές δημοσιότητας μπορούν να ιδωθούν και ως ένα ατομικό εγχείρημα σύντηξης των επιμέρους οριζόντων συγκρότησης του εαυτού τους οποίους δημιούργησαν η βιογραφική ρήξη και η μακροχρόνια ιδρυματική εμπειρία (βλ. Τζανάκης, 2012:327). Η ανασυγκρότηση της βιογραφικής πορείας, της αλληλουχίας φάσεων, γεγονότων και εμπειριών ζωής, είναι πάντα επιλεκτική και εμπλουτισμένη από νοήματα και ερμηνείες των υποκειμένων που τα βίωσαν (Ιωσηφίδης, 2008:149). Κατ' αυτόν τον τρόπο οι συμμετέχοντες πρώην προστατευόμενοι νέοι μοιράστηκαν βιώματά τους, τα οποία αφού αναλύθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν, παρουσιάζονται στο κείμενο της μελέτης που ακολουθεί.

¹ Η υγεία, η αγωγή, η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία, οι συνθήκες κατοικίας κ.ά.

² Μετανάστες, πρόσφυγες, μονογονεϊκές οικογένειες, μειονότητες, έγκλειστοι σε ιδρύματα, άτομα με αναπηρία κ.ά.

Στους φορείς παιδικής μέριμνας επικρατεί διαχρονικά προβληματισμός σε ότι αφορά τα ζητήματα του ιδρυματισμού και της ομαλής κοινωνικής ένταξης των προστατευόμενων νέων. Η προσπάθεια πραγματοποίησης μιας τέτοιας μελέτης στηρίχθηκε στην προσωπική επαγγελματική εμπειρία του ερευνητή στο χώρο της παιδικής προστασίας, η οποία είχε οδηγήσει προηγουμένως σε ορισμένα εμπειρικά συμπεράσματα σε σχέση με τους παράγοντες που ενδεχομένως προάγουν την ένταξη, ή αντιθέτως την ιδρυματοποίηση των νέων. Πρόθεση του ερευνητή ήταν λοιπόν να αντιπαραβάλει τα εμπειρικά με τα ερευνητικά δεδομένα προκειμένου να διασταυρωθούν και ει δυνατόν να αναδειχθούν προοπτικές βελτίωσης των εν λόγω υπηρεσιών³. Η ευκαιρία συνδυασμού του επαγγελματικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος του συγγραφέα μέσω της διεξαγωγής της εν λόγω μελέτης ήταν μοναδική. Επιπλέον παρόμοιες έρευνες θα μπορούσαν να διευκολύνουν το έργο της διαμόρφωσης εθνικής στρατηγικής αποϊδρυματοποίησης το οποίο πρεσβεύει η αρμόδια πολιτική διοίκηση μέσω της χάραξης νέου θεσμικού πλαισίου⁴.

Στον ελληνικό χώρο συναφείς έρευνες⁵ αναλώνονται σε ιστορικά στοιχεία, είτε αναφέρονται στην παιδική ηλικία, κατά την οποία είναι δύσκολο να τοποθετηθούν ουσιαστικά οι ίδιοι οι περιθαλπόμενοι, ή δε δίνουν ελεύθερα το λόγο στους προστατευόμενους, προκειμένου να μιλήσουν για όσα οι ίδιοι βίωσαν ως σημαντικά γεγονότα. Ίσως μάλιστα σε μια τέτοια έρευνα να είναι σημαντικός παράγοντας επιτυχίας η γνωριμία και η απόλυτη εμπιστοσύνη των προστατευόμενων νέων, οι οποίοι αποτελούν μάλλον δυσπρόσιτο ερευνητικά κοινό. Ανάλογες μελέτες θα ήταν καλό να γίνονται περιοδικά με πρωτοβουλία των ίδιων των φορέων - δημόσιων ή ιδιωτικών υπηρεσιών - και τη συνεργασία ακαδημαϊκών τμημάτων για την κατά το δυνατόν αντικειμενική παρακολούθηση αυτού του ευαίσθητου πληθυσμού ο οποίος μέχρι σήμερα δεν μπορεί καν να προσδιοριστεί με ακρίβεια αριθμητικά⁶. Ωστόσο ανεπίσημες εκτιμήσεις αναφέρουν ότι 2000 έως 3000 παιδιά διαβιούν σήμερα σε ιδρύματα και άλλες δομές προστασίας στην Ελλάδα.

Είναι αντιληπτό ότι σε καιρούς ραγδαίων κοινωνικοπολιτικών ανακατατάξεων και οικονομικής κρίσης εκδηλώνονται ποικίλα προβλήματα, πολλές οικογένειες δυσκολεύονται να αντεπεξέλθουν και ορισμένες αναγκάζονται να

³ Επισημαίνεται πως ένας λόγος συμμετοχής των τέως οικότροφων στην έρευνα ήταν και η ενίσχυση του προνοιακού έργου προς όφελος των νεότερων παιδιών.

⁴ Βλ. Ν.4538/2018, άρ. 1.

⁵ Ενδ. Καλύβα, 2016; Σκουράκη, 2015; Χριστοφορίδου, 2012; Λιάγκου, 2010; Σαραφίδου, 2000.

⁶ Βλ. Μπουγιώτης, 2015.

απευθυνθούν στις προνοιακές υπηρεσίες ή και αντιστρόφως. Άποψη του ερευνητή είναι ότι όλη η προσπάθεια των τελευταίων ετών για μια υγιή αναδιοργάνωση του συστήματος παιδικής προστασίας αποβλέπει αφενός στην έγκαιρη πρόληψη και αφετέρου στην επιτυχή διαχείριση και αντιμετώπιση ενός κύματος απροστάτευτων ή ασυνόδευτων παιδιών και νέων, που σταδιακά προκύπτει από τις εγχώριες και διεθνείς εξελίξεις. Προσπερνώντας το στάδιο της πρόληψης για την αποφυγή της τοποθέτησης κάποιων παιδιών σε ιδρύματα και περνώντας στη φάση της ενδεδειγμένης περίθαλψής τους, η εργασία μας επιχειρεί να συνοψίσει την υπάρχουσα βιβλιογραφία σε ότι αφορά κρίσιμα ζητήματα για τα παιδιά και τους νέους που διαβιούν ήδη σε ιδρύματα. Στη συνέχεια μέσα από την αφηγηματική ανάλυση η μελέτη επιδιώκει την αντιπαραβολή θεωρίας και εμπειρικού υλικού με σκοπό την εξακρίβωση των πραγματικών παραγόντων που ασκούν υποκειμενικές επιδράσεις στην προσωπική εξέλιξη ενός οικότροφου νέου. Το πρόταγμα της ατομικής εξέλιξης υπονοεί μια μομφή στην ακινησία του ασύλου, καθώς η εξελικτική - αναστοχαστική πρόσληψη του χρόνου αποτελεί μια κριτική στην αίσθηση του αχανούς χρόνου που κυριαρχεί στους τόπους εγκλεισμού, απόρροια των αντίστοιχων θεσμικών τελετουργιών που ρυθμίζουν την καθημερινότητα. Σηματοδοτεί επίσης μια κριτική σε εκείνες τις ασυλικές πρακτικές, που εξακολουθούν να εφαρμόζονται και έξω από το άσυλο (Τζανάκης, 2012:341).

Πιο συγκεκριμένα μέσα από την ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση των αφηγηματικών αναφορών των πρώην οικότροφων νέων, η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην καλύτερη κατανόηση των κεντρικών ζητημάτων του ιδρυματισμού και της κοινωνικής ένταξης ή/και άλλων διασυνδεδεμένων θεμάτων, όπως η φτώχεια, η εκπαίδευση, η εργασία κ.ά. Το κείμενο της εργασίας θα χρησιμεύσει στην ενημέρωση του επιστημονικού προσωπικού και στην εκπαίδευση του προσωπικού φροντίδας, αναδεικνύοντας τη στάση των παιδιών απέναντι στο ίδρυμα. Μάλιστα πέραν της επισήμανσης των αδύναμων σημείων ενός ιδρύματος, όπως αυτό της μελέτης μας, η αναφορά επίσης των θετικών, συμβάλλει στην αναγνώριση και τόνωση της προσπάθειας των εργαζομένων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν καθημερινά τη ματαίωση και την επαγγελματική εξουθένωση. Απώτερος στόχος είναι η ποιοτική βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών στη συγκεκριμένη δομή από όπου προήλθε το δείγμα μας, αλλά και στους αντίστοιχους φορείς ανά την επικράτεια. Βεβαίως, η ανάδειξη μελλοντικών τάσεων στην παιδική μέριμνα βρίσκεται στον ορίζοντα του ερευνητή, όπως και η πιθανή επέκταση της έρευνας σε περισσότερα ιδρύματα

παιδικής προστασίας αρρένων και θηλέων, ή ακόμα και δομές προστασίας ατόμων με αναπηρίες, εν όψει διαμόρφωσης της εθνικής στρατηγικής αποϊδρυματοποίησης.

Επί της ουσίας η όλη ερευνητική μας προσπάθεια αφορά τη διερεύνηση της διαδικασίας ένταξης των νέων στο κοινωνικό σύνολο μέσα από την δική τους οπτική. Ασφαλώς οι αφηγητές στις συνεντεύξεις τους γνωρίζουν εκ των προτέρων τους γενικούς ερευνητικούς προσανατολισμούς του ερευνητή και αναπτύσσει την εξιστόρηση με γνώμονα τις κατευθύνσεις αυτές, καθώς το ερευνητικό ερώτημα λειτουργεί ως φίλτρο των αφηγήσεων, ως κατευθυντήριο άξονας με βάση τον οποίο ανασυγκροτείται και ταυτόχρονα ερμηνεύεται η παρελθούσα ζωή⁷. Έτσι και στην περίπτωση μας οι συμμετέχοντες έλαβαν γνώση των ερευνητικών μας προθέσεων μέσα από ένα εκτενή πρόλογο, ο οποίος οδήγησε στη συνέχεια στη δική τους αφήγηση και αναφορά των σημαντικών κατά τη γνώμη τους στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα που οδήγησαν την παρούσα μελέτη ήταν τα εξής:

- Ποιοι παράγοντες προκαλούν τον ιδρυματισμό και ποιοι διευκολύνουν την κοινωνική ένταξη οικότροφων νέων;
- Ποια είναι η βιωμένη κοινωνική εμπειρία του ιδρύματος;
- Ποια είναι τα κοινά πρότυπα των βιογραφικών διαδρομών;
- Ποια βιώματα αποτέλεσαν σταθμό εντός κι εκτός ιδρυματικού περιβάλλοντος;
- Πώς γίνονται οι μεταβάσεις στην εκπαίδευση, στο επάγγελμα ή στην οικογένεια;
- Πώς επηρεάζουν την κοινωνική ένταξη οι παράγοντες οικογένεια, φτώχεια, εκπαίδευση και απασχόληση κατά τη γνώμη τους;
- Ποια στοιχεία της καθημερινής ζωής θεωρούνται παράγοντες ιδρυματοποίησης, περιθωριοποίησης, αποκλεισμού ή στιγματισμού;
- Ποιοι άλλοι επιμέρους παράγοντες επηρεάζουν την ομαλή ένταξη στην εκπαίδευση, στην κοινωνία και στο επάγγελμα;

Στην παράδοση της προφορικής ιστορίας και της κοινωνιολογίας που χρησιμοποιεί ποιοτικές μεθόδους πολλές φορές η ερευνητική πρακτική εμφανίζεται ως πρακτική διαλόγου και επικοινωνίας, η οποία σπάει τα στεγανά και φέρνει σε

⁷ Το «ενδιαφέρομαι για...» είναι ο απαράβατος όρος της συνομιλίας μεταξύ ερευνητών και συμμετεχόντων σε κάθε έρευνα σύμφωνα με τον Bertaux, 1997:34-36 στο Τζανάκης, 2012:241.

επαφή κοινωνικούς συνομιλητές από διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους, από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις ή κοινωνικά πεδία. Αυτή η δημοκρατική προοπτική, ωστόσο, έρχεται αντιμέτωπη με δύο προκλήσεις, οι οποίες αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της βιογραφικής έρευνας: α. οι αφηγήσεις ζωής συχνά είναι το αποτέλεσμα της σχέσης ερευνητή/ερευνήτριας και αφηγητή/αφηγήτριας, και β. ο προφορικός λόγος αποτελεί μια πολυδιάστατη, εγγενώς μεροληπτική ανασυγκρότηση του παρελθόντος. Οι βιογραφικές εκφορές μας επιτρέπουν να ξανασκεφτούμε τις υπάρχουσες κατανοήσεις και να κάνουμε γόνιμες συνδέσεις ανάμεσα στη λαϊκή, τη δημόσια και την ακαδημαϊκή ιστορία, διαβαίνοντας βιωματικές πληροφορίες μιας ανθρωπολογικής γνώσης που δεν είναι διαθέσιμη στις γραπτές πηγές (Ζαϊμάκης, 2010:372). Όπως σωστά επισημαίνει ο Ζαϊμάκης (2007:185), η δημοκρατική διάσταση της στροφής στο λόγο των υποκειμένων δεν είναι εξασφαλισμένη, εφόσον, εκτός των άλλων, η σχέση ερευνητή-βιογραφούμενου είναι άνιση. Η βιογραφία λοιπόν είναι μια προσέγγιση, που αν χρησιμοποιηθεί κατάλληλα και με σεβασμό προς το ερευνώμενο υποκείμενο, μπορεί να αναδείξει εναλλακτικές ερμηνείες του κοινωνικού μετασχηματισμού (Τζανάκης, 2012:240).

Σε αυτή τη βάση προχωρήσαμε στην πραγματοποίηση και ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων, τα αποτελέσματα των οποίων καταγράφονται παρακάτω. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι στο Δεύτερο Κεφάλαιο γίνεται η απαραίτητη εννοιολογική διασύνδεση της παιδικής προστασίας με το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα. Στο Τρίτο Κεφάλαιο προσεγγίζεται ο ορισμός και η περιγραφή του ιδρύματος όπως και οι αιτίες εισαγωγής ενός παιδιού σε αυτό. Στο Τέταρτο Κεφάλαιο αναλύονται τα κύρια χαρακτηριστικά των οικοτόφων παιδιών και νέων και στο Πέμπτο, περιγράφεται η μεθοδολογία, η δειγματοληψία, η συλλογή και ανάλυση του εμπειρικού υλικού της έρευνάς μας. Στο Έκτο Κεφάλαιο παρουσιάζεται το χωρικό πεδίο της μελέτης, η ιστορική διαδρομή και η καθημερινότητα στο φορέα. Ακολουθούν τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων στο Έβδομο Κεφάλαιο. Το Όγδοο Κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον ιδρυματισμό και στις διαστάσεις του, το Ένατο Κεφάλαιο αφορά τα κριτήρια ένταξης και συμμετοχής που προέκυψαν από τη μελέτη και το Δέκατο τα στοιχεία που συνθέτουν τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση των οικοτόφων νέων. Το Ενδέκατο Κεφάλαιο αναφέρεται στην επίδραση της φτώχειας στη ζωή τους και το Δωδέκατο στη σημασία της επαγγελματικής ένταξης. Η αξία της εκπαίδευσης και των σχολικών επιδόσεων τεκμηριώνεται στο Δέκατο Τρίτο Κεφάλαιο και ο καθοριστικός ρόλος του

οικογενειακού περιβάλλοντος στο Δέκατο Τέταρτο. Στο Δέκατο Πέμπτο παρουσιάζονται διάφοροι άλλοι επιδραστικοί παράγοντες που προέκυψαν στη μελέτη μας και ακολουθούν στο Δέκατο Έκτο Κεφάλαιο τα συμπεράσματά μας. Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τη Βιβλιογραφία στο τέλος του τόμου.

Όπως σε κάθε μελέτη έτσι και σε αυτή υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί. Εν προκειμένω ο ερευνητής γνωρίζει προσωπικά τους συμμετέχοντες καθώς έχει εργαστεί για χρόνια στην εν λόγω δομή με ενδεχόμενη συνέπεια την «αλλοίωση»⁸ της πραγματικής τους άποψης, όπως αυτή καταγράφεται στις βιογραφικές τους αναφορές. Συγκεκριμένα κατά το διάστημα της έρευνας είχε μόλις γίνει γνωστή η αποχώρηση του ερευνητή από το δυναμικό του φορέα λόγω μετάθεσης. Οι σχέσεις αφηγητή - συνεντευκτή είναι λοιπόν μεροληπτικές και όχι αντικειμενικές, πράγμα που επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί για την ενίσχυση της ποιοτικής μας έρευνας. Άλλωστε, ο λόγος ο οποίος παράγεται κατά τη διαδικασία μιας αφηγηματικής συνέντευξης μόνο ως πολλαπλά διαμεσολαβημένος μπορεί να νοηθεί και οφείλουμε σε αυτή τη διαμεσολάβηση να συμπεριλάβουμε τους σκοπούς της έρευνας και τη σχέση αφηγητή - συνεντευκτή (Τζανάκης, 2012:241). Επιπροσθέτως η παρούσα έρευνα διεξήχθη σε περιορισμένο αριθμό (5) ενήλικων εθελοντών αρρένων οικοτρόφων. Επιπλέον δεν ήταν δυνατή ούτε η προσέγγιση ως προς το φύλο, εφόσον δεν υπήρχε πρόσβαση σε δομές φιλοξενίας θηλέων, κάτι το οποίο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στο μέλλον. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις η ηλικία των συμμετεχόντων είναι νεαρή και δε διευκολύνει την αναφορά στην αυτοβιογραφία τους. Τέλος, κάποιοι συμμετέχοντες γνωρίζονται μεταξύ τους με ότι αυτό συνεπάγεται για τις αφηγήσεις τους, αν και εφόσον έχουν εκμυστηρευτεί σχόλια από τη συμμετοχή τους στην έρευνα κατά τις κοινές τους συναντήσεις.

⁸ Π.χ. οι ερωτώμενοι να είναι πιο επιεικείς στις αναφορές τους

2. Το Κράτος Πρόνοιας και η Παιδική Προστασία στην Ελλάδα

Ως κράτος πρόνοιας θεωρείται το θεσμικό πλαίσιο παροχής κοινωνικών δικαιωμάτων στους τομείς υγείας, εκπαίδευσης και εν γένει παροχής κοινωνικών υπηρεσιών (Βικιπαίδεια). Η άρθρωση των βασικών πυλώνων του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκε με σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με άλλες δυτικές χώρες και με χαρακτηριστική υπανάπτυξη των αρμόδιων υπηρεσιών (ΕΚΔΔ, 2005:2). Τα διακριτικά γνωρίσματα του ελληνικού κράτους πρόνοιας, μας επιτρέπουν να το εντάξουμε στην οικογένεια των συντηρητικών - οικογενειοκεντρικών καθεστώτων του ευρωπαϊκού νότου (Αράπογλου, 2005:41). Οι ερευνητές καταλήγουν συνήθως στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό κοινωνικό κράτος είναι ελλιπές σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Παραδοσιακά το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα επικρίνεται ως ανεπαρκές, κατακερματισμένο, πελατειακό και αναποτελεσματικό, πράγμα που οφείλεται εν πολλοίς στους πόρους, καθώς η συνολική δαπάνη για την πρόνοια στην Ελλάδα βρίσκεται παραδοσιακά κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (Κατσίκας κ.ά., 2014:75). Το ίδιο ελλιπές είναι και η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα, καθώς περιλαμβάνει περιορισμένες δράσεις, έχει αποσπασματικό χαρακτήρα, δεν οριοθετεί ελάχιστο επίπεδο ευημερίας, χαρακτηρίζεται από υπολειμματική αντίληψη και στασιμότητα θεσμικού πλαισίου (Κουφάκη, 2006:130-131). Όλα αυτά έχουν συνέπειες στην παιδική προστασία, καθώς η παιδική μέριμνα είναι τμήμα της προνοιακής πολιτικής ενός κράτους, ενώ η τοποθέτηση πολλών παιδιών σε ιδρύματα θα μπορούσε σε ορισμένες περιπτώσεις να αποφευχθεί με συγκεκριμένες προληπτικές παρεμβάσεις.

Γενικά προκειμένου, να είναι δίκαιο το κράτος πρόνοιας, πρέπει να γίνει κράτος – υπηρεσία και όχι μόνο να λειτουργεί ως διανομέας επιδομάτων και διαχειριστής καθολικών κανόνων, δίνοντας τα μέσα στον καθένα να αλλάξει την πορεία της ζωής του (Rosanvallon, 2001:278). Η παροχή βοήθειας στα παιδιά απαιτεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση σχετικά με τις πολιτικές απασχόλησης γονέων, σχεδιασμό συστημάτων φορολογίας και παροχών, προσφορά βασικών υπηρεσιών, όπως η ποιοτική φροντίδα, η εκπαίδευση και η προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών⁹. Οι ίσες ευκαιρίες και οι οικογενειακές πολιτικές είναι επίσης ζωτικής

⁹ Σαφείς στόχοι της Ε.Ε. στη Συνθήκη της Λισαβόνας.

σημασίας (European Commission, 2010:4). Αναζητούνται λοιπόν τρόποι ανακατεύθυνσης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας σε πολιτικές επένδυσης σε ανθρώπινους πόρους, κατάρτισης του εργατικού δυναμικού, δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας προσανατολισμένων σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού, αντί ενίσχυσης του εισοδήματος μέσω επιδομάτων (ΕΚΔΔ, 2005:51-52). Ιδιαίτερα, η ενίσχυση της εκπαίδευσης των ατόμων που εργάζονται με παιδιά μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο ισχυρό μέσο πρόληψης των παραβιάσεων των δικαιωμάτων των παιδιών (Λουμάκου & Μπεζέ, 2006:16).

Έρευνες¹⁰ μεγάλης κλίμακας στην Ευρώπη επαληθεύουν ότι η κατανομή των κινδύνων αποκλεισμού ανάλογα με την κοινωνική διαστρωμάτωση, την ιθαγένεια και την οικογενειακή σύνθεση εξαρτάται από τις κοινωνικές παροχές κάθε προνοιακού συστήματος (Αράπογλου, 2005:37). Όμως το κράτος πρόνοιας είχε οργανωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να χειρίζεται προβλήματα σχετικά ομοιογενών πληθυσμών, ενώ τώρα πρέπει να ασχοληθεί με άτομα τα οποία βρίσκονται σε ιδιαίτερη κατάσταση το καθένα (Rosanvallon, 2001:251). Ως υπηρεσία η παιδική προστασία αποτελεί μέρος του κράτους πρόνοιας. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί συγκεκριμένη και ιστορικά καθορισμένη μορφή του νεωτερικού κράτους στις διάφορες φάσεις της εξέλιξής του (ΕΚΔΔ, 2005:7). Η αρχή της δημόσιας πρόνοιας σημαίνει ισότητα στην ανάγκη, η οποία αντισταθμίζει την ανισότητα στην ικανότητα να πληρώσεις. Η έννοια του κράτους πρόνοιας επιφορτίζει λοιπόν τα κρατικά όργανα με την ευθύνη υλοποίησης αυτής της αρχής. Κομίζει την άποψη ότι είναι καθήκον και δέσμευση του κράτους να εγγυηθεί την πρόνοια όλων των υποκειμένων του κι επέβαλε στους κρατικά χρηματοδοτούμενους και διοικούμενους θεσμούς τις ευθύνες που απορρέουν από την ευρύτερη ιδέα της δημόσιας πρόνοιας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως συλλογική εγγύηση για αξιοπρεπή ατομική επιβίωση (Bauman, 2002:131). Ασφαλώς η ανάπτυξη της παιδικής μέριμνας δεν είχε απλώς μια γραμμική πρόοδο προς την εντονότερη κρατική παρέμβαση στην οικογενειακή ζωή. Η παιδική πρόνοια διαδραμάτισε ποικίλους ρόλους για διαφορετικές περιόδους στην ιστορία και αυτό είναι σημαντικό να αναγνωριστεί, προκειμένου να τοποθετηθεί η σχέση κράτους - οικογένειας οποιασδήποτε δεδομένης περιόδου στο πλαίσιο του τι συνέβη πριν και μετά, διότι υπήρχαν σημαντικές ασυνέχειες (Van Krieken, 1986:18-19). Ασφαλώς, η σημασία των δικτύων αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή των οικογενειών και των

¹⁰ Σχ. Tsakoglou & Papadopoulos, 2002; Layte et al., 2001.

ατόμων είναι αναμφισβήτητο γεγονός για όλες τις ανεπτυγμένες χώρες. Ωστόσο, η κεντρική διάκριση που χαρακτηρίζει τις διαφορετικές κοινωνίες επικεντρώνεται στη λειτουργία των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και των κοινωνικών υπηρεσιών. Από την άποψη αυτή, ο βασικός διαχωρισμός αναφέρεται από τη μια μεριά σε χώρες με ανεπτυγμένα και επαρκή συστήματα κοινωνικής προστασίας και από την άλλη, σε χώρες όπου η παροχή υποστήριξης στα εξαρτώμενα κυρίως άτομα, αποτελεί ευθύνη των οικογενειών (Κικίλιας κ.ά., 2007:32-33).

Το περιεχόμενο της παιδικής κοινωνικής μέριμνας ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις φάσεις εξέλιξης των ίδιων των αντιλήψεων για το παιδί. Το κράτος υποκαθιστώντας το ρόλο των γονέων αναλαμβάνει την κάλυψη των θεμελιωδών αναγκών όσων βρίσκονται σε κίνδυνο¹¹. Με τον τρόπο αυτό προσδοκά να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο επίπεδο ευημερίας για το παιδί. Η αναγωγή των αναγκών των κοινωνικών ομάδων σε δικαιώματα και η επιλεκτική ικανοποίησή τους από το κράτος είναι πολιτική διαδικασία που εξυπηρετεί τελικά τη διατήρηση της συγκεκριμένης κοινωνικής δομής. Η κοινωνική πολιτική για το παιδί στο βαθμό που διακρίνεται ως τέτοια συμβάλλει συνήθως στην κοινωνική του αναπαραγωγή μέσω της δημιουργίας ενός ανθρώπου και πολίτη με συγκεκριμένα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά (Κουφάκη, 2006:122). Η προστασία και υποκατάσταση της φυσικής οικογένειας όταν οι γονείς αδυνατούν να φροντίσουν τα παιδιά τους είναι εξίσου παλιά με την ανθρώπινη ιστορία (Καλλινικάκη, 2006:162). Ο όρος «παιδική προστασία» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις υπηρεσίες που παρέχονται σε οικογένειες και παιδιά, οι περιπτώσεις των οποίων έρχονται σε γνώση κρατικών ή ιδιωτικών οργανώσεων, εξαιτίας της αδυναμίας της φυσικής οικογένειας να φροντίσει το παιδί. Η παιδική προστασία¹² στοχεύει στην ευημερία των παιδιών, που δεν έχουν για οποιοδήποτε λόγο τη φροντίδα της οικογένειάς τους ή κρίνεται σκόπιμο να απομακρυνθούν από αυτή για κάποιο διάστημα ή για πάντα. Οι υπηρεσίες αποσκοπούν στην άμβλυση των συνεπειών της φυσικής και συναισθηματικής εγκατάλειψης ή στέρησης και να ελαχιστοποιούν τις επιπτώσεις του αποχωρισμού από τους γονείς (Χρυσικός, 2002:260).

¹¹ Ορφανά, φτωχά ή έκθετα παιδιά κ.ά.

¹² Έχει πιο στενή έννοια από τον όρο παιδική πρόνοια που συνήθως αναφέρεται σε προγράμματα βοήθειας σε γονείς και κηδεμόνες για την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών τους. Στη χώρα μας οι δύο όροι χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για όλα τα προγράμματα που έχουν στόχο τη βοήθεια και ευημερία του παιδιού, είτε μέσα είτε έξω από τη φυσική οικογένεια.

Τα πλέον τρωτά άτομα στην κοινωνία μας είναι τα παιδιά και για αυτόν το λόγο τα ανθρώπινα δικαιώματα οφείλουν να αρχίζουν με τα δικαιώματα των παιδιών. Το κράτος έχει ανεξάρτητο αυτοδίκαιο ενδιαφέρον για την ευημερία των παιδιών. Δικαιούται να προστατέψει την ευημερία τους και να τα διαφυλάξει από παραβιάσεις που μπορεί να αναστείλουν την απρόσκοπτη εξέλιξή τους σε ελεύθερους και ανεξάρτητους πολίτες (Λουμάκου & Μπεζέ, 2006:17). Ο άνθρωπος σε όλα τα στάδια της ζωής του βρίσκει την ψυχική ισορροπία μέσα στη θαλπωρή της οικογένειας. Όμως αρκετές φορές και για διάφορους λόγους¹³ είναι αναγκαία η υποκατάστασή της. Οι συγγενείς ή οι παιδικοί σταθμοί μπορούν να υποκαταστήσουν προσωρινά την οικογένεια. Παραδείγματα ολικής υποκατάστασης είναι η τεκνοθεσία, η αναδοχή ή τα ιδρύματα οικογενειακής στήριξης και προστασίας (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:11). Τα ιδρύματα είναι μια από τις μορφές προστασίας που διαθέτει η κοινωνία για να αντιμετωπίσει την έλλειψη οικογενειακού περιβάλλοντος για κάποια παιδιά. Ως δομές σχετίζονται άμεσα με τους θεσμούς της υιοθεσίας και της αναδοχής και αποτελούν μαζί, μέρος του γενικότερου δικτύου της παιδικής προστασίας¹⁴. Η τοποθέτηση των παιδιών σε ιδρύματα είναι συχνά αναπόφευκτη. Η ιδρυματική ανατροφή των παιδιών σε περιβάλλοντα κλειστής περίθαλψης, το ιστορικά παλαιότερο μέτρο οργανωμένης κοινωνικής φροντίδας και παιδικής μέριμνας, αποτελεί μια εκδοχή της προστασίας. Προσφέρεται σαν λύση προστασίας παιδιών που δε διαθέτουν ή δε μπορούν να παραμείνουν στο οικογενειακό τους περιβάλλον, εξαιτίας κοινωνικοοικονομικών παραγόντων και για τα οποία δεν υπάρχουν προοπτικές υιοθεσίας ή τοποθέτησής τους σε ανάδοχες οικογένειες (Ζηλίδης, 1990:227).

Διεπιστημονικά συμπεράσματα στο πεδίο της παιδικής προστασίας οδήγησαν στην οριοθέτηση της διακίνησης των απροστάτευτων παιδιών, καθώς διαπιστώθηκε πως η απουσία ή αδυναμία άσκησης γονεϊκού ρόλου, οι σοβαρές δυσλειτουργίες στις οικογενειακές σχέσεις, αλλά και οι αδέξιες κινήσεις σωτηρίας από τρίτα πρόσωπα, έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην ψυχική υγεία στην παιδική και ενήλικη ζωή. Έτσι, σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες οι ανεπίσημοι μηχανισμοί για την προστασία έκθετων παιδιών εξελίχθηκαν σταδιακά σε θεσμούς παιδικής προστασίας (Καλλινικάκη, 2006:162-163). Στη νεότερη Ελλάδα

¹³ Π.χ. απασχόληση γονέων, οικονομική αδυναμία, απώλεια κ.ά.

¹⁴ Σχ. Triseliotis & Κουσίδου, 1989.

οργανώθηκαν αρχικά τα βρεφοκομεία¹⁵ ως αντιστάθμισμα των κοινωνικών προβλημάτων της εποχής τα οποία λειτούργησαν αρχικά ως τμήματα νοσοκομείων (Μπρούσκου, 2015:117). Το πρώτο κρατικό ορφανοτροφείο δημιουργήθηκε στην Αίγινα το 1829. Ένας σημαντικός αριθμός φιλανθρωπικών ιδρυμάτων κοινωνικής φροντίδας συστήθηκε και λειτούργησε μετά το λοιμό του 1854 για τα ορφανά και όσα παιδιά αδυνατούσαν οι γονείς τους να φροντίσουν. Το ίδιο συνέβη μετά τη λήξη του Α', όπως και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. (ΧτΠ, 2009:88 κ.ε.). Τα ιδρύματα, όπως το Παράρτημα Προστασίας Παιδιών και Νέων Χανίων¹⁶, συστάθηκαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ως εθνικά ορφανοτροφεία¹⁷ και σταδιακά εξελίχθηκαν στο χρόνο με διάφορες ονομασίες και αναδιαμορφωμένους στόχους. Σήμερα εμπλέκονται κατά περίπτωση στην πραγματική φροντίδα, την προσωρινή περίθαλψη, την προσωρινή ή οριστική ανάληψη κηδεμονίας, την υποστήριξη αναδοχής και υιοθεσίας κ.ά. παιδιών τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχουν χάσει και τους δύο γονείς, αλλά στερούνται για διάφορους λόγους την οικογενειακή στήριξη ή τις κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και ανατροφής¹⁸.

Μέχρι τις αρχές του '90 η κρατική κοινωνική προστασία και φροντίδα για τα παιδιά ήταν επικεντρωμένη κυρίως στην επιδοματική ενίσχυση των απροστάτευτων παιδιών, παιδιών πολύτεκνων οικογενειών, παιδιών με αναπηρίες, καθώς και στη δευτεροβάθμια κοινωνική φροντίδα με τη φιλοξενία παιδιών σε ιδρύματα¹⁹. Οι υφισταμένες υπηρεσίες για το παιδί παρουσίαζαν μέχρι πρότινος υποστελέχωση, αναχρονιστικό οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο, περιορισμένη ενσωμάτωση των σύγχρονων επιστημονικών μεθόδων εφαρμογής ή ποιοτικής αξιολόγησης και αδυναμία συντονισμού και οριζόντιας δικτύωσης (Συνήγορος του Παιδιού, 2007). Βεβαίως τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αναπτυχθεί με γρηγορότερους ρυθμούς σύγχρονες υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας που καλύπτουν ευρύτερο πληθυσμό παιδιών και περισσότερες κατηγορίες αναγκών και προβλημάτων τους. Όμως, οι σύγχρονες μορφές και θεσμοί παιδικής προστασίας και φροντίδας δεν έχουν ακόμα καθολική εφαρμογή στη χώρα μας λόγω έλλειψης σύστασης - κυρίως στην περιφέρεια - των αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών για την κοινωνική φροντίδα του

¹⁵ Καταρχήν σε ιταλοκρατούμενες περιοχές στη Χίο το 16^ο αιώνα και στα Επτάνησα το 17^ο αιώνα γεγονός που καταδεικνύει πως ο θεσμός εισήχθη από την καθολική Ευρώπη παράλληλα με άλλες δομές πρόνοιας .

¹⁶ Βλ. Κεφ. 7.

¹⁷ Ν. 2851 ΦΕΚ 114/Α/ 15-7-1922.

¹⁸ Σχ. Συνήγορος του Πολίτη, 2015:8.

¹⁹ Ορφανοτροφεία, παιδοπόλεις, κέντρα παιδικής μέριμνας, ιδρύματα φιλοξενίας παιδιών με αναπηρίες κ.ά.

παιδιού και την κοινωνική στήριξη της οικογένειας. Οι σημαντικότερες ελλείψεις στο σύστημα της κοινωνικής φροντίδας και αλληλεγγύης για το παιδί εντοπίζονται ειδικότερα στις πρωτοβάθμιες κοινωνικές υπηρεσίες σε επίπεδο πρόληψης, συμβουλευτικής, έγκαιρου εντοπισμού και κοινωνικής παρέμβασης, όπου διαπιστώνεται ανάπτυξη, οργάνωση και λειτουργία τους χωρίς ενιαίο σχεδιασμό. Αδυναμία του συστήματος είναι επίσης η έλλειψη σύνδεσης και συνεργασίας μεταξύ των υπηρεσιών, ώστε να δραστηριοποιούνται ως δίκτυο σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (ΧτΠ, 2009:90 κ.ε.). Επιπροσθέτως, τα τελευταία χρόνια μια ακόμα διάσταση της παιδικής προστασίας αυτή της φροντίδας ασυνόδευτων ανηλίκων έχει ενταθεί εξαιτίας των διεθνών πολιτικοοικονομικών συγκυριών. Από την άλλη πλευρά σημαντικά βήματα ενίσχυσης της παιδικής προστασίας στη χώρα μας είναι η πρόσφατη ψήφιση του Ν. 4538/2018 για την αναδοχή και την υιοθεσία, αλλά και η δημιουργία ενιαίου μητρώου για όλα τα παιδιά που διαβιούν σε ιδρύματα από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

3. Το Ίδρυμα και οι Αιτίες Εισαγωγής

Ως ίδρυμα μεταξύ άλλων ορισμών νοείται κάθε οργανισμός²⁰ όπου δίνεται στέγη και τροφή σε άτομα που δεν μπορούν να αυτό-εξυπηρετηθούν (Βικιλεξικό). Για να οριστεί με μεγαλύτερη σαφήνεια η έννοια του ιδρύματος είναι απαραίτητο να γίνει η διάκριση του όρου αφενός ως ίδρυμα και αφετέρου ως θεσμός. Το ίδρυμα αναφέρεται σε κάτι που προτείνεται και ιδρύεται από το νόμο για να εξασφαλίσει ένα ρόλο κι ένα καθεστώς, εκπληρώνοντας μια αποστολή που του ανατίθεται από το κράτος. Ο θεσμός από την άλλη μεριά, είναι η κατασκευή συνθηκών λειτουργίας και σχέσεων, που δημιουργείται ανάμεσα στους διαφορετικούς συμμετόχους μιας κατάστασης²¹. Το καίριο γεγονός των ιδρυμάτων είναι η διαχείριση πολλών ανθρώπινων αναγκών μέσω της γραφειοκρατικής οργάνωσης ολοτήτων ανθρώπων, άσχετα αν αποτελεί αναγκαίο μέσο κοινωνικής οργάνωσης στις συγκεκριμένες περιστάσεις (Goffman, 1994:26). Επιπλέον, το κύριο στοιχείο που διαφοροποιεί τη ζωή στο ίδρυμα από τη συνηθισμένη οικογενειακή ζωή είναι η πολύ συχνή εναλλαγή των προσώπων που φροντίζουν τα παιδιά (Rutter, 1998:33). Κατά τον Goffman (1994:31) τα ολοπαγή ιδρύματα είναι κοινωνικά υβρίδια, εν μέρει τυπική οργάνωση κι εν μέρει κοινότητες διαμονής. Εδώ έγκειται το ιδιαίζον κοινωνιολογικό τους ενδιαφέρον, καθώς αποτελούν θερμοκήπια μέσα στην κοινωνία μας που έχουν σκοπό τη μεταλλαγή ατόμων, αποτελώντας φυσικά πειράματα για τα αποτελέσματα που μπορεί να έχει η δράση επάνω στον εαυτό.

Επίσημος στόχος των ιδρυμάτων είναι η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών που φιλοξενούνται σ' αυτά, η παροχή των κατάλληλων εφοδίων για τη ζωή μετά το ίδρυμα και η συναισθηματική τους ευεξία. Επιδιώκεται να εξασφαλιστεί ένας τρόπος ζωής, ο οποίος να πλησιάζει όσο το δυνατόν τη ζωή της φυσικής οικογένειας και να δίνει σε κάθε παιδί τη δυνατότητα να αναπτύξει την προσωπικότητά του. Αν και υπάρχει επίγνωση ότι προτεραιότητα πρέπει να δίνεται σε άλλες λύσεις, για ορισμένα παιδιά η ιδρυματική περίθαλψη παραμένει η μόνη δυνατή λύση σε περιπτώσεις κρίσης και αδιέξοδου. Με την ιδρυματική φροντίδα, λοιπόν, εξασφαλίζεται στέγη, τροφή, ενδυμασία, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, διαπαιδαγώγηση κα εκπαίδευση. Υπάρχουν δύο τρόποι βάσει των οποίων μπορούν να εισαχθούν τα παιδιά στο ίδρυμα είτε εκούσια αν οι γονείς αντιμετωπίζουν κάποια

²⁰ Π.χ. ψυχιατρείο, γηροκομείο, ορφανοτροφείο κ.ά.

²¹ Βλ. Delion, 2005.

κρίση ή πιεστική κατάσταση, οπότε μπορούν να ζητήσουν την προσωρινή εισαγωγή των παιδιών τους σε ίδρυμα, ή ακούσια όταν το Κράτος με δικαστική απόφαση ή με εντολή Εισαγγελέα ανηλίκων, αναλαμβάνει την απομάκρυνση των παιδιών από τις οικογένειες με σκοπό να τα προστατεύσει. Στην Ελλάδα οι τοποθετήσεις σε ιδρύματα είναι διάφορων τύπων, ανάλογα με το είδος της ακολουθούμενης διαδικασίας ή το πλαίσιο υποδοχής και αφορούν την πλειοψηφία των παιδιών, που απομακρύνονται ετησίως από τη φυσική τους οικογένεια. Οι τοποθετήσεις εξαρτώνται από ποικίλους φορείς και αφορούν διαφορετικά πλαίσια, που μπορεί να απευθύνονται σε παιδιά τα οποία για οποιονδήποτε λόγο δεν έχουν οικογενειακό περιβάλλον²², σε παιδιά με αναπηρίες²³ και σε παιδιά με προβλήματα ψυχικής υγείας²⁴. Οι επιβλέποντες φορείς υπάγονται στο Κράτος, στην Εκκλησία ή σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες (Λιάγκου, 2010:9).

Οι επικρατούσες συνθήκες ποικίλλουν ανάμεσα στα διάφορα ιδρύματα. Ορισμένα πληρούν υψηλούς κανόνες υγιεινής και παρέχουν επαρκή ιατρική περίθαλψη και καλή διατροφή. Ωστόσο, οι ιδρυματικές μονάδες μοιράζονται συνήθως συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως είναι ο σχετικά μεγάλος αριθμός των υπό φροντίδα παιδιών, η πολύ υψηλή αναλογία παιδιών /φροντιστών, οι πολλές και συχνές εναλλαγές των φροντιστών, η ομοιογένεια των ομάδων των παιδιών ως προς την ηλικία και το επίπεδο της αναπτυξιακής τους ικανότητας, οι περιοδικές μεταβιβάσεις των παιδιών καθώς μεγαλώνουν σε καινούριες ηλικιακές ομάδες συνομηλίκων και επομένως και στην επίβλεψη καινούριων φροντιστών. Τέλος, το χαρακτηριστικό ψυχρό, ιδρυματικό στυλ φροντίδας, το οποίο ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες αλληλεπίδρασης και στερείται ζεστασιάς²⁵, τρυφερότητας, στοργής, αμοιβαιότητας κι ανταποκρισιμότητας, στοιχεία τα οποία συνήθως χαρακτηρίζουν ένα φυσιολογικό πλαίσιο σχέσης μητέρας-παιδιού (Μπάμπαλου, 2014). Στα ιδρύματα οι κοινωνικές σφαίρες είναι αδιαχώριστες, ενώ η επίδραση-κρίση της αυθεντίας είναι διάχυτη σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής (Goffman, 1994:52). Οποσδήποτε τυχόν μετάβαση σε μια θετή οικογένεια κινητοποιεί ξανά τη φυσική ανάπτυξη, τη κοινωνικότητα, και τη θετικότητα του παιδιού, όπως και την προσαρμογή της συμπεριφοράς του. Όμως η εμπειρία της ιδρυματικής διαβίωσης

²² Ορφανοτροφεία, οικοτροφεία, παιδουπόλεις, εκκλησιαστικά ιδρύματα κ.α.

²³ Τμήματα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, ΚΕΠΕΠ, κ.α.

²⁴ Μονάδες επείγουσας παιδοψυχιατρικής νοσηλείας, μονάδες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης όπως ξενώνες παιδιών ή εφήβων, οικοτροφεία παιδιών κι εφήβων, ιδιωτικά ψυχιατρικά πλαίσια νοσηλείας κ.ά.

²⁵ Τη λέξη «ζεστασιά» αναφέρει επανειλημμένως ο Δ.Π. στη συνέντευξή του.

ιδίως κατά τα 2 πρώτα κρίσιμα χρόνια της ζωής έχει σιωπηρά, μακράς διάρκειας αποτελέσματα στη γνωστική ανάπτυξη και τις σχέσεις δεσμού (Vorria et al., 2006). Έρευνες καταδεικνύουν επίσης τη φτωχή έκβαση παιδιών που βίωσαν τη διάσπαση της γονικής φροντίδας και είχαν εισαχθεί σε ιδρυματική φροντίδα μετά τα δύο έτη, επιβεβαιώνοντας τις επιπτώσεις της ασυνέπειας ή δυσαρμονίας μιας οικογένειας. Εξίσου κακή ή και χειρότερη έκβαση προκύπτει ακόμα και για παιδιά που είχαν απομακρυνθεί κατά τη νηπιακή ηλικία από τις οικογένειές τους προκειμένου να προστατευτούν από τις πιθανές βλάβες μιας πλημμελούς, αποδιοργανωμένης ή κακοποιητικής ανατροφής από τους γονείς τους (Rutter, 1998:31-33).

Η παραμονή στο ίδρυμα επηρεάζει όλες τις πλευρές της ανάπτυξης των παιδιών και συνδέεται με υψηλό δείκτη ανασφαλούς δεσμού και συμπεριφορά αντιδραστικής προσκόλλησης των παιδιών ενός ιδρύματος²⁶, χωρίς να είναι δυνατό να εντοπιστεί η ακριβής αίτια για το τόσο υψηλό ποσοστό. Η αναπόφευκτη ελλιπής συναισθηματική κάλυψη των παιδιών που μεγαλώνουν σε ίδρυμα, καθώς και η ενδεχομένως απότομη συμπεριφορά του προσωπικού, ή υιοθέτηση από μέρους τους μεθόδων πειθαρχίας²⁷, καθώς φροντίζουν συγχρόνως μεγάλο αριθμό παιδιών, θεωρείται ότι βρίσκονται στη ρίζα του ανασφαλούς δεσμού, ο οποίος χαρακτηρίζει σε μεγάλη πλειοψηφία τη συμπεριφορά παιδιών προσχολικής ηλικίας που ζουν σε ίδρυμα (Vorria et al., 2003). Τα αρνητικά μοντέλα δεσμού για τον εαυτό και τους άλλους, όπως και οι σχετικές με αυτά γνωστικές και συναισθηματικές διαδικασίες αυξάνουν την πιθανότητα εμφάνισης ψυχοπαθολογίας (βλ. Bowlby, 1969; 1979; 1988). Η θεωρία του δεσμού έχει εξελιχθεί σε σημείο αναφοράς και κεντρικό επεξηγηματικό πλαίσιο για το πώς οι διαπροσωπικές σχέσεις επηρεάζουν την ψυχοσυναισθηματική εξέλιξη του ατόμου σε όλες τις ηλικίες (Kafetsios, 2003). Οι εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για την πρώτη μετάβαση στο ίδρυμα επιβεβαιώνουν κάποια δυσκολία προσαρμογής, αλλά για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

«Έεε σίγουρα το να είσαι μέσα σε μία οικογένεια και να βρεθείς ξαφνικά στο σε ένα κτίριο που έχει πολλά άτομα μέσα και σε μία ηλικία που δεν καταλαβαίνεις και πολλά... Εντάξει ήταν σίγουρα στενάχωρο για όλους μας. Το ίδιο για τα αδέρφια μου που βρεθήκαμε... Αλλά ενταχθήκαμε γρήγορα! Εντάξει μας φέρθηκαν πολύ όμορφα! Στην αρχή δηλαδή σαν πρώτες μέρες μας φέρθηκαν πολύ όμορφα, οπότε ενταχθήκαμε γρήγορα. Δηλαδή

²⁶ Μελέτη στο Κέντρο Βρεφών Μητέρα.

²⁷ Καταστάσεις που ενίοτε βιώνουν τα παιδιά σε ιδρύματα.

ξεκινούσαμε κατευθείαν σχολείο... Δηλαδή μπήκαμε κατευθείαν εκεί», αναφέρει χαρακτηριστικά ο [B.A.]

«Ερχόμενος εδώ εντάζει βρήκα τον (διευθυντή) και με φιλοξένησε πάρα πολύ καλά, με βοήθησε σε κάποια πράγματα... Βρήκα ένα σπίτι που δεν είχα προτού έρθω εδώ!». Ομοίως ο [Γ.Ι.] επεσήμανε ότι: «Στην αρχή ήταν λίγο δύσκολα να προσαρμοστείς στο περιβάλλον αυτό. Γιατί κακά τα ψέματα, είσαι μακριά από τους γονείς, τους φίλους σου, τα αδέρφια σου και μέρα με τη μέρα περνούσε (...) Το πήρα και θετικά! Δηλαδή δεν είπα ότι είμαι σε ένα ίδρυμα και με έπιασε κατάθλιψη²⁸». Το ίδιο και ο [Δ.Π.] ανέφερε πως δυσκολεύτηκε αρκετά το πρώτο δίμηνο της εισαγωγής του στο ίδρυμα, καθώς τότε ήταν πιο αυστηρό το πλαίσιο από ότι είναι σήμερα²⁹, λέει από την πλευρά του ο [E.M.]

Αποτελέσματα ερευνών σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης παιδιών έδειξαν ότι η ιδρυματική ζωή επηρεάζει βαθιά πολλές ψυχικές τους λειτουργίες, ενώ φαίνεται πως κάποια υποομάδα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα μειονεκτεί περαιτέρω. Σε όλες τις περιπτώσεις εντοπίστηκαν προβλήματα που υπονομεύουν την ψυχική υγεία και την ευτυχία των παιδιών. Οι βασικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τη ζωή των παιδιών στο ίδρυμα είναι η έλλειψη στενών διαπροσωπικών σχέσεων, το αίσθημα εγκατάλειψης, το βίωμα των αυστηρών κανόνων, η έλλειψη ή και βίαιη καταπάτηση της ιδιωτικής τους ζωής (Πανοπούλου-Μαράτου κ.ά., 1998:77-78). Μέσα σε ένα τέτοιου είδους πεδίο το οποίο εμπίπτει στη δικαιοδοσία της καθαρής πρακτικής, της αυθαιρεσίας και του ασυνείδητου αυθορμητισμού κάθε ατόμου, κατασκευάζεται η ηθική της χαλαρότητας, της προσωρινότητας και της ρευστότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι τρόφιμοι καταλήγουν να εκτιμούν την αταξία και να επιβάλουν στον εαυτό τους μια πειθαρχία της απειθαρχίας (Παναγιωτόπουλος, 1998:124). Ως πειθαρχία νοείται εδώ μια δεξιότητα που δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά εξυπηρετεί την διαβίωση στην κοινωνία και τη δημιουργία ενός χαρακτήρα με αυτοέλεγχο. Η έλλειψή της είναι δείγμα εγκατάλειψης, ενώ η απόκτησή της ενισχύει

²⁸ Στη φάση αυτή ακόμα και λίγο πριν το τέλος της συνέντευξης προσπαθεί να ανακαλέσει μνήμες και να εκλογικεύσει την όλη εξέλιξη της ζωής του και ιδίως τις αιτίες εισαγωγής στο ίδρυμα.

²⁹ Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι τότε υπήρχε «ακουή».

τα παιδιά, ώστε να εσωτερικεύσουν κανόνες που είναι απαραίτητοι, χωρίς να είναι πάντα ευχάριστοι³⁰ (Gerber, 2006).

Σε αντίθεση ίσως με το αναμενόμενο οι αναφορές των συμμετεχόντων στη βιωμένη εμπειρία του ιδρύματος είναι γενικά θετικές. Εκτιμάται πως οι τέως οικοτρόφοι γνωρίζοντας τη δημοσιοποίηση του εμπειρικού υλικού, δε θέλουν ενδεχομένως να θίξουν με τα λεγόμενά τους το ίδρυμα ή να φανούν αγνώμονες απέναντι σε όσα τους προσφέρθηκαν.

«...ήταν ωραία, ήτανε καλά! Και ακόμα είναι καλά! Δηλαδή πολλά πράγματα που προσφέρει ένα ίδρυμα δεν τα έχουν πολλοί Έλληνες στο σπίτι τους ή μπορεί και ελάχιστοι να τα έχουνε, ειδικά τις παρέες και όλα αυτά που είχαμε εκείνη την εποχή. Παίρναμε το χαρτζιλίκι μας μπορούσαμε να το διαχειριστούμε όπως θέλαμε, τις βόλτες μας, τους φίλους μας, καινούργιους φίλους από δω και από κει. Ήτανε καλές εποχές τότε, υπήρχε και χρήμα! Μας δίνανε να βγαίνουμε, να πηγαίνουμε για καφέδες... Είχαμε την ελευθερία μας! Που στην αρχή νόμιζα ότι πάω κάπου που θα είμαι εσώκλειστος ξέρω 'γω και λέω πού να πάω τώρα να... (...) Ίδρυμα είναι... πας κάπου θα βγαίνεις εκεί. Θα βγαίνεις μία φορά ξέρω 'γω τη βδομάδα έξω έτσι το είχα στο μυαλό μου. Το έχουνε και πολλοί ακόμα. Έτσι το βλέπουνε οι απ' έξω. Ευτυχώς δεν ήταν έτσι τα πράγματα και εντάξει το περιβάλλον ήταν καλό! Οι άνθρωποι, οι επιμελητές, όλοι όσοι δούλευαν μέσα ήταν καλοί άνθρωποι! Μεγαλώσαμε...», είπε ο [Γ.Ι.]

«Χαίρομαι που μπήκα σ' αυτό το κτίριο, όχι πως ήτανε κακό... Αντιθέτως είναι πολύ καλό γιατί δε μας έλειψε τίποτα. Σε μια οικογένεια δουλεύουν δύο άνθρωποι για να πάρουν πέντε παιχνίδια και πάλι δεν τους φτάνουν τα λεφτά. Το ίδρυμα αυτό ξέρω, το Παράρτημα προσφέρει πάρα πολλά. Εξόδους, χρήματα, ρούχα, φαγητό, στέγη, παρέες, τα πάντα όλα δίνει αυτό το ίδρυμα (...), ώστε να μην σκεφτόμαστε παράξενα. Ααα εγώ έζησα σ' ένα ίδρυμα που δεν είχα τους γονείς μου, δεν είχα τα απαραίτητα. Όχι αυτό είναι ψέματα! Εγώ ξέρω ότι σ' ένα ίδρυμα όπως αυτό εδώ έχουνε πάντα τα απαραίτητα

³⁰ Στην πράξη, για να επιτευχθεί η πειθαρχία χρειάζεται οι ενήλικοι να θέτουν λίγους κανόνες, σαφώς αιτιολογημένους κι ανάλογους με την ηλικία του παιδιού. Πρέπει να παραμένουν σταθεροί στην απαίτησή τους και να μην ακυρώνουν τους κανόνες οι ίδιοι στην πορεία. Οφείλουν να είναι σταθεροί, όχι όμως σκληροί στην εφαρμογή των κανόνων, ούτε να επιλύουν τις διαφορές τους χρησιμοποιώντας την εξουσία τους. Πρέπει τέλος τα παιδιά να μπορούν να επιλέγουν μέσα από εναλλακτικές και ασφαλείς προτάσεις εκ μέρους των παιδαγωγών

πράγματα. Τις βόλτες, όλα τα ‘χουνε, δεν πιστεύω να λείπει τίποτα...», ανέφερε ο [Δ.Π.]

Συγχρόνως φαίνεται ότι έτσι προστατεύουν³¹ κατά κάποιον τρόπο το σημαντικό αυτό χρονικό διάστημα ως κομμάτι της ζωής και της προσωπικότητάς τους, όπως αντίστοιχα θα έκαναν για την οικογένειά τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα λόγια του [Ε.Μ.]:

«Έχω χτίσει εδώ μέσα μια προσωπικότητα! Εεε μπορώ να πω ότι είμαι εντάξει σαν προσωπικότητα!», όπως και του Γ.Ι. «Υπήρχε ένας φόβος μην θίξουμε το ίδρυμα προς τα έξω...». Αλλά και ο [Β.Α.] λέει: «...δεν έχω κακές αναμνήσεις, μόνο καλές! Εγώ κακές αναμνήσεις δεν έχω! Εγώ πέρασα ωραία χρόνια! Πέρασα ωραία πολύ όμορφα χρόνια που ευχαριστώ το Θεό που βρέθηκα εκεί γιατί αν ήμουν στο χωριό δεν θα ‘μουν... δεν θα είχα κάνει τίποτα! Οπότε όχι! Εγώ μόνο καλά θυμάμαι. Έχω μάθει να είμαι με τα λίγα όχι με τα πολλά! (...) Τα πάντα, τα πάντα, για όλα είχα στήριξη».

Παράλληλα μέσα από τις αναφορές τους αποδίδονται με σαφήνεια οι δυσκολίες, οι εντάσεις, όπως και κάποια αίσθηση περιορισμού, που συνδέεται περισσότερο με τις μεθόδους και τους κανόνες καθημερινής λειτουργίας του ιδρύματος.

«Εεε είναι ανάμεικτα (τα συναισθήματα)! Τώρα... Σπίτι! Κάποιες φορές αισθάνεσαι ότι είσαι σε σπίτι, κάποιες φορές ότι είσαι σε ίδρυμα και κάποιες φορές ότι είσαι σε φυλακή (το είπε χαμηλόφωνα)... Δεν είναι κακή φυλακή ή φυλακή φυλακή! Είσαι εκεί επειδή εσύ το θέλεις!³²», ανέφερε χαρακτηριστικά ο [Ε.Μ.]

Ο [Δ.Π.] επισημαίνει από την πλευρά του: «Υπήρχαν τιμωρίες, υπήρχαν και καλά και κακά σημεία, όπως λέμε. Το κακό σημείο είναι όταν κάνουμε μια βλακεία, δεν το καταλαβαίνουμε κι αυτόματα πάμε σε τιμωρία (...) Το καλό σημαίνει ότι όταν είμαστε καλοί σ’ αυτά που πρέπει (...) σου δίνει και το ίδρυμα τα πάντα, αυτό που θέλεις (...) Ήμουν ευχαριστημένος, γιατί υπήρχε και σεβασμός και υπήρχε κι εκτίμηση, υπήρχανε πολλά πράγματα...».

³¹ Πολύ πιθανόν αυτό το φαινόμενο να είναι αντίστοιχο της δεσμοτηριοφιλίας που αναφέρει ο Pinatel στην Τσαλίκोगλου, 1989:185.

³² αργότερα ανασκεύασε

«Τα χρόνια μέσα στο ίδρυμα δύσκολα. Γιατί τότε ήμασταν πιο... Ήτανε άλλες εποχές ήμασταν πιο άγρια παιδιά. Τσακωμοί ιστορίες... Αυτό που μου 'λεγες πριν δηλαδή όταν είσαι μόνο με αγόρια³³, βγαίνει η αδρεναλίνη τσακώνονται συνέχεια τα παιδιά. (...) Με τον καιρό εντάξει βελτιώθηκαν τα πράγματα. Γιατί εντάξει όλοι ήμασταν παιδιά από χωρισμένους γονείς είχαμε ο καθένας τις ευαισθησίες του και τσακωνόμασταν (...) Εγώ είμαι ευτυχής που βρέθηκε το κέντρο να με βοηθήσει σε κάποια πράγματα, αλλά σου δίνουνε το νερό να πας στην πηγή και να μην πεις νερό», ήταν τα λόγια του [A.K.].

Σε ότι αφορά τις αιτίες εισαγωγής σε ίδρυμα, η φτώχεια, ο κατατρεγμός, η εξαθλίωση και η ανεργία οδηγούν νομοτελειακά τις ευπαθείς ομάδες στην ταπείνωση και στο άνοιγμα ενός πεδίου ανεξέλεγκτων συγκρούσεων (Λασιθιωτάκη, 2005). Οι λόγοι ανάθεσης της προστασίας των παιδιών σε κοινωνικές οργανώσεις είναι, είτε οι δυσκολίες των γονέων (πρακτικά, οικονομικά προβλήματα, σωματική ή ψυχική ασθένεια), είτε η συμπεριφορά του ίδιου του παιδιού (παραβατικότητα κ.α.). Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οι γονείς οδηγούν τα παιδιά τους στο ίδρυμα (βρεφοκομείο κ.ά.), όταν αδυνατούν να καλύψουν ή να αναλάβουν κάποιον από τους γονεϊκούς ρόλους. Φυσική απουσία, θάνατος ή αρρώστια, αδυναμία απόδοσης κοινωνικής θέσης, κυρίως για τις άγαμες μητέρες, αδυναμία φροντίδας και διατροφής. Στην περίπτωση ενός ιδρύματος κλειστής περίθαλψης αυτό που συμβαίνει με την εισαγωγή ενός βρέφους είναι ότι αφαιρείται από τους γονείς το σύνολο των γονεϊκών ρόλων, οι οποίοι μεταφέρονται στην προνοιακή δομή. Σε κάποιες περιπτώσεις οι σχέσεις καταγωγής αδρανοποιούνται και παραμένουν καταγεγραμμένες σε ένα μητρώο από όπου ανασύρονται υπό όρους αν χρειαστεί. Ένα βρεφοκομείο, εκτός από χώρος είναι κυρίως ένας χρόνος περιθωρίου στη ζωή των παιδιών που αισίως επανεντάσσονται τελικά στην κοινωνία ως νόμιμα παιδιά κάποιων γονέων (Μπρούσκου, 2015: 212,262).

«Ήταν δύσκολες οι συνθήκες τσακωνόντουσαν οι γονείς μου δεν τα πήγαιναν καλά... Η μάνα μου μας εγκατέλειψε και ο πατέρας μου δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει με τρία παιδιά μωρά οπότε ήταν η μόνη λύση το να ζητήσει τη βοήθεια από την πρόνοια οπότε και καταλήξαμε εκεί», λέει σχετικά ο [B.A.].

³³ Η συγκεκριμένη δομή φιλοξενεί μόνο άρρενες.

«Τα πράγματα ήταν δύσκολα και οικονομικά και οικογενειακά... Μια χώριζε (η μητέρα), μια άλλαζε σπίτι και έτσι αναγκάστηκα να... ήθελα να φύγω από εκείνο το σπίτι, να πάω να δουλέψω, να κάνω κάτι μόνος μου κι έτσι έφυγα χωρίς την άδειά της και αναγκαστικά με έφερε εδώ (στο ίδρυμα). Και καλά ο λόγος ήταν ότι γι' αυτό το λόγο με έφερε εδώ επειδή έφυγα και δεν μπορούσε να με προσέχει και τέτοια. Αλλά εγώ ήθελα να φύγω μόνος μου και από το σπίτι και από παντού!», ανέφερε και ο [E.M.]».

Ένα ακόμη αίτιο είναι η παραβατικότητα³⁴ των νέων, ένα σύνθετο και αβέβαιο αποτέλεσμα της επίδρασης ποικίλων παραμέτρων, οι οποίες έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη υποθετική βαρύτητα σε κάθε άτομο. Έχει παρατηρηθεί συχνή διάπραξη μικροαδικημάτων από νέους, διότι στην ομάδα αυτή παρουσιάζονται ορισμένα κοινωνιολογικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και ψυχικές διαταραχές σε μεγαλύτερη συχνότητα³⁵. Μερικά από αυτά τα χαρακτηριστικά ενοχοποιούνται ως προδιαθεσιακοί παράγοντες³⁶ της νεανικής παραβατικότητας (Αυγουστάτος 2009). Μάλιστα, η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που φυλακίζονται, προέρχεται από τις κατώτερες³⁷ κοινωνικο-οικονομικές τάξεις (Schooligans, 2009). Η έλλειψη γονεϊκής φροντίδας³⁸ και επιτήρησης, η συχνή ή μακρόχρονη απουσία ενός γονέα³⁹, η σκληρή απόρριψη των γονιών ή η ακραία υπερπροστασία, σε συνδυασμό με διαφωνίες των γονιών ως προς τη διαπαιδαγώγηση, η ύπαρξη άλλων παραβατών στην οικογένεια, η ροπή στην υπέρμετρη κατανάλωση αλκοόλ ή ψυχοτρόπων ουσιών από τους γονείς, και η χρήση βίας για την επίλυση των οικογενειακών διαφορών, έχουν ως αποτέλεσμα την αντίδραση και τη διαφυγή από κάθε πρότυπο πειθαρχίας (Αυγουστάτος, 2009).

«Χώρισαν οι γονείς... Ο πατέρας μου δεν μπορούσε να με έχει. Με ανέλαβε η αδερφή του πατέρα μου, μέχρι 7-8 χρόνων. Μετά τα 8 με έφερε εκεί στο ίδρυμα, γιατί μεγαλώναμε, αγριεύαμε... Κοντεύαμε να τελειώσουμε το δημοτικό εκεί 8-9-10 πέμπτη, έκτη τελειώνεις το Δημοτικό. Σου λέει θα πάνε

³⁴ Σχ. Herbert, 1992:107 κ.ε.

³⁵ Ασφαλώς η αντιμετώπιση της παραβατικότητας/εγκληματικότητας των ανηλίκων στηρίζεται παραδοσιακά στις ιδέες της δικαιοσύνης της παιδαγωγικής μεταχείρισης και της επανένταξης

³⁶ Στους ατομικούς συγκαταλέγονται το φύλο, η κληρονομικότητα και άλλοι βιολογικοί παράγοντες, η ψυχική υγεία και τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της νεανικής ηλικίας. Στους κοινωνικούς, η οικογένεια, το σχολείο, η εκπαίδευση, το περιβάλλον, τα πρότυπα συμπεριφοράς, η εργασία και η πολιτιστική διαφορετικότητα

³⁷ Μετανάστες, τσιγγάνοι, παιδιά φτωχών οικογενειών ή ορφανά.

³⁸ Σε έρευνα στη Βοστώνη και το Σικάγο, το 32% του δείγματος των εγκληματιών ήταν ορφανοί.

³⁹ Ιδίως του πατέρα σε σχέση με την παραβατικότητα των κοριτσιών και της μητέρας ως προς των αγοριών.

Γυμνάσιο τα παιδιά, να πάρουν μόρφωση, να δούνε τι θα κάνουνε. Και ήρθε και έψαξε το ίδρυμα τότε η θεία μου και ζήτησε... να γίνει εγγραφή. Μετά από κάποιο καιρό έγινε αποδεκτή η εγγραφή...», ανέφερε σχετικά ο [Α.Κ.].

«Έεε από ότι θυμάμαι δεν τα πήγαινα καλά στο σχολείο όταν ήμουνα... Ναι δεν τα πηγαίναμε αρκετά καλά στο σχολείο και τα αδέρφια μου και εγώ, αλλά πώς να το πω... Η μαμά μου ήταν χήρα! Είχε πεθάνει ο πατέρας μου πολλά χρόνια πριν! Μας συντηρούσε η γιαγιά, ο παππούς, η μαμά με τη σύνταξη που έπαιρνε του πατέρα μου. Από εκεί και πέρα τώρα επειδή ήμασταν δύο αγόρια και ένα κορίτσι, δεν μπορούσε να μας κάνει και καλά... Είχαμε φτάσει και στην εφηβεία είχαμε μπει, εκείνη την περίοδο ήμουνα 16 χρονών στα 17 κάπου εκεί. Επειδή κάναμε φασαρίες,, δεν ακούγαμε τη μαμά, να προσέχουμε, να μην βγαίνουμε έξω τα μεσημέρια... Εμείς κάναμε φασαρίες και τέτοια, οπότε η γειτονιά αναγκάστηκε και έπαιρνε τότε τους κοινωνικούς λειτουργούς στην πρόνοια. Γενικά, πήγαινε από ότι θυμάμαι εγώ, ερχότανε η πρόνοια ξέρω 'γω μας έλεγχε... Έλεγχε το σπίτι σε τι κατάσταση βρισκόμασταν, τα οικονομικά. Οικονομικό πρόβλημα δεν είχαμε απλά το πρόβλημα ήταν το πώς θα μεγαλώσουμε στο μέλλον. Από ότι άκουσα τώρα είχε η μάνα μου μία φίλη κοινωνική λειτουργό...», είπε ο [Γ.Ι.] για την περίπτωση του.

Τα παιδιά που τοποθετούνται σε ιδρύματα παρουσιάζονται πολλές φορές να γνωρίζουν λίγα πράγματα από την οικογενειακή τους ιστορία, το λόγο που βρέθηκαν τοποθετημένα στο ίδρυμα, ή αυτό που πρόκειται να ακολουθήσει στη ζωή τους (Γεωργιάδης, 2002:241). Και εμπειρικά διαπιστώνεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις τόσο η αιτία, όσο και η διαδικασία εισαγωγής δεν είναι απόλυτα σαφής για τους ίδιους τους οικότροφους, ώστε να την ανακαλέσουν με ασφάλεια⁴⁰. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται πως προσπαθούν να εκλογικεύσουν μια διαδικασία δίχως λογική συνέχεια, ακατανόητη σε κάθε παιδί που δε στερήθηκε τη γονική φροντίδα. Έτσι, όταν καλούνται να αναφερθούν σε αυτή την περίοδο αναφέρουν χαρακτηριστικά από την πλευρά τους τα εξής:

«Εγώ ήρθα το 2006. Ήταν από όσο γνώριζα, επειδή ήμουν και μικρός, για οικονομικούς λόγους. Διότι ο πατέρας μου με τη μάνα μου όταν ήμουν εγώ 5

⁴⁰Είτε επειδή λόγω ηλικίας δεν μπορούσαν να αντιληφθούν αυτές τις λεπτομέρειες, είτε γιατί τους έχει υποκρυφθεί η αλήθεια και μεγαλώνοντας δεν διαλευκάνθηκε ποτέ.

χρονών είχανε χωρίσει. Η μάνα μου δε δούλευε. Αρρώστησε ο πατέρας μου, δεν είχε αρκετά χρήματα να μας μεγαλώσει κανονικά σαν γονέας... Και τότε είχαμε πάει στην πρόνοια. Εκεί μας πήγε (με τον αδερφό) ο πατέρας και να λέει... ζήτησε να τον βοηθήσουνε κι αυτά.(...) Μας είπανε ότι υπάρχει ένα μέρος όπου τα παιδιά μεγαλώνουνε... Εμείς είπαμε εντάξει να το δούμε και αν μας αρέσει να κάτσουμε. Γιατί όχι;», είπε ο [Δ.Π.]

«Μιλήσανε, κάτι τέτοιο παίχτηκε από ότι θυμάμαι. Έτσι κατάλαβα τότε και είπαν ότι υπάρχει για μένα ένα ίδρυμα εδώ στα Χανιά. (...). Με ρώτησε η μάνα μου θες να πας ξέρω 'γω; Της λέω δεν έχω πρόβλημα από ότι θυμάμαι τώρα και μου λέει εντάξει. (...) Μου 'χανε πει αυτοί ότι ανά τρεις μήνες που θα κλείνουν τα σχολεία θα 'ρχεσαι όλο το Καλοκαίρι στο σπίτι σου, από δω από κει και λέω εντάξει. Και σαν εκδρομή μικρός ήμουνα λέω να γνωρίσω καινούργια πράγματα και ήρθα (...) Απλά μου δόθηκε η εντολή να φύγω όποτε έφυγα⁴¹. Πήρα την απόφαση και ήρθα εδώ να συνεχίσω και καλά το σχολείο...», θυμάται ο [Γ.Ι.]

Ακόμα κι ο χρόνος εισαγωγής μπορεί να αποτελεί συγκεχυμένη πληροφορία στο μυαλό των οικότροφων, όπως ο Ε.Μ. που ανέφερε ως έτος εισαγωγής το 2013, ενώ στην πραγματικότητα ήταν το 2010, όπως και ο Α.Κ. ανέφερε με αμφιβολία δύο έτη εισαγωγής το 1992 (ορθό) και 1994 (εσφαλμένο). Συχνά η έλλειψη βασικών πληροφοριών οδηγεί τους οικότροφους σε εκτιμήσεις λανθασμένες, επάνω στις οποίες δομούν τα συμπεράσματα για τη ζωή τους, αλλά και τα μελλοντικά τους σχέδια. Συνέπεια είναι να απογοητεύονται εκ νέου στην πρώιμη ενήλικη ζωή, καθώς διαπιστώνουν την πραγματικότητα. Η άγνοια δημιουργεί πολλές φορές την αίσθηση ότι το ίδρυμα ευθύνεται για την απομάκρυνση από την οικογένεια με σοβαρές επιπτώσεις. Ιδιαίτερα σε νεαρή ηλικία είναι δύσκολο για τα παιδιά να αναγνωρίσουν το ρόλο κρατικών υπηρεσιών και να αποδεχτούν τις ενδεχόμενες ευθύνες των βιολογικών τους γονέων για αυτή την εξέλιξη. Γεγονός είναι πάντως ότι τα τελευταία χρόνια η πλειονότητα των τοποθετήσεων σε ιδρύματα αφορά εισαγγελικές παραγγελίες οι οποίες ενεργούνται με γνώμονα το καλύτερο συμφέρον του παιδιού⁴² κατόπιν καταγγελιών, παραμέλησης ή έκθεσης σε κίνδυνο.

⁴¹ Αρχικά δίνεται η αίσθηση της συναίνεσης και τελικά αποδίδεται η διάσταση της επιταγής.

⁴² Βλ. Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού

4. Τα Χαρακτηριστικά των Οικότροφων Παιδιών και Νέων

Γενικά, οι οικότροφοι νέοι έχουν βιώσει στις περισσότερες περιπτώσεις μια δύσκολη παιδική ηλικία γεμάτη ρήξεις και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν ποικίλα εμπόδια στην προσπάθεια ομαλής κοινωνικής ένταξης ως ενήλικοι εξαιτίας των συνεπειών του ιδρυματισμού, όπως απόσυρση, αποπαίδευση, ανία, μειωμένη παραγωγικότητα, και της απώλειας αυτεξουσιότητας (βλ. σχ. Goffman, 1994:29,53,57,72,82; Παναγιωτόπουλος, 1998:121,146 κ.ε.). Όλες αυτές οι βιωμένες καταστάσεις δεν αφορούν απλά εξατομικευμένες περιπτώσεις. Αντιθέτως, πολύ συχνά αντίστοιχα βιώματα πηγάζουν από ένα είδος κοινής συλλογικής πορείας⁴³. Αυτά τα στοιχεία προσδίδουν στα επιμέρους άτομα μια σειρά από αναγνωρίσιμα κοινωνικά χαρακτηριστικά, που ενέχουν μια διάσταση διαχρονικότητας (βλ. Goffman, 1994:29,53,57,72,82; Παναγιωτόπουλος, 1998:121,146 κ.ε.), η οποία αφορά το σύνολο των ατόμων μιας οριοθετημένης συλλογικότητας, μιας κοινότητας, ενός κοινωνικού κόσμου ή μιας κοινωνικής κατηγορίας. Υπό το πρίσμα αυτό τίθεται και το ερώτημα των κοινών βιογραφικών διαδρομών, διότι εντοπίζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά.

Με την εισαγωγή τους στο ίδρυμα οι τρόφιμοι από παιδιά κάποιων γονέων και μέλη μιας οικογένειας περνούν στην κατηγορία του ξένου, η οποία αντιτίθεται σε κάθε κατηγορία συγγενούς. Τοποθετούνται σε έναν χώρο περιθωρίου ο οποίος προορίζεται για χώρος εγκατάστασης παιδιών που αποχωρίζονται τους γονείς τους, παγιώνοντας την απόσταση από αυτούς. Εφαρμόζεται επάνω τους η αρνητική εκδοχή της επιλεκτικής συγγένειας και η αποσύνδεση της βιολογικής γονεϊκότητας από την κοινωνική (Μπρούσκου, 2015:212). Η ολοκλήρωση του κοινωνικού αποκλεισμού παιδιών και νέων επέρχεται με την εξάρτησή τους από τις δομές κοινωνικής πρόνοιας και την υποβάθμισή τους σε λήπτες κοινωνικής ελεημοσύνης ή κρατικής φροντίδας (Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:267). Μάλιστα κάποιοι ερμηνεύουν την εμφάνιση του περιθωρίου ως συνέπεια της εξάρτησης από την πρόνοια και σαν προσωπική ανικανότητα, εξαιτίας της ανάπτυξης μιας τέτοιας κουλτούρας που αποδυναμώνει

⁴³ Στις περιπτώσεις που αναλύουμε αναφερόμαστε σε τρόπον τινά συλλογικές βιογραφικές διαδρομές, δηλαδή στην κοινή πορεία μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής κατηγορίας. Ωστόσο, θεωρούμε ότι σε επίπεδο κατανόησης και ερμηνείας, η συλλογική βιογραφική διαδρομή δεν είναι ανεξάρτητη ή αποκομμένη από τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα άτομα της ομάδας την εσωτερικεύουν, την επεξεργάζονται κι εν τέλει την αφηγούνται, παρόλο που ενέχει μια σειρά από αντικειμενικοποιημένα κοινωνικά χαρακτηριστικά, στάδια ή ιδιότητες.

την ατομική πρωτοβουλία και στερεί τον αυτοσεβασμό και την υπευθυνότητα⁴⁴. Γενικότερα, διαπιστώνεται η διάθεση υιοθέτησης μιας πολιτικής αποζημίωσης του κοινωνικού αποκλεισμού, αφού ουσιαστικά εξομοιώνεται ένα πλήθος ατόμων με ένα είδος κοινωνικά αναπήρων⁴⁵, διότι το σύστημα δε γίνεται να τους ενσωματώσει. Σε αυτή την περίπτωση ο πολίτης χάνει ότι κερδίζει οικονομικά ο δικαιούχος του επιδόματος, ως μορφή αλληλεγγύης που ασκείται με τίμημα την περιθωριοποίηση (Rosanvallon, 2001:154-157). Ακριβώς επειδή το δώρο και το έλεος έχουν τη δική τους συμβολική οικονομία, τα άτομα διαπαιδαγωγούνται σύμφωνα με τις αξίες της εργατικότητας και της οικογένειας. Οι λόγοι αυτοί εσωτερικεύονται από τα ίδια τα υποκείμενα του αποκλεισμού, όταν δεν επιτρέπουν στον εαυτό τους να φανταστεί άλλο τρόπο πρόσβασης σε αγαθά, έκφρασης της επιθυμίας τους και αλλαγής των συνθηκών της ζωής τους (Αράπογλου, 2005).

Κάθε ομάδα, ανεξάρτητα από τον τύπο ή τη μορφή της, έχει κάποια συγκεκριμένα κατά βάση κοινά χαρακτηριστικά στοιχεία. Έτσι, υπάρχει ένας κοινός στόχος για όλα τα μέλη της ομάδας, ανεξάρτητα από τους επιμέρους στόχους και τις προσωπικές φιλοδοξίες⁴⁶. Για την επίτευξη αυτού του στόχου απαιτείται ένας ελάχιστος βαθμός αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Καλλιεργείται, παράλληλα, η αίσθηση της συλλογικότητας και του ανήκειν σε ένα σύνολο, που υπερβαίνει το ατομικό στοιχείο. Προσδιορίζονται κανόνες και διαδικασίες, που γίνονται αποδεκτοί από τα μέλη της ομάδας. Γενικά, η συμμετοχή σε μια ομάδα έχει πολλά πλεονεκτήματα, ωστόσο, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συμμετοχή σε ομαδικές δράσεις είναι μονοδιάστατα μια θετική διαδικασία. Έτσι, κάποια άτομα μπορεί να βιώνουν αρνητικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε ομάδες, με κυριότερη από όλες το γεγονός ότι η ομαδική διαδικασία συχνά περιορίζει την ατομική πρωτοβουλία, μπορεί να «πνίγει» το άτομο, ασκώντας ίσως πιέσεις για συμμόρφωση (Παυλάκης, 2011:16-17). Μια τέτοια εικόνα ισχύει εν πολλοίς και για την ομάδα των οικότροφων νέων, η οποία εμφανίζεται άλλοτε συμπαγής μπροστά σε κοινές διεκδικήσεις και άλλες φορές αντιμετωπίζει εσωτερικές συγκρούσεις διαρκείας.

Οι διεργασίες που παρατηρούνται μεταξύ των οικότροφων παραπέμπουν στη νομαδική υποκειμενικότητα η οποία κυριαρχείται από το μέλημα για την ανάκτηση της ακεραιότητας της ύπαρξης, το οποίο πηγάζει από την αναγνώριση του

⁴⁴ Σχ. Murray, 1984 στο Heywood, 2006:276.

⁴⁵ Η κατηγορία της κοινωνικής αναπηρίας επινοήθηκε τη δεκαετία του '80 για να διαχειριστούν πληθυσμοί που δε μπορούσαν να ενσωματωθούν φυσιολογικά στην κοινωνία.

⁴⁶ Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να είναι η προσωπική και κοινωνική επιβίωση στην περίπτωση μας.

αδιαμφισβήτητου κατακερματισμού του εαυτού. Είναι πολύ σκληρό να είσαι νομάδας, καθώς στην πραγματικότητα η νομαδικότητα δεν συνιστά ταυτότητα αλλά διαδικασία, διά της οποίας γίνεσαι ένας άλλος. Αφορά τη συμμετοχή σε ποικίλα κοινωνικά περιβάλλοντα, στα οποία, ωστόσο ο νομάδας ποτέ δεν εντάσσεται ολοκληρωτικά, ποτέ δεν γίνεται μέρος τους (Fox, 2000:339 στο Τζανάκης, 2012:362). Η νομαδικότητα προϋποθέτει την εγρήγορση για το νέο και ταυτόχρονα την οδύνη της συνειδητοποίησης της απώλειας. Αυτή η αίσθηση της ελλιπούς ένταξης και της απουσίας πληρότητας, είναι το τίμημα του ταξιδιού, αλλά και πηγή ενέργειας που απαιτείται για την εξέλιξη του εαυτού προς την κατεύθυνση της ανάκτησης της ακεραιότητας. Σε αυτό το διαρκές αναστοχαστικό ταξίδι, φαίνεται να εδράζεται παραδόξως η αίσθηση της συνέχειας του εαυτού. Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Goffman (2001:289), η βαθύτερη αίσθηση της ενότητας του εαυτού συχνά πηγάζει από τις επώδυνες εμπειρίες της ασυνέχειας και των βιογραφικών χασμάτων. Η νομαδική υποκειμενικότητα φαίνεται να έχει εκλεκτική συγγένεια με το ρηγματώδη εαυτό (Τζανάκης, 2012:361-363).

Αντιλαμβανόμαστε, επίσης, πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της φιλίας στην περίπτωση παιδιών που στερούνται τη γονεϊκή φροντίδα. Σε όλες τις εποχές η φιλία υμνήθηκε ως ένα από τα μεγαλύτερα αγαθά. Η φιλία⁴⁷ παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή του ανθρώπου γιατί είναι καταφύγιο σε κάθε δυσκολία της ζωής, ικανοποιεί την ανάγκη του ανθρώπου για πραγματική επικοινωνία, βοηθά να γνωρίσει τον εαυτό του μέσα από την παρέα και αναπτύσσει την αλληλεγγύη και τη συνεργασία, την άμιλλα και την ανθρωπιά. Στην εφηβεία, η φιλία βασίζεται όχι μόνο σε κοινά ενδιαφέροντα, αλλά και σε κοινά προσωπικά προβλήματα. Οι έφηβοι σε αυτή την περίοδο αρχίζουν να απομακρύνονται από τους γονείς και να αναζητούν την ανεξαρτησία τους μέσα από τους φίλους (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:17). Όταν οι έφηβοι ρωτούνται για τα χαρακτηριστικά της φιλίας, υπερτονίζουν την αφοσίωση και το στενό συναισθηματικό δεσμό (Herbert, 1992:72). Το ρόλο των αδελφικών φίλων φαίνεται λοιπόν πως αποδίδουν οι οικότροφοι σε άλλους ομότιμους τους με βάση τα λεγόμενα των συμμετεχόντων στην έρευνά μας, διαπίστωση που προκύπτει και από μελέτες όπως αυτή της Μπούσκου (2015:283). Σαν αδέρφια μαθαίνουν από τις μεταξύ τους σχέσεις την αλληλεγγύη και το ενδιαφέρον για το συνάνθρωπο, την αφοσίωση και το συναγωνισμό. Ασφαλώς, για να υπάρξει αρμονική ατμόσφαιρα, όπως μέσα στο

⁴⁷ Σχ. Herbert, 1992:71 κ.ε.

οικογενειακό και ευρύτερο περιβάλλον, καλό είναι τα αδέρφια να συνεργάζονται, να δείχνουν κατανόηση, να βοηθούν και να παρηγορούν το ένα το άλλο σε δύσκολες στιγμές, όπως και συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις. Ιδιαίτερα, οι μεγαλύτεροι θα πρέπει να δείχνουν υπομονή και ευαισθησία στους μικρότερους και να αποτελούν το καλό παράδειγμα (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:13).

«Αγαπιόμασταν! Ήμασταν ενωμένοι σαν ομάδα⁴⁸. Όταν δηλαδή υπήρχε κάποια εξωτερική απειλή ή κάποια διαμάχη με κάποιον εξωτερικό, όλα τα παιδιά βοηθούσαν το ένα το άλλο πάντα! Πάντα μεταξύ μας ήμασταν, όταν ήταν κάποιος άλλος απέναντι!». Συνεχίζοντας ο ίδιος λέει: «Μπορεί να παίζαμε ξύλο, μπορεί να παίζαμε ποδόσφαιρο, μπορεί να ‘λεγε ο ένας του αλλουνού κάτι ξέρω ‘γω και να τσακωνόμασταν, αλλά μέχρι εκεί. (...) Ήμασταν φίλοι μετά από πέντε μέρες! Δεν μπορούσαμε γιατί ήμασταν μεταξύ μας! Τι θα κάναμε;», είπε ο [Α.Κ.]

Ο [Ε.Μ.] ανέφερε ότι βρήκε πολλούς φίλους και αδερφούς στο ίδρυμα. Ομοίως ο [Β.Α.] λέει ότι ήταν σαν αδέρφια με τους υπόλοιπους οικότροφους, που ο ένας υποστήριζε πάντα τον άλλον και συνεχίζουν έτσι, ενώ όπως ισχυρίζεται για την κοινωνική προσαρμογή είναι πολύ βασικό να έχει κανείς φίλους. Από την πλευρά του ο [Γ.Ι.] αφηγούμενος την εισαγωγή του στο ίδρυμα αναφέρει σχετικά ότι εξ αρχής δεν είχε κανένα πρόβλημα με τους άλλους οικότροφους. Απεναντίας τον δέχτηκαν σαν να τους ήξερε από μικρά παιδιά. Συμμετείχε απευθείας στις παρέες τους, στις εξόδους και σε όλες τις δραστηριότητες. Μάλιστα επιθυμεί να παραμείνει στην πόλη, αντί να επιστρέψει στη γενέτειρα, διότι αισθάνεται πιο ελεύθερος, έχει δικτυωθεί και έχει σχηματίσει άποψη για τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του.

Τα προστατευόμενα παιδιά, πέρα από την εγκατάλειψη, ενδέχεται να αντιμετωπίσουν ένα νοητό φράγμα προκατάληψης⁴⁹, που τα αποθαρρύνει και τα οδηγεί στη ματαίωση. Η διαρκής συσσώρευση αρνητικών συναισθημάτων, εκτιμήσεων και μοντέλων δεσμού προσβάλει καίρια τη διαμόρφωση της ψυχοκοινωνικής τους ταυτότητας σε βαθμό να αναπτύσσουν ψυχοπαθολογικές συμπεριφορές⁵⁰, ενώ η διαιώνιση της κατάστασης εμποδίζει την ψυχικά υγιή, αυτόνομη ενήλικη ζωή και την προσωπική ολοκλήρωση της ψυχοκοινωνικής τους ταυτότητας. Με βάση την ταξινόμηση του Erikson (1950) το κοινωνικό πλαίσιο

⁴⁸ Ξεκάθαρη διάκριση εσω-ομάδας και εξω-ομάδας.

⁴⁹ Σχ. Guimond et al., 2002.

⁵⁰ Σχ. Kafetsios, 2003.

αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας (Σταματοπούλου, 2010). Τα στοιχεία που συνυφαίνουν την ταυτότητα καθορίζονται από την ποιότητα και την επάρκεια του παιδιού ως προς το περιβάλλον του (Καλλινικάκη, 2006:167). Η ταυτότητα είναι ένας παράγοντας που καθορίζει την έννοια του εαυτού. Ως τέτοια νοείται το σύνολο των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει ένα άτομο, ώστε να μπορεί να αναλάβει έναν συγκεκριμένο ρόλο σε μια συγκεκριμένη ομάδα (Σταματοπούλου, 2010). Όσο καλύτερα αναπτύσσεται η δομή της ταυτότητας, τόσο περισσότερο αναγνωρίζουν τα άτομα τη δική τους μοναδικότητα και την ομοιότητα με τους άλλους, τα δικά τους πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες τους στη ζωή. Όσο λιγότερο ανεπτυγμένη ταυτότητα έχει κανείς, τόσο πιο συγκεχυμένη εκλαμβάνει τη δική του ιδιαιτερότητα και τόσο περισσότερο στηρίζεται σε εξωτερικές πηγές προκειμένου να αξιολογήσει τον εαυτό του (Marcia, 1980). Ένας ενδεχόμενος κίνδυνος που απορρέει όταν η εξελικτική πορεία του παιδιού δεν είναι ευνοϊκή, είναι η αντισταθμιστική εδραίωση μιας αρνητικής ταυτότητας, οπότε ο έφηβος καταφεύγει απελπισμένα σε επιλογές που κοινωνικά θεωρούνται επικίνδυνες ή ανεπιθύμητες, ώστε να διαμορφώσει αίσθημα ύπαρξης και ελέγχου επί της κατάστασης (Τσαμασίρος, 2002).

Χαρακτηριστικά ο [Α.Κ.] αναφέρει ότι η πορεία ήταν δύσκολη και υπήρχαν πολλές εντάσεις μέσα στο ίδρυμα. Όπως λέει ο ίδιος, ήταν άλλες οι εποχές και πιο άγρια τα παιδιά, ενώ τονίζει ότι η καθημερινή συναναστροφή με τόσα αγόρια⁵¹ δημιουργούσε τριβές και βίαιες αντιπαραθέσεις. Όλοι είχαν τις ευαισθησίες τους και τσακώνονταν, διότι ήταν όλα παιδιά αποχωρισμένα από τους γονείς. Ακόμα και μεταξύ αδερφών υπήρχαν και υπάρχουν συχνές εντάσεις. Με τον καιρό βελτιώθηκαν τα πράγματα, ωστόσο οι αναταραχές που γίνονταν μέσα στο κέντρο, τον οδήγησαν σε αποκοπή από την πραγματικότητα με αποτέλεσμα να μην ξέρει τι συμβαίνει⁵². Για τον [Ε.Μ.] δεν ήταν όλα τα χρόνια καλά, καθώς κάποιες φορές υπήρχαν πολλές συγκρούσεις και διάφορες με συγκεκριμένους οικότροφους, χωρίς όμως να μπορεί να τους κρίνει αρνητικά, όπως λέει ο ίδιος με κατανόηση. Παρόλο που ο ίδιος ήταν το πιο ζόρικο παιδί σ' όλο το ίδρυμα και έκανε πάρα πολλές ανοησίες, ο [Δ.Π.] πιστεύει ότι τα σημερινά παιδιά είναι ανεξέλεγκτα και κάνουν ότι θέλουν. Εδώ παρατηρείται εκ μέρους του αφηγητή μια επιεικής και προστατευτική αντιμετώπιση της

⁵¹ Το εν λόγω ίδρυμα φιλοξενεί αποκλειστικά άρρενες.

⁵² Αυτό είναι ένα ζήτημα που πρέπει να ληφθεί υπόψη, προκειμένου τα παιδιά να μη χάνουν την επαφή τους με τον πραγματικό κόσμο και να γνωρίζουν κατά το δυνατόν τις συνθήκες που θα αντιμετωπίσουν στην αποφοίτηση

παλαιότερης και περισσότερο πειθαρχικής προσέγγισης των οικοτρόφων, στα μάτια του οποίου μάλιστα η σημερινή ελευθερία ισοδυναμεί με ασυδοσία. Σε αυτό συμφωνεί και ο [Γ.Ι.], ο οποίος λέει:

«Υπήρχε και ένας φόβος, υπήρχε ένας σεβασμός από τα παιδιά προς τους μεγαλύτερους, και οι μεγαλύτεροι προς τους μικρότερους που αυτό τώρα δεν υπάρχει εκεί μέσα! (...) Ναι μπορώ να πω ότι φοβόμασταν τους μεγαλύτερους! Ξέρεις να μην τους ενοχλούμε, να μην κάνουμε φασαρία, να μην καπνίζουμε ξέρω 'γω. Λέγαμε θα μας δει ο τάδε να καπνίζουμε, πάει πεθάναμε! Υπήρχε ένας φόβος μην θίξουμε το ίδρυμα προς τα έξω, που αυτό τώρα έχει αλλάξει. Δηλαδή, ο καθένας κάνει ότι θέλει. Υπάρχει πολύ ελευθερία και πολλά δικαιώματα προς τα παιδιά δεν ξέρω αν είναι καλό αυτό, να υπάρχουν πολλά δικαιώματα».

Από την εμπειρική προσέγγιση προκύπτει ότι οι προστατευόμενοι καλύπτουν μεν επαρκώς τις βασικές τους ανάγκες, αλλά δείχνουν υστέρηση σε άλλες εκφάνσεις⁵³ της καθημερινής ζωής. Η σχετική αποστέρηση εμπεριέχεται στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς το κοινωνικά αποκλεισμένο άτομο στερείται πρόσβασης τόσο σε αγαθά τα οποία κατέχουν οι γείτονές του, οι συνάδελφοί του και γενικότερα η ομάδα αναφοράς του ή η κοινωνική ομάδα στην οποία θεωρεί ότι ανήκει, όσο και σε κοινωνικές λειτουργίες στις οποίες αυτοί συμμετέχουν. Συνεπώς, το άτομο αφενός μπορεί να ικανοποιεί βασικές ανάγκες διατροφής, ένδυσης, πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, που του επιτρέπουν να ζήσει, αφετέρου όμως να στερείται άλλων αγαθών τα οποία οι κοινωνικά όμοιοί του κατέχουν (Ανδριοπούλου κ.ά., 2013:19-20). Έτσι, μεταξύ άλλων τα παιδιά και οι έφηβοι που ζουν σε συνθήκες αποστέρησης χρησιμοποιούν λιγότερο τις υπηρεσίες υγείας. Είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη οι πραγματικές ανάγκες, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, η γλώσσα, η κουλτούρα, η εθνικότητα, η έλλειψη στέγης, η γεωγραφική πρόσβαση, η διαβίωση σε υποβαθμισμένες περιοχές και άλλοι παράγοντες καθοριστικοί για τη χρήση των υπηρεσιών υγείας, όπως προβλέπουν τα δικαιώματα του παιδιού (Τσίτουρα, 2006:78).

Η αδυναμία των εν λόγω ατόμων να συμμετέχουν σε βασικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες ή, με άλλα λόγια, η αποστέρηση από θεμελιώδη πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα συνιστά τον πυρήνα της

⁵³ Κοινωνικές, εκπαιδευτικές, ψυχολογικές κ.ά.

έννοιας του κοινωνικού τους αποκλεισμού (Ανδριοπούλου κ.ά., 2013:11). Για τους νέους που κινδυνεύουν να βιώσουν φαινόμενα αποκλεισμού υπάρχει μια πλειάδα παραγόντων που δυσχεραίνουν την πλήρη ένταξή τους στην κοινωνία και σχηματίζουν απαξιώτικη εικόνα των κοινωνικών θεσμών, ωθώντας τους σε ορισμένες περιπτώσεις έξω από το κέντρο της κοινωνικής ζωής⁵⁴. Ο πρώτος παράγοντας αναφέρεται στην πρόσβαση και ενέχει μια σειρά από προϋποθέσεις που θα πρέπει να εξασφαλίζουν τη δυνατότητα φυσικής πρόσβασης των αποκλεισμένων στις υπηρεσίες και στα αγαθά. Ο δεύτερος αφορά τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε διάφορα είδη δράσης, που είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των δημοκρατικών κοινωνιών. Όμως, οι επιλογές για ορισμένους ανθρώπους είναι περιορισμένες, είτε λόγω ελλειπών κοινωνικοποίησης (βλ. Βορριά, 1994), είτε περιορισμένων πόρων, είτε λόγω λιγοστών ερεθισμάτων και ευκαιριών. Οι περιορισμένες επιλογές ωθούν στην περιφέρεια της κοινωνικής δράσης αυτούς τους ανθρώπους με αποτέλεσμα να μην πληρούν και τον τρίτο όρο συμμετοχής, που είναι η έκφραση, η αντιπροσώπευση και η ισχύς της γνώμης τους⁵⁵. Οι αποκλεισμένοι στερούνται και έναν τέταρτο όρο συμμετοχής στην κοινωνία που είναι η ευθύνη η οποία προκύπτει από την ενεργό συμμετοχή (Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:265-267).

Η διαπιστωμένη δυσκολία κινητοποίησης και αντιπροσώπευσης των αποκλεισμένων έγκειται στο γεγονός ότι καθορίζονται από μια αρνητικότητα λόγω των ατυχιών στη ζωή. Δεν αποτελούν μια κοινωνική δύναμη, δεν έχουν κοινά συμφέροντα, ούτε αποτελούν μια αντικειμενική τάξη. Αντιθέτως οι αποκλεισμένοι αποτελούν από τη φύση τους μια σχεδόν μη τάξη⁵⁶, ως σκιά των δυσλειτουργιών της κοινωνίας που προέρχονται από μια διαδικασία αποσύνθεσης και αποκοινωνικοποίησης (Rosanvallon, 2001:259-260). Ο τρόφιμος ενός ιδρύματος ανακαλύπτει ότι ορισμένοι ρόλοι είναι γι' αυτόν χαμένοι εξαιτίας του φράγματος που τον χωρίζει από τον έξω κόσμο (Goffman, 1994:34). Παλαιότερα οι τρόφιμοι αναφέρονταν σε πολλά κείμενα κανονισμών ως «έκθετα», «ορφανά» ή «εγκαταλελειμμένα» (βλ. Μπρούσκου, 2015:173,175) φρασεολογία που και τα σημερινά παιδιά υιοθετούν ενίοτε στη μεταξύ τους επικοινωνία ως πείραγμα ή

⁵⁴ Π.χ. ένα παιδί είναι δύσκολο να βιώσει με όρους γενικής αποπτώχευσης τη σχολική του εμπειρία ως απελευθερωτική διαδικασία ως στάδιο ωρίμανσης, αλλά είναι πιθανό τα χρόνια αυτά να αποτελέσουν περίοδο απογοήτευσης και συμβιβασμού με την αποτυχία.

⁵⁵ Για τις αποφάσεις ή τα προγράμματα που τους αφορούν, είτε για τη γενικότερη λειτουργία της κοινωνίας.

⁵⁶ Η τάξη των παριών κατά Bauman (2002:182-183) όρος που βασίζεται στη συμπεριφορά και συμπεριλαμβάνει φτωχούς που εγκαταλείπουν το σχολείο, αυτούς που δεν εργάζονται, άγαμες μητέρες που λαμβάνουν προνοιακές παροχές, άστεγους, επαίτες, εξαρτημένους από ουσίες και αλκοόλ, εγκληματίες κ.ά.

κοροϊδία. Για τις ανάγκες της μελέτης μας ως τέως οικότροφοι νοούνται οι νέοι άρρενες περιθαλπόμενοι που έχουν ανατραφεί στην υπό μελέτη δομή ως προστατευόμενα παιδιά και κατόπιν της ενηλικίωσής τους, αποφοίτησαν ή μετέβησαν στο στάδιο της φιλοξενίας στη δομή αυτόνομης διαβίωσης μέχρι να ανεξαρτητοποιηθούν πλήρως. Λόγω της απουσίας συνεκτικού οικογενειακού πλαισίου τα συσσωρευμένα τους ελλείμματα είναι πολλά και διατρέχουν όλο το φάσμα της προσωπικής, κοινωνικής και αργότερα επαγγελματικής τους ζωής. Συχνά μάλιστα μέσω της επιδίωξης της ελάχιστης δυνατής προσπάθειας εκ μέρους τους⁵⁷, επιβάλλεται το μάταιο και ανέφικτο της σχέσης τους με την πνευματική εργασία (Παναγιωτόπουλος, 1998:146-147).

Ιδιαίτερα, σε ένα ολοπαγές ίδρυμα ακόμη και ελάχιστα τμήματα της δράσης ενός προσώπου μπορεί να υποβληθούν σε κανονισμούς και κρίσεις από το προσωπικό. Μια διαρκής κυρωτική αλληλενέργεια διεισδύει εκ των άνω στη ζωή του τροφίμου, ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο της διαμονής του, πριν αυτός αποδεχθεί τους κανονισμούς μηχανικά. Παρότι η διαδικασία κοινωνικού ελέγχου υπάρχει σε κάθε οργανωμένη κοινωνία, παραβλέπουμε πόσο λεπτομερειακή και στενά περιοριστική μπορεί να γίνει στα ιδρύματα. Απεναντίας στην κοινωνία των πολιτών όταν το άτομο ενηλικιώνεται έχει ήδη αφομοιώσει κοινωνικώς αποδεκτά πρότυπα για την εκτέλεση του μεγαλύτερου μέρους της δραστηριότητάς του και έτσι το ζήτημα της ορθότητας της δράσης του ανακινείται μόνο σε ορισμένες στιγμές. Πέρα από αυτό, του επιτρέπεται να πορεύεται κατά βούληση χωρίς να κοιτάζει διαρκώς πίσω για τυχόν επικρίσεις ή κυρώσεις, διατηρώντας την ανεξαρτησία του, μακριά από την επίδραση της αυθεντίας (Goffman, 1994:53-54).

Στηριζόμενοι λοιπόν στη βιβλιογραφία και στην επαγγελματική εμπειρία επιχειρούμε να απαντήσουμε στα ερευνητικά μας ερωτήματα, αναδεικνύοντας πρωτίστως σύγχρονες εστίες του ιδρυματισμού και επίκαιρους παράγοντες κοινωνικής ένταξης μέσα από τις βιογραφικές αναφορές τέως οικότροφων νέων σύμφωνα με τη μεθοδολογική προσέγγιση που περιγράφεται στο επόμενο Κεφάλαιο.

⁵⁷ Αυτό οφείλεται κατά το συγγραφέα στην έλλειψη κινήτρων συμφωνώντας με την άποψη του Spitz (1965).

5. Η Μεθοδολογία της Έρευνας

Προκειμένου να αναλύσουμε την κοινωνική σφαίρα οφείλουμε όλο και περισσότερο να ανατρέχουμε στις προσωπικές ιστορίες, παρά στην κοινωνιολογία (Rosanvallon, 2001:256). Ειδικότερα ο αποκλεισμός, σε όλες του τις εκδοχές⁵⁸, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κατάσταση, αλλά ως διαδικασία και να κατανοηθεί σε σχέση με ατομικές ιστορίες ζωής (Τσιώλης, 2010:358). Πολλές μελέτες εστιάζουν λοιπόν στις ιστορίες ζωής για να εξετάσουν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι, που βρέθηκαν στη δίνη κοσμοϊστορικών αλλαγών, ερμηνεύουν και επεξεργάζονται ότι συνέβη γύρω τους, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους επιχειρούν να οργανώσουν τη ζωή τους εντός ενός ριζικά νέου πλαισίου και προσπαθούν να βρουν τη θέση τους εντός αυτού. Η βιογραφία αναγνωρίζεται ως αποκρυστάλλωση των πολλαπλών διαμεσολαβήσεων του κοινωνικού στο ατομικό, ως συμπύκνωση της κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένης υποκειμενικότητας. Για τη θεωρητική κατανόηση της βιογραφίας αντλούνται σχήματα από διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις (Τσιώλης, 2010:364). Σημαντικός παράγοντας, που συνέβαλε στην αναγέννηση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για τις ιστορίες ζωής και τις βιογραφικές αφηγήσεις, ήταν το πολιτικό αίτημα να δοθεί φωνή σε ομάδες, των οποίων ο λόγος ήταν αποκλεισμένος από την επίσημη και θεσμική εκδοχή της ιστορικής και κοινωνιολογικής αφήγησης. Έτσι και στην περίπτωση μας δόθηκε η ευκαιρία σε μια ομάδα κατεξοχήν περιθωριοποιημένων ατόμων να αποτυπώσουν την εμπειρία τους. Γύρω από τις βιογραφικές αφηγήσεις συγκεντρώνεται λοιπόν διεπιστημονικό ενδιαφέρον ιδιαίτερα από την Κοινωνιολογία, την Ψυχολογία, την Κοινωνική Εργασία και τις Επιστήμες της Αγωγής. Οι βιογραφικές αφηγήσεις αναδεικνύουν, κοινοποιούν, ανακυκλώνουν την άρρητη καθημερινή γνώση των δρώντων υποκειμένων (Τσιώλης & Σιούτη, 2013:387), παρα-πέμποντας σε εξελίξεις και εμπειρίες της ιστορίας ζωής, που έλαβαν χώρα εντός συγκεκριμένων κοινωνικών πεδίων και δομικών συνθηκών (Τσιώλης, 2010:348).

Ακολουθείται εδώ η βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση σε μια απόπειρα ανακατασκευής της βιωμένης κοινωνικής εμπειρίας στο Παράρτημα Προστασίας Παιδιών και Νέων Χανίων, που αποτελεί αφετηρία της έρευνάς μας. Μέσα από τις προσωπικές ιστορίες 5 τώως οικότροφων νέων αρρένων επιχειρείται η αποτύπωση

⁵⁸ Επομένως και στην περίπτωση των παιδιών των ιδρυμάτων.

της ιδρυματικής εμπειρίας και η ανάλυση των διαστάσεων του ιδρυματισμού. Εστιάζοντας στο βίωμα η μελέτη προσπαθεί να ανασυνθέσει τις διαδρομές των τροφίμων, να αναδείξει τα στοιχεία που ενισχύουν την ιδρυματοποίηση και τους παράγοντες που διευκολύνουν την κοινωνική ένταξη των οικότροφων νέων (βλ. Παναγιωτόπουλος, 1998:172 κ.ε.; Goffman, 1994:80,25 κ.ε.). Αξιοποιώντας την επαγγελματική εμπειρία στο υπό μελέτη πλαίσιο, επιχειρείται η ανάδειξη διαφόρων ζητημάτων ένταξης και σταδιοδρομίας ως προς τη ζωή στο ίδρυμα, μέσω βιογραφικών συνεντεύξεων⁵⁹ με τέως οικότροφους προστατευόμενους νέους. Συγκεκριμένα ο αποχωρισμός από τους φυσικούς γονείς αποτελεί συχνά την κορύφωση ενός βιώματος, ενός ανεπιθύμητου φορτίου ή μιας προδοσίας, αλλά και την επισφράγιση μιας περιόδου έντασης, βίας ή θέασης βίαιων επεισοδίων και χρόνιας εγκατάλειψης. Ομοίως η έξοδος από το ίδρυμα, ιδιαίτερα με την αναδοχή ή τεκνοθεσία, σημαίνει τη λήξη της διαβίωσης σε ένα απρόσωπο χώρο, με κακές συνθήκες και διαρκώς εναλλασσόμενα πρόσωπα φροντίδας (Καλλινικάκη, 2006:167). Μάλιστα σε περιπτώσεις βιογραφικής ασυνέχειας που επιφέρουν συνθήκες όπως ο εγκλεισμός και ο συνακόλουθος ιδρυματισμός, αναφέρονται με δραματικό τρόπο ρήγματα στο βιογραφικό χρόνο (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006:46).

Η είσοδος ενός τροφίμου σε ίδρυμα σημαίνει ότι η κοινωνική του θέση είναι ριζικά διαφορετική από ότι ήταν έξω, ενώ όταν ξαναβγεί στον έξω κόσμο η κοινωνική θέση του δε θα είναι ποτέ αυτή που είχε πριν. Επιπλέον, αυτό που συγκρατεί τελικά ένας πρώην τρόφιμος από την ιδρυματική εμπειρία, μας λέει σημαντικά πράγματα για τα ιδρύματα (Goffman, 1994:81). Η επιλογή της μεθόδου αυτής στηρίχθηκε, λοιπόν, στην άποψη ότι τα τεκμήρια ζωής αποτελούν προνομιακό υλικό, προκειμένου να κατανοηθεί ο βιωματικός κόσμος των επιμέρους υποκειμένων, να ανιχνευτούν τυπικές μορφές αποτύπωσης ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών στο επίπεδο των μεμονωμένων ατόμων και να αναλυθούν οι πρακτικές διαχείρισης των διαρκώς μεταβαλλόμενων κοινωνικών συνθηκών. Η ανάδειξη των τεκμηρίων ζωής σε σημαντικό στοιχείο της κοινωνιολογικής έρευνας προϋποθέτει σημαντικούς μεθοδολογικούς αναπροσανατολισμούς, οι οποίοι παραπέμπουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην παράδοση της ερμηνευτικής. Η επικέντρωση στο ατομικό και στο υποκειμενικό μας επιτρέπει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι σύγχρονες κοινωνίες λειτουργούν και αναπαράγονται σε ορισμένες θεμελιώδεις διαστάσεις

⁵⁹ Σχ. Alheit, 1997.

τους. Το ατομικό μπορεί, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να γίνει η γέφυρα για να φτάσουμε στο γενικό. Η σημαντικότερη εξ αυτών είναι η συμπερίληψη των κοινωνικών πλαισιώσεων και των ιστορικών συμφραζομένων των επιμέρους ιστοριών ζωής που τίθενται κάθε φορά στο επίκεντρο του κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος (Τζανάκης, 2012:235-236).

Οι ποσοτικές προσεγγίσεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών θεωρήθηκε ότι είχαν ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση από το προσκήνιο της καταγεγραμμένης ιστορίας των δρώντων υποκειμένων των κατώτερων τάξεων και γενικότερα των περιθωριοποιημένων ομάδων. Επιμέρους περιθωριοποιημένες κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι έγκλειστοι ασύλων, δεν απέκτησαν ποτέ φωνή, παρά μόνο ως ενσαρκώσεις των κοινωνικών διαδικασιών και πάντοτε με τη διαμεσολάβηση των επίσημων αρχείων. Η απόδοση λόγου στους χαμένους και στους κυριαρχημένους της ιστορίας θεωρήθηκε ότι συνεισφέρει στον εκδημοκρατισμό των συλλογικών αφηγήσεων, οι οποίες συνδράμουν με τη σειρά τους στον τρόπο που τα μέλη μιας κοινωνίας αναπαριστούν τον εαυτό τους και σχεδιάζουν το μέλλον τους. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η συλλογική μνήμη αποκτά πιο πλουραλιστικό χαρακτήρα όταν στην παραγωγή της συμβάλλουν και οι άνθρωποι που δύσκολα έχουν τη δυνατότητα να παρέμβουν δημιουργικά στις επίσημες καταγραφές. Έτσι, η πολλαπλώς διαμεσολαβημένη ατομική μνήμη γίνεται πρόπλασμα προκειμένου να ξαναδούμε το παρελθόν υπό την οπτική αυτών που το βίωσαν (Τζανάκης, 2012:237 κ.ε.). Η βιογραφική προσέγγιση δίνει, κατ' αρχάς, έμφαση στη σκοπιά των δρώντων υποκειμένων και στην υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων. Ωστόσο η ανάλυση των αφηγήσεων του βίου δεν περιορίζεται σ' ένα ιδιογραφικό επίπεδο. Το βιογραφικό υλικό προσφέρεται για τη μελέτη της διαλεκτικής σχέσης ατόμου -κοινωνίας. Αφενός, εστιάζει στους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους το άτομο προσοικειώνεται τα κοινωνικά δεδομένα, υιοθετεί στάσεις και αντιλήψεις, καθιερώνει καθημερινές πρακτικές, νοηματοδοτεί και προσανατολίζει τη δράση του ως κοινωνικά δρών υποκείμενο. Αφετέρου, μελετά τις ευρύτερες θεσμικές λογικές και τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής, όπως αυτές εγγράφονται στο επίπεδο της συγκρότησης των ατομικών ιστοριών ζωής. Μπορούμε, δηλαδή, να υποστηρίξουμε πως η χρήση της βιογραφικής μεθόδου συνδέεται εξ αρχής της με την κοινωνιολογική εξέταση των διαδικασιών της κοινωνικής μεταβολής (Τσιώλης, 2010:351).

Στη βιογραφική έρευνα εξετάζουμε τις εμπειρίες που προηγούνται και έπονται του υπό συζήτηση φαινομένου και τη σειρά με την οποία συνέβησαν. Στόχος

είναι να ανακατασκευαστούν τα κοινωνικά φαινόμενα σε σχέση με τη διαδικασία παραγωγής τους. Αυτό ισχύει τόσο για τις διαδικασίες δημιουργίας και αναπαραγωγής καθιερωμένων δομών όσο και για τις διαδικασίες μετασχηματισμού τους. Ασφαλώς όταν ανακατασκευάζεται το παρελθόν - η ιστορία ζωής, που παρουσιάζεται στο παρόν μιας εξιστόρησης της ζωής - αφήγησης ζωής, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η παρουσίαση των παρελθόντων γεγονότων έχει προσδιοριστεί από το παρόν της αφήγησης. Το παρόν του βιογράφου καθορίζει την οπτική του για το παρελθόν και παράγει κατά περιόδους ένα συγκεκριμένο παρελθόν. Η παροντική οπτική διέπει την επιλογή των αναμνήσεων, τη χρονολογική και θεματική σύνδεση των αναμνήσεων και τον τύπο της αναπαράστασης των ανακαλούμενων στη μνήμη εμπειριών. Αυτό σημαίνει ότι κατά τη διαδρομή του βίου, που περιλαμβάνει τα δικά της βιογραφικά σημεία⁶⁰ καμπής, νεοανακληθέντα στη μνήμη παρελθόντα αναδύονται σε κάθε φάση. Αυτή η συγκρότηση του παρελθόντος μέσα από το παρόν δεν θα πρέπει ωστόσο να κατανοηθεί σαν μια κατασκευή ξεχωριστή από το αντίστοιχο βιωμένο παρελθόν. Αντιθέτως, οι αφηγήσεις που βασίζονται στην ανάμνηση βιωμένων γεγονότων προσδιορίζονται και από τις εμπειρίες του παρελθόντος. Συνεπώς, οι αφηγήσεις των βιωμένων γεγονότων παραπέμπουν ταυτόχρονα τόσο στην τωρινή ζωή όσο και στην εμπειρία του παρελθόντος. Όπως ακριβώς το παρελθόν συγκροτείται μέσα από το παρόν και το προσδοκώμενο μέλλον, έτσι και το παρόν απορρέει από το παρελθόν και το μέλλον. Με αυτόν τον τρόπο οι βιογραφικές αφηγήσεις παρέχουν πληροφορίες για το παρόν του αφηγητή, για το παρελθόν του, αλλά και τις προοπτικές του για το μέλλον (Rosenthal, 2013:68-69).

Σε αυτή τη βάση δομήθηκε η προσπάθεια διερεύνησης του ιδρυματισμού και απάντησης των ερευνητικών μας ερωτημάτων μέσα από τις αφηγήσεις τέως οικοτρόφων νέων. Μας ενδιαφέρει η βιοματική εμπλοκή του φορέα της βιογραφίας στα γεγονότα, οι ερμηνείες του, οι προσανατολισμοί της δράσης του, καθώς και ο τρόπος ανασυγκρότησης της ιστορίας ζωής του από την παροντική του οπτική. Υιοθετώντας τη βιογραφική προσέγγιση οφείλουμε να μελετήσουμε τη διαδρομή του βίου ή την τροχιά, δηλαδή τις τοποθετήσεις και τις μετατοπίσεις του φορέα στον κοινωνικό χώρο. Αυτό προϋποθέτει, βέβαια, τη γνωστική προεργασία σε σχέση με τα ιστορικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών χώρων, εντός των οποίων εξελίχθηκαν οι ιστορίες ζωής, καθώς και του πολιτισμικού συγκειμένου εντός του

⁶⁰ Δηλαδή στιγμές που οδηγούν σε επανερμηνεία του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος

οποίου παρήχθησαν οι βιογραφικές αφηγήσεις. Η γνώση της κίνησης στον κοινωνικό χώρο αποτελεί ένα από τα πλαίσια ανάλυσης και ερμηνείας της βιογραφικής αφήγησης. Οι βιογραφικές αφηγήσεις παραπέμπουν σε εξελίξεις και εμπειρίες της ιστορίας ζωής, που έλαβαν χώρα εντός συγκεκριμένων κοινωνικών πεδίων και δομικών συνθηκών, όπως στην περίπτωση μας. Συνεπώς, δεν αρκεί μόνο η μελέτη της βιογραφικής αφήγησης ως μια ειδική μορφή αυτοπαρουσίασης, που παράγεται στο πλαίσιο μιας επικοινωνιακής διάδρασης, σαν να μην παραπέμπει πουθενά εκτός του πλαισίου αυτού (Τσιώλης, 2010:348). Δια τούτο γίνεται αναφορά στους χώρους διαμονής, στο όλο περιβάλλον και στο κλίμα φιλοξενίας προκειμένου να ληφθούν υπόψη τα χαρακτηριστικά του πλαισίου εντός του οποίου εκτυλίχθηκαν οι αφηγήσεις.

Η σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ερμηνεύουν και ορίζουν τα κοινωνικά δεδομένα και πράττουν μέσα στον κοινωνικό κόσμο (Τσιώλης, 2010:349-350). Βέβαια η παρουσίαση μιας συνεκτικής αφηγηματικής ιστορίας εκ μέρους των συμμετεχόντων, προϋποθέτει το συνυπολογισμό της συνολικής προσωπικής ιστορίας, δηλαδή της βιογραφίας ως κανονιστικού συνόλου στο οποίο εγγράφονται τόσο προσωπικές ή συλλογικές ευκαιρίες όσο και θεσμικοί περιορισμοί⁶¹. Σε περιπτώσεις βιογραφικής ασυνέχειας που επιφέρουν συνθήκες όπως η υποχρεωτική μετανάστευση, ο εγκλεισμός και ο συνακόλουθος ιδρυματισμός, αναφαίνεται με τον πλέον δραματικό τρόπο το ρήγμα στο βιογραφικό χρόνο, καθώς η αφήγηση τέμνεται οριζόντια από μια σχεδόν ανυπέρβλητη και συνεχώς επανερχόμενη τομή. Είναι αξιοσημείωτο ότι συχνά η αποτυχία εκπλήρωσης ενός «κανονικού» βιογραφικού σχεδίου δεν αποδίδεται στους περιορισμούς που επιβάλλει η εκάστοτε συνθήκη⁶², αλλά στη θεσμική τους διαχείριση. Έτσι, το άτομο απενοχοποιεί τον εαυτό του έναντι του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα τους ιδρυματικούς - δομικούς περιορισμούς ως υπεύθυνους⁶³ για την αποτυχία εκπλήρωσης ενός, υπό διαφορετικές συνθήκες, ρεαλιστικού, σχεδίου ζωής. Με αυτόν τον τρόπο, το ρήγμα στη βιογραφία αποκαθίσταται, ή έστω γεφυρώνεται, μέσω της συμβολικής αμφισβήτησης των κοινωνικών όρων που το διατηρούν ενεργό. Η ίδια η αφήγηση, με τις απαιτήσεις και

⁶¹ Σχ. Beck & Ziegler, 2000:12 κ.ε.

⁶² Εγκλεισμός, ασθένεια, προσφυγιά κ.ά.

⁶³ Χαρακτηριστικά ο Α.Κ. ανέφερε ότι: «...σου δίνουνε το νερό να πας στην πηγή και να μην πιεις νερό. Έφτασα στην πηγή νερό δεν ήπια», «(ο νέος) έχει πάρει τα εφόδια και δεν έχει κάποιον να τον στηρίξει να τα αξιοποιήσει αυτά τα εφόδια». Ομοίως ο Γ.Ι. θεωρεί ότι το ίδρυμα δε μπορεί να διαχειριστεί ικανοποιητικά τη σταδιοδρομία τους και δεν τους ενισχύει επαρκώς οικονομικά κατά την αποφοίτηση.

τις δομικές αναγκαιότητες, επιβάλλει μια επαναδιαπραγμάτευση των βιογραφικών ρηγμάτων που παραμένουν ενεργά ως τραύματα στο παρασκήνιο καθημερινών συναναστροφών (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006:46). Υπ' αυτήν την έννοια προσεγγίζουμε την πραγματικότητα των οικότροφων νέων μέσα από την καθημερινή ζωή, τη βιωμένη εμπειρία και την κοινωνική πράξη, όπως τα αναφέρουν οι ίδιοι στις βιογραφικές συνεντεύξεις της παρούσας έρευνας.

Όπως προείπαμε, ιδρύματα σαν το Παράρτημα Προστασίας Παιδιών και Νέων Χανίων με το οποίο συνδέονται οι συμμετέχοντες στην έρευνά μας, συστάθηκαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ως εθνικά ορφανοτροφεία και σταδιακά εξελίχθηκαν στο χρόνο με διάφορες ονομασίες και αναδιαμορφωμένους στόχους ανάλογα με την περίπτωση⁶⁴. Στην έρευνά μας συμμετείχαν οικειοθελώς 5 ενήλικοι άρρενες, τέως οικότροφοι στην παραπάνω δομή προστασίας παιδιών και νέων. Τα δημογραφικά και αντικειμενικά τους χαρακτηριστικά, όπως και τα βιογραφικά τους σημειώματα παρουσιάζονται συνοπτικά στο Κεφάλαιο 8. Ως τέως οικότροφοι⁶⁵ νοούνται εδώ οι νέοι άρρενες που έχουν ανατραφεί ως προστατευόμενα παιδιά στην υπό μελέτη δομή και κατόπιν της ενηλικίωσης, αποφοίτησαν ή μετέβησαν στο στάδιο της φιλοξενίας - αυτόνομης διαβίωσης, έως ότου μπορέσουν να ανεξαρτητοποιηθούν κοινωνικά και επαγγελματικά.

Για την πραγματοποίηση της έρευνας βασιστήκαμε στη σκόπιμη δειγματοληψία, αξιοποιώντας τις πρότερες γνώσεις - από την επαγγελματική μας δραστηριότητα - και κυρίως διαλέγοντας συμμετέχοντες που να εξυπηρετούν τους γενικούς και ειδικούς σκοπούς της ερευνητικής διαδικασίας (Ιωσηφίδης, 2008:64). Επιλέχθηκε ενεργητικά και σκόπιμα το δείγμα εκείνο του οποίου τα μέλη θα εξυπηρετούσαν με τον καλύτερο τρόπο τους σκοπούς και τα ερωτήματα της έρευνας. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, βασιστήκαμε στη γνώση που διαθέτουμε για το υπό μελέτη φαινόμενο, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία και σε κάποια πρώτα δεδομένα της ίδιας της έρευνας (βλ. Ίσαρη, & Πουρκός, 2015:72). Πιο συγκεκριμένα στηριχθήκαμε στη θεωρητική δειγματοληψία⁶⁶, με κριτήριο το αν κάποιος ανεξαρτητοποιήθηκε από το ίδρυμα (αποφοίτηση) ή αν εξακολουθεί να υποστηρίζεται από αυτό ως ενήλικος μέσω δομής αυτόνομης διαβίωσης (μεταβατικό στάδιο). Η θεωρητική δειγματοληψία είναι μια στρατηγική που ανήκει στην

⁶⁴ Σχ. Συνήγορος του Πολίτη, 2015:8.

⁶⁵ Είτε προστατευόμενοι ή φιλοξενούμενοι ή τρόφιμοι.

⁶⁶ Σχ. Mason, 2008:205 κ.ε.; Ιωσηφίδης, 2008:64. Charmaz, 2006.

ευρύτερη κατηγορία της σκόπιμης δειγματοληψίας και ως διαδικασία εξυπηρετεί την ανακάλυψη και την παραγωγή νέων ιδεών.

Διαφέρει από άλλες μορφές σκόπιμης δειγματοληψίας, καθώς έχει να κάνει με κατηγορίες που αναπτύσσονται από την ανάλυση και δεν βασίζονται σε ποσοτώσεις, αλλά σε θεωρητικές ανησυχίες. Επίσης, η θεωρητική δειγματοληψία δεν είναι προκαθορισμένη, αλλά εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Στηρίζεται σε ιδέες που αναδύονται από την ανάλυση και που φαίνεται να έχουν συνάφεια με την εξελισσόμενη θεωρία. Ο στόχος της θεωρητικής δειγματοληψίας είναι να βρούμε τα εμπειρικά δεδομένα που θα μας βοηθήσουν να αναπτύξουμε τις υπάρχουσες κατηγορίες⁶⁷. Απαιτείται σταθερότητα, συνοχή και ευελιξία. Η δειγματοληψία και η ανάλυση είναι διαδοχικές, με την ανάλυση να καθοδηγεί τη συλλογή των δεδομένων. Αρχικά βοηθά να συμπληρώσουμε τις ιδιότητες μίας κατηγορίας, έτσι ώστε να δημιουργήσουμε έναν αναλυτικό ορισμό και μια αιτιολόγηση της κατηγορίας. Στη συνέχεια, συμβάλλει στο να ελέγξουμε, να τροποποιήσουμε και να επεξεργαστούμε τα όρια των κατηγοριών μας και να προσδιορίσουμε τις σχέσεις ανάμεσά τους⁶⁸.

Έτσι, στα αρχικά στάδια της συγκεκριμένης προσέγγισης, ο ερευνητικός σχεδιασμός ήταν πιο ευέλικτος, ανοιχτός και καθοδηγούμενος από τα ερευνητικά ερωτήματα, αποσκοπώντας στον εντοπισμό του φαινομένου και των διαστάσεών του. Στη συνέχεια τα δεδομένα συλλέχθηκαν παράλληλα με την ανάλυση, καθώς η θεωρητική δειγματοληψία στοχεύει στο να αναζητήσει περιπτώσεις (ανθρώπους, καταστάσεις, πεδία, γεγονότα κ.ά.) που θα επιτρέψουν στον ερευνητή, είτε να αποσαφηνίσει και να ενισχύσει τις διαμορφούμενες θεωρητικές κατηγορίες, είτε να τις διαφοροποιήσει αναδεικνύοντας νέες όψεις του υπό διερεύνηση φαινομένου. Η θεωρητική δειγματοληψία εξελίχθηκε παράλληλα με την ανάλυση δεδομένων. Τα κριτήρια επιλογής του δείγματος, καθώς και ο αριθμός των περιπτώσεων που αξιοποιήθηκαν δεν ήταν προσδιορισμένα από την αρχή αλλά διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε όταν πλέον δεν προέκυπταν νέες κατηγορίες, που θα μπορούσαν να μετασχηματίσουν τις ήδη υπάρχουσες, προσθέτοντας νέες ιδιότητες ή διαστάσεις. Με άλλα λόγια, όταν η συλλογή και η ανάλυση των δεδομένων δεν προσφέρει πλέον κάτι καινούριο στη

⁶⁷ Δηλ. οικογένεια, εκπαίδευση, φτώχεια, εργασία

⁶⁸ Σχ. Strauss, & Corbin, 1990; Charmaz, 2006.

διαμόρφωση της θεωρίας, η έρευνα έχει φτάσει σε σημείο θεωρητικού κορεσμού⁶⁹. Ουσιαστικά η διαδικασία τερματίστηκε από τον ερευνητή, σύμφωνα με την κρίση του και λόγω πρακτικών ζητημάτων, όπως το κόστος και ο χρόνος (Ισαρη, & Πουρκός, 2015:84).

Οι βιογραφικές αφηγήσεις κατανοούνται ως προνομιακός τόπος για να μελετηθεί ο βιοματικός κόσμος των υποκειμένων, να ανιχνευτούν τα νοηματικά συστήματα και πλαίσια αναφορών από όπου αντλούν για να ορίσουν τις καταστάσεις και να κατανοηθούν οι ερμηνείες και οι προσανατολισμοί της δράσης τους. Επίσης, μέσα από τις αφηγήσεις που αφορούν συμβάντα, καταστάσεις, περιβάλλοντα της δράσης και εξελίξεις της ζωής των υποκειμένων, ο ερευνητής μπορεί να έχει πρόσβαση στους κανόνες που διέπουν τις ρουτίνες της καθημερινής τους ζωής. Εν ολίγοις, οι αφηγήσεις ιστοριών αναδεικνύουν, κοινοποιούν και ανακυκλώνουν την άρρητη καθημερινή γνώση των δρώντων υποκειμένων (Τσιώλης & Σιούτη, 2013:387). Η συλλογή του εμπειρικού υλικού⁷⁰ έγινε, λοιπόν, με τη μέθοδο της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης⁷¹, η οποία υποστηρίχθηκε από παλιές φωτογραφίες του επίμαχου χώρου φιλοξενίας⁷², προκειμένου να διεγείρουμε τη μνήμη των συνεντευξιζόμενων. Η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη, αποσκοπεί ακριβώς στην παραγωγή λόγου με κυρίαρχο τον αφηγηματικό χαρακτήρα και χαρακτηρίζεται ως η πλέον επιφανής και επεξεργασμένη τεχνική συνέντευξης στον χώρο της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, μέσω της οποίας μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε με αξιοπιστία την οπτική του υποκειμένου (Τσιώλης & Σιούτη, 2013:434). Η παρεμβολή μας ήταν κατά το δυνατόν περιορισμένη καθώς, η επίτευξη αφηγηματικής συνέχειας των κοινωνικών υποκειμένων με μικρή εμπλοκή του ερευνητή αποτελεί τη βάση της αφηγηματικής συνέντευξης (Ιωσηφίδης, 2008:150).

Αναλύοντας τον καταγεγραμμένο λόγο των υποκειμένων που βίωσαν επώδυνες καταστάσεις και επικεντρώνοντας στις μορφολογικές ιδιομορφίες⁷³ της αφήγησης, καταγράφουμε και αναλύουμε τα ιδιαίτερα περιεχόμενα των ρήξεων, την υφή των διαβημάτων αναγνώρισης, τα μέσα υπεράσπισης του εαυτού και δια μέσου αυτών των υποκειμενικών προσλήψεων, να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα των

⁶⁹ Η έννοια αυτή είναι σχετική, καθώς τροποποιήσεις και νέες προοπτικές είναι πάντα πιθανό να βρεθούν, ιδιαίτερα όταν αντικείμενο της έρευνας είναι άνθρωποι, κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες.

⁷⁰ Σχ. Mason, 2008:84 κ.ε.

⁷¹ Σχ. Alheit, 1997; Τσιώλης, 2006:170-181; Ιωσηφίδης, 2008:150.

⁷² Βλ. https://www.facebook.com/pg/HaniaOldPhotos/photos/?tab=album&album_id=1557550717828657

⁷³ Όπως διαζεύγματα χρονολογικά και τοπικά, έμφαση, αποσιώπηση, πρωθύστερη εξιστόρηση κ.ά.

κοινωνικών διαιρέσεων μιας συγκεκριμένης περιόδου της ιστορίας μιας συλλογικότητας. Η βιογραφική-αφηγηματική συνέντευξη έχει διαδραστικό χαρακτήρα, χωρίς να σχετικοποιεί τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση βιογραφικού-αφηγηματικού υλικού. Αντιθέτως αποτελεί προνομιακό πεδίο κατάδειξης τρόπων λειτουργίας των κοινωνικών μηχανισμών και των εγγραφών τους στις ατομικές ιστορίες (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006:60). Η προφορική αφήγηση ζωής συνιστά πρωτίστως μια επιστροφή, μια ματιά στο παρελθόν υπό την οπτική του παρόντος και την προοπτική του μέλλοντος. Εδώ η προβαλλόμενη εικόνα του εαυτού είναι κύριο διακύβευμα της πρόσκαιρης σχέσης με το συνεντευκτή, μια εύθραυστη και σχετικά εύπλαστη φιγούρα η οποία συντίθεται από εκδοχές, ενίοτε αντικρουόμενες, της ιστορίας ζωής. Η αναζήτηση της αλήθειας του εαυτού καθορίζεται πάντα από τους παράγοντες οι οποίοι διαμεσολαβούν τη σχέση αυτού που μιλάει και αυτού που ακούει, όπως την παρουσία των σημαντικών άλλων, την πολιτική σημασία της δημοσιοποίησης όψεων της ατομικής ιστορίας, τη συναισθηματική ένταση που προκύπτει από την ανασυγκρότηση της βιωμένης εμπειρίας, τα παιχνίδια της μνήμης ή τους υπόρρητους σκοπούς της προφορικής αφήγησης. Η καθημερινότητα ανασυγκροτείται ως πλαίσιο εξιστόρησης της προσωπικής διαδρομής, ως καμβάς πάνω στον οποίο σχεδιάζεται η παράσταση του εαυτού (Τζανάκης, 2012:123).

Αυτή η προσέγγιση έφερε στο προσκήνιο τις διαδικασίες κοινωνικής σύστασης της υποκειμενικότητας, διότι η συνάρθρωση και η δόμηση της βιογραφικής εμπειρίας, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο το υποκείμενο βίωσε κομβικά γεγονότα και μεταβολές κατά τη διάρκεια της ιστορίας του βίου του και εντός συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων, αποτελεί τη βάση για την ανακατασκευή της κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένης υποκειμενικότητας (Τσιώλης & Σιούτη, 2013:389). Ωστόσο, αυτή η διαδικασία ήταν επώδυνη σε κάποιες περιπτώσεις, καθώς ανέσυρε από το κοινωνικό παρασκήνιο θεμελιώδη ρήγματα της ατομικής ιστορίας, τα οποία το άτομο δεν είναι εύκολο να υπερβεί προκειμένου να διασφαλίσει την παρουσίαση μιας θετικής και συνεκτικής εικόνας του εαυτού. Η ανάμνηση επώδυνων βιωμένων εμπειριών οδηγούν σε τυπικά αφηγηματικά μοτίβα, τα οποία καταδεικνύουν μηχανισμούς κοινωνικής οδύνης αλλά και εγχειρήματα υπεράσπισης του εαυτού ενώπιον ακροατών. Ούτως ή άλλως ο στόχος δεν ήταν να επιτύχουμε μια αντικειμενική ανασυγκρότηση του βίου δια μέσου μιας βιογραφικής-αφηγηματικής συνέντευξης. Κάτι τέτοιο θα ήταν ουτοπικό, καθώς οι διαμεσολαβήσεις της μνήμης,

της συγκυρίας, των ιδεολογιών, του ερευνητικού ερωτήματος και γενικότερα της ποιότητας της σχέσης αφηγητή και ερευνητή αποτελούν πάντοτε τον καμβά εντός του οποίου σκιαγραφείται η πορεία της ζωής και ανασύρονται τα σημαντικά σημεία της προσωπικής ιστορίας σε μια βιογραφική συνέντευξη. Η οπτική του υποκειμένου και τα διαβήματα αναγνώρισης στα οποία καταφεύγει αυτό αντικειμενικά κατά τη διάρκεια διεξαγωγής μιας βιογραφικής συνέντευξης, ειδικότερα όταν καλείται να ανασυγκροτήσει ρήγματα, ασυνέχειες και επώδυνες τομές στη βιογραφία του μπορεί να μας οδηγήσει στην κατανόηση και ανασυγκρότηση των κοινωνικών διαδικασιών και των κοινωνικών μηχανισμών (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006:58,60).

Σε ότι αφορά την ανάλυση του εμπειρικού υλικού που προέκυψε από τις βιογραφικές συνεντεύξεις, αξιοποιήθηκε η μέθοδος της αφηγηματικής ανάλυσης⁷⁴, μια συστηματική μέθοδος επεξεργασίας βιογραφικών αφηγήσεων, σύμφωνα με την οποία οι αφηγήσεις αναλύονται όχι μόνο ως προς το περιεχόμενό τους, αλλά και σε σχέση με τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά (Τσιώλης, 2010:355). Μέσω της κατάλληλης αναλυτικής επεξεργασίας των αφηγήσεων ζωής ο ερευνητής μπόρεσε να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο έχουν συναρθρωθεί οι διαφορετικοί τύποι δομών-διαδικασίας κατά τη διάρκεια της βιογραφικής διαδρομής των ατόμων και το πώς αυτή η ειδική διαστρωμάτωση της βιογραφικής εμπειρίας αποτελεί τη βάση συγκρότησης της υποκειμενικότητάς του (Τσιώλης & Σιούτη, 2013:391-392). Πρωτίστως χάρη στη θεματική ανάλυση⁷⁵ εντοπίστηκαν και θεματοποιήθηκαν επαναλαμβανόμενα νοηματικά μοτίβα, τα οποία προέκυψαν αρχικά από την εμπειρία και τη βιβλιογραφική επισκόπηση και στην πορεία ανέκυσαν εκ νέου στο ερευνητικό μας υλικό. Έτσι διαμορφώθηκαν οι κατηγορίες και τα επιμέρους Κεφάλαια της παρούσας μελέτης. Συγχρόνως στο πλαίσιο της συνέντευξης συζητήθηκαν θέματα που αφορούσαν προσωπικά ή δημογραφικά στοιχεία και κάποια πρακτικά ζητήματα συνολικής αποτίμησης της ιδρυματικής διαβίωσης με βάση τα εμπειρικά δεδομένα.

Η βιογραφική έρευνα μέσα από την ανάλυση και τη σύγκριση ενδεικτικών περιπτώσεων αποκρυπτογραφεί τα τυπικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τη γένεση και την εξέλιξη τέτοιων διαδικασιών. Οι βιογραφικές αφηγήσεις αποτελούν το υλικό, που πρέπει να προσεγγίζεται με συστηματικό και θεωρητικά ευαισθητοποιημένο τρόπο, για να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα, ενώ ο ερευνητής δεν θα πρέπει να αρκείται στην αναπαραγωγή όσων αφηγήθηκε το

⁷⁴ Σχ. Τσιώλης, 2006:58-86; Riessman 2008; Riemann, 2003; Elliott, 2006.

⁷⁵ Σχ. Ίσαρη & Πουρκός, 2015:116 κ.ε.; Τσιώλης, 2018:98 κ.ε.

υποκείμενο της έρευνας. (Τσιώλης, 2010:354,349). Τα ατομικά βιώματα έχουν γνωσιοθεωρητική σημασία ακριβώς επειδή διαφωτίζουν τις κοινωνικές διαδικασίες μορφοποίησης της κοινωνικής εμπειρίας (Riessman, 1993 στο Τζανάκης, 2012:238). Οι αφηγήσεις είναι λεκτικές συμπεκνώσεις ιστορικών εμπειριών και μέσα από την ανάλυσή τους μπορούμε να αναζητήσουμε τα ίχνη των πρακτικών στις οποίες δεν έχουμε πρόσβαση με άλλο τρόπο. Οι εξιστορήσεις αυτές αντανakλούν τις κοινωνικές δομές, τις ανισότητες που αποτυπώνονται σε βιώματα ταυτότητας, τις περιστολές του εαυτού που αντιμετωπίζουν ορισμένες κατηγορίες ατόμων. Τα προσωπικά τεκμήρια συνιστούν κατά βάση ατομικές εκφορές του λόγου, ωστόσο αποτυπώνουν συγχρόνως συλλογικές διεργασίες, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου το εγώ προβάλλεται ως μέλος μιας συλλογικότητας και η ατομική ιστορία συνδέεται με μια κοινή μοίρα η οποία χαρακτηρίζεται από κακουχίες, διώξεις και απειλές (βλ. Serdedakis et al., 2003; Αμπατζόγλου, 2002: 111-112).

Το κοινωνικό εμπεριέχεται σε καθεμία από τις πράξεις του ατόμου, στα όνειρα και στις ελπίδες του. Η αφήγηση αποτελεί μεγάλη πρόκληση, όταν πρόκειται για το εγχείρημα ανασυγκρότησης μιας κατακερματισμένης ζωής. Δημιουργεί φιγούρες του εαυτού, αποβλέπει όμως και στην παραγωγή μιας συνεκτικής παράστασης της ιστορίας ζωής, αυτού που έχει βιωθεί αλλά και οριστικά χαθεί, παρότι σπάνια είναι γραμμική. Η ανασυγκρότηση του βίου είναι μια δημιουργική διαδικασία, στην οποία η σχέση του συμβολικού (της μεταφοράς ή της αφηγούμενης ιστορίας) και του πραγματικού (της αληθινής ζωής όπως την έχει ζήσει το άτομο) καθίσταται το κατ' εξοχήν πρόβλημα προς επίλυση. Ωστόσο, η εξιστόρηση της ζωής, στο βαθμό που είναι συνεπής και ειλικρινής ως προς τις βιωμένες εμπειρίες, μπορεί να περιέχει παρανοήσεις, στρεβλώσεις, υποκειμενικές ερμηνείες, ή μονομερείς αναγνώσεις καταστάσεων. Συχνά βρίθεται από αποσιωπήσεις, χρονικά άλματα και αμφισημίες. Γι' αυτό, η μορφή της αφηγηματικής ανασυγκρότησης του παρελθόντος αποτελεί εξίσου σημαντική διάσταση των τεκμηρίων ζωής όσο και το πληροφοριακό περιεχόμενο της αφήγησης. Σε αυτή τη στοχοθετημένη, αλλά όχι αυθαίρετη επινόηση της συνέχειας της βιογραφίας εστιάζεται η μορφολογική ανάλυση, όπου εξετάζεται όχι μόνο τι έχει ειπωθεί αλλά και με ποιο τρόπο (Τζανάκης, 2012:239). Έτσι, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία κατά την ανάλυση στη διαδοχικότητα και στο διαδικασιακό χαρακτήρα των βιογραφικών αφηγήσεων που αποδίδουν με τον καλύτερο τρόπο τη χρονική διάσταση της εμπειρίας και της δράσης (Τσιώλης, 2010:355). Ως μέθοδος αξιοποιείται για την ερμηνευτική προσέγγιση αφηγήσεων και δίνει ιδιαίτερη έμφαση

στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αφήγηση και διασφαλίζεται η συνοχή της. Εστιάσαμε λοιπόν τόσο στο περιεχόμενο, όσο και στη μορφή και τη δόμηση της αφήγησης, εξετάζοντας την αφήγηση ως πρακτική επιτέλεσης του αφηγητή ενώπιον ακροατηρίου (Τσιώλης, 2015:480).

Ασφαλώς δόθηκε έμφαση στις καταστάσεις αρνητικής βίωσης, καθώς η αφηγηματική ανάλυση μελετά βιογραφικές περιόδους προσωπικής αποδιοργάνωσης, εξαιτίας έντονων κοινωνικών μεταβολών οι οποίες μεταφράζονται σε βιογραφικές ρήξεις (Τσιώλης, 2010:354). Η έννοια της βιογραφικής ρήξης⁷⁶ ως ένα από τα πιο κοινά συμπτώματα του ιδρυματισμού, έχει μελετηθεί εκτενώς από τον Goffman. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί κλασικό πεδίο μελέτης στον τομέα της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006). Ορισμένα περισσότερο ή λιγότερο βίαια περιστατικά⁷⁷ φαίνεται να οδηγούν σε μια σχεδόν υποχρεωτική αναδιάταξη των προσωπικών οριζόντων και σε νέους προσανατολισμούς της δράσης. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το άτομο εξαναγκάζεται να ερμηνεύσει ένα αντικειμενικό γεγονός ως τομή στο χρόνο και ως ρήγμα στην προσωπική ιστορία, το οποίο το οδηγεί σε σειρά από ριζικούς επαναπροσδιορισμούς του κόσμου της οικειότητας (Σαββάκης, 2008). Βέβαια, ο χαρακτήρας και η έκτασή της βιογραφικής ρήξης εξαρτώνται επίσης από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ατόμου, εντέλει από την κοινωνικά καθορισμένη συγκυρία, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται εν προκειμένω στη βιογραφική συγκρότησή του (Τζανάκης, 2012:254).

Σε κάθε αφήγηση της προσωπικής ιστορίας, όπως σε κάθε δημόσια παρουσίαση του εαυτού, το άτομο φαίνεται να είναι υποχρεωμένο να ανασυγκροτήσει και να αναγνωρίσει εκ νέου το βιογραφικό ρήγμα. Η διαχείριση αυτής τηςσχάσης της υποκειμενικότητας καθίσταται πιο δύσκολη όταν συνοδεύεται από καθοδική κοινωνική κινητικότητα και υποβιβασμό της εικόνας του εαυτού. Δηλαδή το άτομο δεν είναι απλώς υποχρεωμένο να αναθεωρήσει τους στόχους του, αλλά επιπλέον είναι αναγκασμένο να τους αναθεωρήσει κατά βάση προς τα κάτω. Ο ιδρυματισμός, λοιπόν, δημιουργεί ένα συμπληρωματικό ρήγμα στο χάσμα που επιφέρει η βιογραφική ρήξη στον ορίζοντα συγκρότησης του εαυτού. Βέβαια, η

⁷⁶ Τον όρο βιογραφική ρήξη εισήγαγε ο Bury (1982) στις αρχές της δεκαετίας του '80 και με αυτόν εννοούμε ένα αντικειμενικό γεγονός ή σύνολο ομοειδών συμβάντων τα οποία εμφανίζονται στην ιστορία ζωής ενός ατόμου και βιώνονται ως τομή στο βιογραφικό χρόνο, με συνέπεια τη διάρρηξη των δομών της καθημερινής ζωής, την άρση των αυτονόητων στοιχείων της και την αμφισβήτηση των διαθέσιμων αποθεμάτων κοινωνικής γνώσης

⁷⁷ Όπως ο θάνατος ενός οικείου προσώπου, η ιατρική πιστοποίηση μιας πολύ σοβαρής ή χρόνιας ασθένειας, η οριστική ή μακρόχρονη μετεγκατάσταση σε μια άλλη χώρα, ένα διαζύγιο, η ξαφνική διακοπή μιας ελπιδοφόρας επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

βιογραφική ρήξη δεν αποτελεί σχεδόν ποτέ ένα στατικό και μονοσήμαντο γεγονός, καθώς επιδέχεται πολλαπλές και διαφοροποιημένες υποκειμενικές ερμηνείες. Επιπλέον, δεν αποτελεί ένα και μόνο συμβάν, αλλά συντίθεται από μια ακολουθία γεγονότων, τα οποία εντούτοις αποκτούν για το υποκείμενο μια αίσθηση οργανικής ενότητας, σηματοδοτώντας ένα ορόσημο στην ιστορία ζωής, καθώς και ένα μέτρο σύγκρισης και συνολικής αποτίμησης της πρότερης ατομικής ιστορίας. Η βιογραφική ρήξη συνδέεται συχνά με τη θεσμική διαχείριση και με ευρύτερες διαδικασίες παραγωγής κοινωνικών διακρίσεων⁷⁸. Αυτή η διάσταση φαίνεται να σχετίζεται με την οργάνωση και την κοινωνική λειτουργικότητα των ίδιων των ιδρυμάτων που αναλαμβάνουν να διαχειριστούν ανάλογες καταστάσεις, με διαχωρισμούς οι οποίοι αποτυπώνονται στο συλλογικό φαντασιακό. Αυτού του τύπου τα ιδρύματα συνδέονται τις περισσότερες φορές με συγκεκριμένες τοπολογικές αναφορές οι οποίες αντανακλούν συμβολικά διαζεύγματα του τύπου κανονικότητα-παρέκκλιση, ασθένεια-υγεία, εντέλει ομαλότητα-ανωμαλία, λειτουργούν δηλαδή ως σύμβολα κοινωνικών ορίων. Αυτό συμβαίνει διότι αυτού του τύπου τα ιδρύματα φαίνεται πως διαθέτουν μια ιδιαίτερη κοινωνική λειτουργικότητα διάκρισης, συνεισφέροντας στην παραγωγή κοινωνικών ταξινομήσεων⁷⁹, οι οποίες απορρέουν από τη διασύνδεση τόπου και ιδρύματος (Σαββάκης & Τζανάκης, 2002).

Το κοινωνικά αποκλεισμένο άτομο⁸⁰ οδηγείται σε μια θεμελιώδη για το ίδιο διάκριση των βιωμένων εμπειριών, σε ένα βιογραφικό πριν και μετά και σε μια σχεδόν αναγκαστική διάσπαση του βιογραφικού χρόνου (Corbin & Strauss, 1987 στο Σαββάκης & Τζανάκης 2006:8). Το άτομο που αφηγείται είναι ένα δυσπόστατο υποκείμενο, ένα υποκείμενο-τόρα και ένα υποκείμενο-τότε. Ο λόγος ο οποίος παράγεται κατά τη διαδικασία μιας αφηγηματικής συνέντευξης βρίσκεται στο μεταίχμιο του παρελθόντος και του μέλλοντος. Η αφήγηση είναι ένας πολλαπλά διαμεσολαβημένος λόγος και μόνο ως τέτοιος μπορεί να νοηθεί. Οφείλουμε σε αυτή τη διαμεσολάβηση να συμπεριλάβουμε και τη σχέση αφηγητή και συνεντευκτή, καθώς και τους σκοπούς της έρευνας, διότι η αφήγηση εμπεριέχει ένα εγχείρημα πρόταξης και διαχείρισης μιας δημόσιας εικόνας του εαυτού, ιδιαίτερα όταν ο τελικός στόχος είναι γνωστό ότι αποβλέπει στη δημοσιοποίηση της μαρτυρίας, όπως στην περίπτωση μας (βλ. Marin, 1997: 14-17 στο Τζανάκης, 2012:241).

⁷⁸ Ιδιαίτερα στην περίπτωση της ψυχικής ασθένειας και νοσηλείας σε ένα εξειδικευμένο ψυχιατρικό ίδρυμα.

⁷⁹ Π.χ. διακρίσεις εις βάρος των παιδιών του ιδρύματος.

⁸⁰ Το οποίο αντιμετωπίζει για παράδειγμα τη διάγνωση μιας σοβαρής ασθένειας, τον εγκλεισμό, την αναγκαστική μετανάστευση ή την εξάρτηση από ένα εξειδικευμένο ίδρυμα.

Ειδικότερα, για τα παιδιά που διαμένουν επί μακρόν σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης οι έρευνες δείχνουν ότι επηρεάζεται δυσμενώς η κοινωνική συμπεριφορά και η ψυχική υγεία τους και μάλιστα η συμπεριφορά τους είναι περισσότερο δυσλειτουργική στο σχολείο παρά στο περιβάλλον του ιδρύματος (Βορριά, 1998:80). Η μακρόχρονη ιδρυματική περίθαλψη οδηγεί σε ένα ξερίζωμα, σε μια ρήξη με το πρότερο παρελθόν και σε μια σειρά από βιώματα που καθοδηγούν το άτομο να δει εκ νέου τον κόσμο και τον εαυτό του μέσα σε αυτόν. Αυτή η νέα οπτική είναι το αποτέλεσμα της εμπειρίας του αποχωρισμού από την οικογένεια και της οδύνης που συνεπάγεται, αλλά και θεσμικών ρυθμίσεων που διαμεσολαβούν αυτά τα βιώματα (βλ. Adam & Herzlich, 1994: 108-113 στο Τζανάκης, 2012:244).

6. Χωρικό Πεδίο, Ιστορική Διαδρομή και Καθημερινότητα στο Φορέα

Το ίδρυμα που αποτέλεσε χωρικό πλαίσιο της έρευνας είναι το Παράρτημα Προστασίας Παιδιών και Νέων Χανίων⁸¹. Το Π.Π.Π.Ν.Χ. λειτουργεί ως δομή με διαφορετικές ονομασίες συνεχόμενα από το 1922 και τη Μικρασιατική καταστροφή. Το κτίριο στο οποίο στεγάζεται χρονολογείται από το 1840 και λειτουργούσε μέχρι το 1922 ως τουρκικό μοναστήρι. Μετά το 1922 με την ανταλλαγή των πληθυσμών άρχισε να λειτουργεί ως Ορφανοτροφείο Χανίων. Στον ίδιο χώρο λειτουργεί ειδικό δημοτικό σχολείο και επίσης μέχρι το 2012 υπήρχε ανεξάρτητο οικοτροφείο παιδιών με αναπηρίες το οποίο έχει αναστείλει τη λειτουργία του. Η δομή βρίσκεται σε πολυσύχναστο σημείο⁸² της πόλης των Χανίων σε απόσταση 1500 μέτρων από το κέντρο, γεγονός που καθιστά ευκολότερη την καθημερινή πρόσβαση των νέων στην κοινότητα και αντιστρόφως. Ο κύριος χώρος διαμονής των παιδιών βρίσκεται σε ένα παλαιό διατηρητέο διώροφο μουσουλμανικό τέμενος, το οποίο αναδιαμορφώθηκε για τις ανάγκες στέγασης παιδιών και έχει ανακαινιστεί πρόσφατα με πρωτοβουλία τοπικής εθελοντικής οργάνωσης. Γενικά, οι υποδομές επιδέχονται βελτίωσης λόγω παλαιότητας του κτιρίου, ενώ μεγάλο μέρος της νέας ανεξάρτητης πτέρυγας που οικοδομήθηκε περί το 1985 είναι σε κακή κατάσταση και έχει κριθεί ακατάλληλη μετά από σεισμό 6,2 ρίχτερ στις 12 Οκτωβρίου 2013. Στον περιβάλλοντα χώρο μεγάλα γήπεδα, παιδική χαρά, δέντρα και ακάλυπτοι χώροι κυκλώνουν το οικοτροφείο, συνθέτοντας έναν παιδότοπο ιδανικό για δράση, κίνηση, παιχνίδι, έκφραση, αλλά και πολλά απρόοπτα.

Εικόνα 1: Ο τότε χώρος του ιδρύματος ως Τεκές των Μεβλεβήδων

⁸¹ Πρώην Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Χανίων

⁸² Ορισμένες δομές βρίσκονται σε απόμακρα σημεία της εκάστοτε περιφέρειας με πιθανή συνέπεια την αποκοπή των νέων από κοινωνικές δραστηριότητες.

Τα ευρήματα άλλων ερευνών δείχνουν πολύ καθαρά τη σημασία της μεταβατικής περιόδου κατά την αποχώρηση από το ίδρυμα από την πλευρά των εμπειριών στην οικογένεια εκείνο το διάστημα, την καριέρα, το γάμο κ.ά. (Rutter, 1998:34). Από το 2015 λοιπόν εκτός από το παλαιό ορφανοτροφείο υπάρχει και ανεξάρτητη δομή⁸³ αυτόνομης διαβίωσης για τους νέους οικότροφους που ενηλικιώνονται και βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο σπουδών ή επαγγελματικής ένταξης. Ο ξενώνας ενηλίκων αρρένων λειτουργεί στο ίδιο οικόπεδο σε απόσταση 100 μέτρων από το οικοτροφείο γεγονός που συντηρεί την καθημερινή επαφή με το προσωπικό και τους νεότερους οικότροφους, με ότι αυτό συνεπάγεται για την πλήρη ανεξαρτητοποίησή τους. Στα μάτια των συμμετεχόντων το ίδρυμα είναι ένας χώρος με πολλές αναμνήσεις και βιώματα, όπως αναφάνεται άλλωστε από τις αναφορές τους. Τα συναισθήματα είναι ποικίλα, όμως το γενικό συμπέρασμα είναι πως η τοποθέτησή τους εκεί, τους παρείχε με βεβαιότητα τα απαραίτητα προς τω ζην και κάποιες παραπάνω παροχές και ευκαιρίες από ότι η δική τους οικογένεια.

Ασφαλώς ο χώρος επιδρά αποφασιστικά στο άτομο μετά από τόσα χρόνια φιλοξενίας και αυτό μεταξύ άλλων δυσχεραίνει την αποδέσμευση όταν έρθει η ώρα της αποφοίτησης. Ωστόσο δεν πρόκειται για έναν τυπικό χώρο εγκλεισμού ή περιθωρίου, καθώς ενθαρρύνεται η κινητικότητα από μέσα προς τα έξω και αντιστρόφως. Υπάρχει κοινωνική ζωή, αλλά και επικοινωνία με τον ιστό της πόλης. Επιπλέον, το γεγονός ότι σε κοντινή απόσταση υπάρχουν διάφορες δραστηριότητες και κυρίως σχολικές μονάδες για όλες τις βαθμίδες, δημιουργεί αφενός τις προϋποθέσεις προκειμένου τα περισσότερα παιδιά να κινούνται από μικρή ηλικία ανεξάρτητα και αφετέρου δίνει τη δυνατότητα να φοιτούν σε διαφορετικά σχολεία και πάντως όχι όλοι σε ένα σχολείο και σίγουρα όχι σε σχολείο μέσα στο ίδρυμα. Οποσδήποτε υπάρχουν πολλά στοιχεία εσωστρέφειας εφόσον πρόκειται για ίδρυμα, όμως οι κοινωνικές δράσεις σε συνδυασμό με το έργο εθελοντών και προσωπικού έχει δημιουργήσει μια θερμή ατμόσφαιρα φιλοξενίας σε αντίθεση με το συμβατικό ψυχρό ιδρυματικό περιβάλλον.

⁸³ βλ. παρακάτω πανοραμικές φωτογραφίες του χώρου και κατατοπιστικό χάρτη

Εικόνα 2: Αποψη-Χωροθέτηση Ξενώνων Φιλοξενίας(A) και Ανεξάρτητης Διαβίωσης(B)

Το υπό μελέτη Παράρτημα Προστασίας Παιδιού & Νέων Χανίων (Π.Π.Π.Ν.Χ.) έχει τις ρίζες του στις αρχές του προηγούμενου αιώνα με την ίδρυση του Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Χανίων⁸⁴ που σκοπό είχε την προστασία και φροντίδα ορφανών αγοριών θυμάτων πολέμου. Το 1973 μετονομάστηκε⁸⁵ σε Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Χανίων. Ακολούθησαν δύο συγχωνεύσεις το 1999 με το Κέντρο Αποκατάστασης Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες⁸⁶ και το 2011 με το Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Χανίων⁸⁷. Το 2013 πήρε τη σημερινή του ονομασία έπειτα από τη συγχώνευση όλων των προνοιακών ιδρυμάτων σε ένα ενιαίο πρόσωπο δημοσίου δικαίου το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Περιφέρειας Κρήτης⁸⁸.

Τον Οκτώβριο του 2013 μεγάλο σεισμικό γεγονός περιόρισε δραστικά τις διαθέσιμες κτιριακές υποδομές, πολλές από τις οποίες μέχρι σήμερα εξακολουθούν να είναι ακατάλληλες προς χρήση. Η εξέλιξη αυτή επηρέασε αποφασιστικά τις

⁸⁴ Ν.Δ. 15, ΦΕΚ 275/Α/17-12-1922.

⁸⁵ Β.Δ. 273 ΦΕΚ 81/Α/7-4-1973.

⁸⁶ Π.Δ. 294 ΦΕΚ 265/Α/30-11-1999.

⁸⁷ Ν. 4025/2011 (ΦΕΚ Α 228/02-11-2011) άρ. 1.

⁸⁸ Ν. 4109/2013 (ΦΕΚ 16/Α/23.1.2013) , άρ. 9.

δυνατότητες φιλοξενίας, καθώς μια ολόκληρη πτέρυγα, αυτή του οικοτροφείου παιδιών ΑμεΑ, ανέστειλε τη λειτουργία της και έκτοτε αξιοποιείται ως χώρος φιλοξενίας αποκλειστικά και μόνο το παλαιό κτίριο. Στα χρόνια που ακολούθησαν έγιναν πολλές προσπάθειες για την αναστήλωση τους χωρίς επιτυχία, ενώ περιορίστηκε σημαντικά και το προσωπικό κυρίως λόγω συνταξιοδοτήσεων. Η λειτουργία του οικοτροφείου παρότι συμπυκνόμενη παρέμεινε σχετικά υγιής και βελτιώθηκε ως προς το πρόγραμμα δραστηριοτήτων, τις παροχές, την κοινωνικοεπαγγελματική ένταξη και την υποστήριξη μετά την αποφοίτηση.

Η δομή φιλοξενούσε στο παρελθόν περί τα εκατό παιδιά στους ίδιους χώρους, αλλά σε πολύ διαφορετικές συνθήκες. Σήμερα φιλοξενούνται περίπου εικοσιπέντε παιδιά και νέοι που φοιτούν σε διάφορες βαθμίδες εκπαίδευσης. Συγχρόνως λειτουργεί ξενώνας αυτόνομης διαβίωσης για νέους ενηλίκους που βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης. Αυτή η επιπλέον δομή περατώθηκε το 2015 με πρωτοβουλία του Παγκρήτιου Συλλόγου Αποφοίτων Κέντρου Παιδικής Μέριμνας και έκτοτε φιλοξενεί προσωρινά, είτε τέως οικότροφους που εργάζονται ή σπουδάζουν, είτε άλλους νέους ενηλίκους που βρίσκονται σε ανάγκη, μέχρι να αποκατασταθούν επαγγελματικά.

Για να εισαχθεί ένα παιδί στη δομή πρέπει να διαπιστωθεί, από προηγούμενη κοινωνική έρευνα που αναλαμβάνει η Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας της Περιφέρειας από όπου προέρχεται, ότι πληροί τις προϋποθέσεις εισαγωγής. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η ψυχική και σωματική υγεία του παιδιού. Στο Π.Π.Π.Ν.Χ. εισάγονται παιδιά που στερούνται τον ένα ή και τους δύο γονείς, παιδιά ψυχικά διαταραγμένων γονέων ή σωματικά αναπήρων ή χρονίως πασχόντων ή φυλακισμένων, χρηστών εξαρτησιογόνων ουσιών ή αλκοολικών. Επίσης εισάγονται παιδιά διαζευγμένων γονέων και παιδιά που έχουν εγκαταλειφθεί από τον γονέα, καθώς και παιδιά πολυτέκνων ή άπορων οικογενειών. Τα παιδιά που εισάγονται παραμένουν σε αυτό μέχρι να ολοκληρώσουν την εκπαίδευση ή τις σπουδές τους⁸⁹. Φοιτούν σε δημόσια σχολεία της πόλης και ακολουθούν δραστηριότητες ανάλογα με τις κλίσεις και τα ενδιαφέροντα τους. Ο μέσος όρος παραμονής των παιδιών είναι 12 χρόνια⁹⁰.

Στόχος του προσωπικού είναι να υποκαταστήσει την οικογένεια, σε όλες τις υποχρεώσεις της, απέναντι στο παιδί. Στο πλαίσιο αυτό προσφέρει συναισθηματική

⁸⁹ Εάν δεν προσαρμοστούν ή αν βελτιωθούν οι συνθήκες στην οικογένεια διαγράφονται νωρίτερα.

⁹⁰ Βλ. στοιχεία [Παγκρήτιου Συλλόγου Αποφοίτων Κέντρου Παιδικής Μέριμνας](#), 2009.

στήριξη και κάθε υποστήριξη στα παιδιά, αλλά και τα απαραίτητα μέσα για την υγιή ψυχοσωματική ανάπτυξη, την εκπαίδευση τους και την απόκτηση εφοδίων για την κοινωνική και επαγγελματική τους αποκατάσταση. Στόχος του Π.Π.Π.Ν.Χ. είναι να στηρίζει ψυχολογικά τα παιδιά που εισάγονται σ' αυτό, σε κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης και ασφάλειας. Η καθοδήγηση του παιδιού, η ανάπτυξη αυτοπεποίθησης, η αποδοχή των ιδιαιτεροτήτων του, το κλίμα συναισθηματικής ασφάλειας που βιώνει, είναι στοιχεία που συμβάλλουν στην υγιή διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Απώτερος σκοπός είναι η κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων. Η αμέριστη συμπαράσταση της κοινότητας, η προσφορά εθελοντικής εργασίας, οι δωρεές και οι ανιδιοτελείς υπηρεσίες επαγγελματιών και επιστημόνων, υποδηλώνουν την κατάκτηση αυτών των στόχων.

Η τοπική κοινωνία έχει συνδεθεί με διάφορους τρόπους με αυτό το ίδρυμα που έχει φιλοξενήσει εκατοντάδες παιδιά. Μάλιστα στις αλάνες του έχουν παίξει μπάλα όλοι οι παλαιοί Χανιώτες, όπως αναφέρουν πολλοί φίλοι και αρωγοί. Η διασύνδεση αυτή αναδεικνύεται μέσα από την υποστήριξη εθελοντικών ομάδων, τη φιλανθρωπική δράση διαφόρων σωματείων, τη στήριξη πολιτιστικών συλλόγων και τις προσωπικές χορηγίες πολιτών, που επισκέπτονται κατά καιρούς τη δομή και ενισχύουν το έργο της. Ανοικτές εκδηλώσεις και δράσεις δημοσιότητας διατήρησαν αυτή την επαφή ζωντανή στην πάροδο του χρόνου. Επίσης, ο τοπικός τύπος ασχολήθηκε σε πολλές περιπτώσεις με τα προβλήματα του Π.Π.Π.Ν.Χ. προκειμένου να τα αναδείξει και το κοινό συμπαραστάθηκε στις δύσκολες φάσεις που διήλθε ο φορέας στο πέρασμα των χρόνων. Μάλιστα το σημαντικό κοινωνικό έρεισμα του ιδρύματος, του επέτρεψε να διατηρήσει κάποια διοικητική αυτοτέλεια σε μια περίοδο ριζικών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων⁹¹ με συγχωνεύσεις και μετονομασίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι σήμερα ο νέος φορέας που προέκυψε από τη συνένωση όλων των προνοιακών ιδρυμάτων της περιφέρειας δεν έχει δικό του οργανισμό λειτουργίας και κάθε επί μέρους δομή λειτουργεί με βάση τον παλιό κανονισμό της. Έτσι, το Παράρτημα Προστασίας Παιδιού & Νέων Χανίων εξακολουθεί να λειτουργεί βάσει του Κανονισμού Λειτουργίας Κέντρων Παιδικής Μερίμνης του 1984. Το κείμενο αυτό της υπουργικής απόφασης⁹² ήταν ιδιαίτερα αναλυτικό και αναφερόταν σε όλες τις σημαντικές διαστάσεις⁹³ της καθημερινής λειτουργίας του

⁹¹ Σχ. Ν. 4025/2011 (ΦΕΚ Α 228/02-11-2011), Ν. 4109/2013 (ΦΕΚ 16/Α/23.1.2013) κ.ά.

⁹² ΦΕΚ 860/Β' /7-12-1984.

⁹³ Διαμονή, διατροφή, ρουχισμός, υγεία, εκπαίδευση, παροχές, ωρολόγιο πρόγραμμα κ.ά.

φορέα. Ωστόσο, οι συνθήκες έχουν αλλάξει αρκετά και δεν είναι πλέον αντιπροσωπευτικό. Σύντομα αναμένεται λοιπόν η δημοσίευση του νέου οργανισμού λειτουργίας, καθώς έχει ολοκληρωθεί η απαραίτητη προεργασία.

Κατά το διάστημα φιλοξενίας τους τα παιδιά υποστηρίζονται από το επιστημονικό προσωπικό από το πρωί μέχρι το απόγευμα και από το προσωπικό φροντίδας εικοσιτέσσερις ώρες την ημέρα, 365 ημέρες το χρόνο. Έχουν διάφορες παροχές πέραν των απαραίτητων⁹⁴, όπως ημερήσιο χαρτζιλίκι⁹⁵, έξοδα εκδρομών, δώρα εορτών και γενεθλίων, χρήση ηλεκτρονικών συσκευών, συσκευές κλιματισμού και τηλεόρασης σε όλα τα δωμάτια, αίθουσα Η/Υ, σύνδεση στο διαδίκτυο, αθλητικές δραστηριότητες, φροντιστήρια ξένων γλωσσών, σπουδαστικό επίδομα για τους επιτυγχόντες σε σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κ.ά. Σε ότι αφορά την καθημερινότητα των προστατευόμενων, από την πρώτη μέρα εισόδου του στο φορέα κάθε παιδί εξοικειώνεται με τους κανονισμούς που ισχύουν για το ίδιο, γνωρίζεται με τα παιδιά και το προσωπικό, λαμβάνει τα απαραίτητα ατομικά είδη. Τα παιδιά διαμένουν σε δωμάτια με 2-3 ακόμα οικότροφους της ηλικίας τους.

«...Ήμασταν 30 παιδιά τότε μην κοιτάς τώρα που είναι 15, ήμασταν οι διπλάσιοι. Ήμασταν τέσσερις τέσσερις στα δωμάτια, πάνω-κάτω (σε κουκέτες) σε όλα τα δωμάτια (...) Για φαντάσου να έχεις 20-30 παιδιά και να πρέπει να ικανοποιήσεις τα αιτήματά τους όποια και αν είναι αυτά. Ο άλλος έχει κλίση στη μουσική, ο άλλος έχει κλίση στον αθλητισμό, ο άλλος έχει κλίση στη μαγειρική. Έχεις να πληρώσεις για να πας να τα κάνει αυτά ο άλλος; Είναι παιδιά που έχουν ανάγκες, όπως έχει το κάθε παιδί που γεννιέται». Ο ίδιος θυμάται από την καθημερινότητα στο ίδρυμα: «Μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια Γυμνάσιο-Λύκειο πολύ άθλημα αθλητισμός, πάρα πολύ αγγλικά, παροχές ότι θέλαμε, ότι θέλαμε όμως! Μέσα από το κέντρο, μέσα από το ίδρυμα, που ποτέ δεν το λέγαμε ίδρυμα εμείς», θυμάται ο [Α.Κ.]

«...Περάσανε γρήγορα και ωραία χρόνια. Δεν ήταν... Πέρασαν γρήγορα, είχαμε φροντίδα, είχαμε τους γιατρούς μας, τα αθλήματα μας... Ότι ήθελες μπορούσες να κάνεις! Δεν υπήρχε κάτι που να θέλεις να κάνεις και να μη στο πρόσφερε. Από αθλητισμό, από φροντιστήρια, διάφορα... Ότι αφορά ένα

⁹⁴ Στέγης, τροφής, ρουχισμού, υποδημάτων, σχολικών ειδών, ειδών υγιεινής κ.ά.

⁹⁵ Η σημασία του οποίου τονίζεται από τον [Β.Ι.] και τον [Ε.Μ.].

παιδί για το μέλλον του. Ότι μπορεί να σου προσφέρει μία πλούσια οικογένεια στο παρείχε το ίδρυμα», ανέφερε ο [Γ.Ι.].

Οι έξοδοι των οικότροφων είναι προγραμματισμένες για τα παιδιά του Γυμνασίου δύο φορές την εβδομάδα χωρίς συνοδεία, για τα παιδιά του Λυκείου κάθε ημέρα χωρίς συνοδεία και για τα παιδιά του Δημοτικού, όποτε υπάρχει δυνατότητα συνοδείας. Επιπλέον, τα παιδιά μπορούν να συμμετάσχουν σε όλες τις σχολικές δράσεις και εκδρομές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στο χώρο διαμονής, εκτός από γήπεδα, χώρους πρασίνου και παιδική χαρά, υπάρχει αίθουσα ψυχαγωγίας με διάφορα παιχνίδια (πινγκ πονγκ, μπιλιάρδο, ποδοσφαιράκι, Η/Υ κ.ά.), γεγονός που καθιστά το περιβάλλον ελκυστικό στους ίδιους τους οικότροφους, στους φίλους και στους συμμαθητές τους. Οι εξωσχολικές δραστηριότητες είναι πλούσιες και αφορούν όλα τα αθλήματα⁹⁶. Η μεγάλη αίθουσα μελέτης είναι αρκετά οργανωμένη και κάθε παιδί έχει δικό του γραφείο και βιβλιοθήκη, ωστόσο η κοινή προσέλευση πολλών μαθητών την ίδια ώρα δημιουργεί ενίοτε οχλαγωγία. Τα παιδιά που το επιθυμούν παρακολουθούν φροντιστήρια ξένων γλωσσών και οι μαθητές Γ' Λυκείου υποστηρίζονται από φροντιστές για την προετοιμασία συμμετοχής τους στις πανελλήνιες εξετάσεις, καθώς προβλέπεται σχετικό κονδύλι.

Στο χώρο λειτουργεί καθημερινά πλυντήριο και ιματιοθήκη, όπου τα παιδιά αφήνουν και παραλαμβάνουν τα προσωπικά τους ενδύματα με καλάθι, το οποίο φέρει το όνομά τους. Η οικεία κουζίνα βρίσκεται εντός του χώρου διαμονής και είναι σε πλήρη λειτουργία. Το διατροφικό πρόγραμμα εμπλουτίζεται κατά διαστήματα με σκοπό την απόλαυση. Φρούτα, γλυκά, χυμοί, αναψυκτικά είναι τα αγαπημένα των παιδιών και μια σημαντική πηγή χαράς για όσους έχουν στερηθεί ακόμα και τα βασικά, όπως και κάποια γεύματα σε εστιατόρια που διοργανώνονται περιστασιακά από χορηγούς. Η μεγάλη τραπεζαρία στο ισόγειο του κτιρίου υποδέχεται καθημερινά τους νέους για πέντε γεύματα. Τα περισσότερα δωμάτια είναι αρκετά ευρύχωρα και στον όροφο υπάρχουν δύο διακριτά μπάνια για παιδιά και εφήβους, ενώ η τουαλέτα του προσωπικού βρίσκεται στο ισόγειο. Στο χώρο διαμονής λειτουργεί επίσης γραφείο ψυχολόγου, το οποίο δεν είναι ωστόσο πάγια στελεχωμένο.

Μια συνηθισμένη ημέρα οι μαθητές ξυπνούν με ειδοποίηση του επιμελητή κατά της 07:00 και ετοιμάζονται για το σχολείο. Πλένονται από κοινού στα δύο μπάνια παιδιών και εφήβων, ντύνονται στα δωμάτια τους στον πρώτο όροφο και

⁹⁶ Ποδόσφαιρο, μπάσκετ, χάντμπολ, κολύμβηση, στίβο κ.ά.

κατεβαίνουν στο ισόγειο για το πρωινό τους στην τραπεζαρία. Στη συνέχεια ετοιμάζουν τις τσάντες τους και αναχωρούν, είτε με τα σχολικά τους λεωφορεία, είτε με τα πόδια για τους μεγαλύτερους σε ηλικία. Το μεσημέρι επιστρέφουν από τις 13:15 έως τις 14:00 ανάλογα με τη σχολική βαθμίδα και αφού τακτοποιήσουν πρόχειρα τα πράγματά τους κάθονται με όρεξη στο μεσημβρινό τραπέζι αφού παραλάβουν το πιάτο τους από το μάγειρα. Ακολούθως ξεκουράζονται για λίγη ώρα ώσπου να ξεκινήσει η ώρα της μελέτης από τις 15:00 έως τις 17:00, μόνοι ή με τη βοήθεια προσωπικού ή κάποιου εθελοντή. Αυτή την ώρα σταματάνε οι άλλες δραστηριότητες, οι Η/Υ, η μουσική, η τηλεόραση κτλ. προκειμένου να διευκολυνθεί η μελέτη. Η ώρα αυτή δεν είναι ιδιαίτερα ευχάριστη για κάποιους μαθητές κυρίως λόγω έλλειψης κινήτρων⁹⁷. Μετά τη λήξη της μελέτης οι μαθητές παίρνουν το απογευματινό τους και ακολουθούν το ατομικό τους πρόγραμμα ανάλογα με τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Συνήθως ακολουθεί παιχνίδι στο γήπεδο, ποδήλατο, Η/Υ, ή έξοδος. Το βράδυ επιστρέφουν από το γήπεδο, την ομάδα, το φροντιστήριο, την έξοδο ή όποια άλλη δραστηριότητα έχουν και τρώνε βραδινό κατά προτίμηση μέχρι τις 21:00. Τέλος, βλέπουν όλοι μαζί κάποια εκπομπή στην τηλεόραση, ή παίζουν παιχνίδια στον Η/Υ, ενίοτε και στα δωμάτια, μέχρι να έρθει η ώρα της νυκτερινής ανάπαυσης κατά τις 22:00 τις καθημερινές και αργότερα τις αργίες.

Για τον [E.M.] το οικοτροφείο του ιδρύματος είναι ένας πάρα πολύ θετικός χώρος και αυτό οφείλεται στα παιδιά, τα οποία είναι πολλά μαζί, γνωρίζονται μεταξύ τους και ξέρουν ότι μετά το σχολείο θα πάνε στο σπίτι, θα παίξουν, θα κοροϊδέψουν, θα πειράξουν και θα περάσουν όμορφα με τον τρόπο τους.

«Πρωινό ξύπνημα, πλύσιμο, ντύσιμο, πρωινό, σχολείο τις καθημερινές, Δευτέρα με Παρασκευή. Επιστροφή, μεσημεριανό, λίγη ξεκούραση, μία δύο ώρες διάβασμα 15:00 με 17:00, απογευματινό. Μετά αν είχε κάποιος αγγλικά εξωτερικά, έκανε κάποιο φροντιστήριο το διάβασμα του συνεχιζόταν (...) Καλές αναμνήσεις πολύ παιχνίδι, διάβασμα... Πήγαινα σχολείο, κάθε μέρα σχολείο, το ίδιο πράγμα... Κάναμε πάρα πολλές εκδρομές σε διάφορα νησιά ανά την Ελλάδα τα Καλοκαίρια. Στην ουσία ήμασταν σε μία οικογένεια, απλά ευρύτερη οικογένεια, ευρύτερο οικογενειακό πλαίσιο. Απλά δεν υπήρχε ο μπαμπάς και η μαμά. Δηλαδή είχαμε αντί για μπαμπά και μαμά είχαμε έναν επιμελητή.

⁹⁷ Σχ. Παναγιωτόπουλος, 1998:146.

Είχαμε έναν επιμελητή, είχαμε έναν διευθυντή. Ήταν ο αρχηγός ας πούμε εκεί μέσα. Εεε τώρα πολλές αναμνήσεις δεν έχω πολλές αναμνήσεις παιδικές δεν έχω γιατί εγώ θεωρώ ότι οι αναμνήσεις οι παιδικές χτίζονται μέσα σε μία οικογένεια. Αλλά σε σωστή οικογένεια και όχι μέσα σε μία οικογένεια αυτού του είδους. Οπότε ναι δεν έχω να θυμάμαι πολλά σίγουρα όμως έχω καλές αναμνήσεις από το ίδρυμα, από το Παράρτημα...», όπως ανακαλεί στη μνήμη του ο [B.A.].

Εικόνα 3: Το οικοτροφείο χθες και σήμερα

Το Σαββατοκύριακο και τις αργίες το ημερήσιο πρόγραμμα αναδιαμορφώνεται προς το χαλαρότερο, ενώ στις διακοπές τα παιδιά φιλοξενούνται από εθελοντές, πηγαίνουν κατασκήνωση, αλλά και σε συγγενείς τους όταν είναι δυνατόν. Ιδιαίτερα τις περιόδους των εορτών γίνεται προσπάθεια να πηγαίνουν τα παιδιά σε οικογένειες εθελοντών και το Καλοκαίρι σε κατασκηνώσεις. Τα παιδιά οικειοποιούνται πλήρως το πρόγραμμα το οποίο επαναλαμβάνεται σε γενικές γραμμές ευλαβικά στη διάρκεια του έτους, ώστε τα ίδια να έχουν μια δεδομένη καθημερινότητα. Μάλιστα, οι ίδιοι οι οικότροφοι διαμαρτύρονται σε περιπτώσεις παρεκκλίσεων από το καθημερινό πρόγραμμα, οι οποίες φαίνεται να τους αναστατώνουν και να τους προκαλούν ανασφάλεια κι εκνευρισμό⁹⁸. Το ίδιο ισχύει για τη συνέπεια εφαρμογής των παροχών - προνομίων και απαράβατης τήρησης των δικαιωμάτων τους στο πλαίσιο της φιλοξενίας.

⁹⁸ π.χ. αν καθυστερήσει το πρωινό γεύμα και δεν έχουν αρκετό χρόνο να ετοιμαστούν ή αργήσει η προετοιμασία του γεύματος κ.ά.

7. Τα Δημογραφικά και Βιογραφικά Στοιχεία των Συμμετεχόντων

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μην αποκαλυφθούν πληροφορίες προσωπικές ή προσδιοριστικές της ταυτότητας των συμμετεχόντων, οι οποίοι βρίσκονται ενδεχομένως αντιμέτωποι με το στιγματισμό (βλ. Παναγιωτόπουλος, 1998:133). Για το λόγο αυτό ελήφθη κάθε μέτρο, όπως η χρήση ψευδωνύμων ή - όπου ήταν απαραίτητο - αφαίρεση στοιχείων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αναγνώριση, ώστε να διασφαλιστεί η ανωνυμία των ατόμων κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας, αλλά και έπειτα από αυτήν (Τραϊανου, 2014). Ακολουθεί ένα σύντομο βιογραφικό για κάθε αφηγητή μαζί με μια μικρή ανακεφαλαίωση των κυριότερων σημείων της συνέντευξής τους.

Ειδικότερα ο Α.Κ. γεννήθηκε το 1986 στην Κρήτη και εισήχθη στο ίδρυμα με πρωτοβουλία συγγενικού προσώπου το 1992 από κοινού με τον αδερφό του, λόγω αδυναμίας του πατέρα κι έχοντας εγκαταληφθεί από τη μητέρα του. Ασχολήθηκε πολύ με τον αθλητισμό και τη γυμναστική. Στο σχολείο είχε μέτριες επιδόσεις. Ωστόσο, κατάφερε να σπουδάσει σε Ακαδημία Εμπορικού Ναυτικού, όμως ένα πρόβλημα υγείας δεν του επέτρεψε να ασκήσει το επάγγελμα του ναυτικού. Ασχολείται σε διάφορες εποχικές εργασίες ως συμβασιούχος. Παρέμεινε προστατευόμενος και έπειτα φιλοξενούμενος ως τα 27 του έτη. Κατόπιν αποφοίτησε και σχημάτισε δική του οικογένεια. Επισκέπτεται τακτικά τους χώρους του ιδρύματος και διατηρεί επικοινωνία με το προσωπικό και τους νεότερους οικότροφους για το μέλλον των οποίων δηλώνει προβληματισμένος. Σε ότι αφορά το θέμα του αποκλεισμού είναι κάτι το οποίο δεν αισθάνθηκε κατά τα λεγόμενά του. Μάλιστα ο κόσμος ήταν πολύ ευαισθητοποιημένος απέναντί του και απέναντι στα παιδιά γενικότερα. Όπως αναφέρει το ίδρυμα είχε καλό όνομα και τα παιδιά του ιδρύματος ήταν τα καλύτερα. Θεωρεί πολύ σημαντικό το πρόβλημα της επαγγελματικής ένταξης και πρέπει να γίνουν διαδικασίες προετοιμασίας για δουλειά, διότι οι οικότροφοι βρίσκονται εκτός πραγματικότητας όσον αφορά την αγορά εργασίας. Τα παιδιά είναι σημαντικό να είναι γενικά καλλιεργημένα, αλλά και να εφαρμοστεί κάποια μοριοδότηση στην επιλογή τους μέσω διαγωνισμών. Κατά τον ίδιο η καθημερινότητα στο ίδρυμα ήταν καλή, παρ' όλες τις συγκρούσεις και τις αντιπαραθέσεις. Υπήρχαν πολλές παροχές και το κλίμα ήταν μάλλον ευχάριστο και ψυχαγωγικό.

Ωστόσο, το προσωπικό θα έπρεπε να βλέπει περισσότερο την εργασία ως λειτουργήματα και όχι ως δέσμευση αν και δεν είναι εύκολο, όπως λέει. Τονίζει πως στην κοινωνική προσαρμογή βοηθούν πολύ οι εθελοντές και συγκεκριμένα άνθρωποι που μπορούν να συμβουλέψουν τα παιδιά, όπως συνέβη και με τον ίδιο. Επίσης, βοηθούν ο αθλητισμός και η εκγύμναση. Η οικογένεια έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξή του, με τον χωρισμό και την διάλυση της, όπως και η αδυναμία του πατέρα να στηρίζει τα παιδιά. Στο μέλλον θα μπορούσε να ενισχυθεί ενδεχομένως από κάποια δομή για να μη συμβαίνει κάτι αντίστοιχο. Οι σχολικές του επιδόσεις ήταν μέτριες και θα μπορούσαν να είναι πολύ καλύτερες, όμως είχε σημαντικά κενά. Ως κρίσιμο διάστημα αναγνωρίζει αυτό του Γυμνασίου και προτείνει τα παιδιά να πηγαίνουν εγκαίρως σε φροντιστήρια, ώστε μαθαίνουν τις τεχνικές της μάθησης και να διευκολυνθούν να φτάσουν σε μία σχολή. Η φτώχεια υπήρχε έντονα στην οικογένειά του, έπαιξε ρόλο και μέχρι σήμερα ουσιαστικά τον επηρεάζει η έλλειψη περιουσίας. Η σχέση του με τους οικότροφους ήταν έντονη υπήρχαν συγκρούσεις, υπήρχε όμως και αγάπη. Σε σχέση με το φαινόμενο του ιδρυματισμού ανέφερε ότι η ζωή στο ίδρυμα ήταν σε πολλά πράγματα καλύτερη και από την οικογένεια, αλλά αυτή η κατάσταση σε συνδυασμό με την απομονωμένη τοποθεσία σε οδηγεί στο να χάνεις την επαφή με την πραγματικότητα και να μην έχεις εικόνα του τι θα ακολουθήσει μετά την ενηλικίωση, ώστε να προετοιμάσεις τον εαυτό σου εγκαίρως. Υπήρξε χειμαρρώδης κατά τη συνέντευξη και έδειξε ωριμότητα και συγκρότηση. Αναφέρει χαρακτηριστικά εντοπίζοντας το μείζον κατά τον ίδιο ζήτημα:

«...όταν είσαι εκεί μέσα χάνεις την επαφή με την πραγματικότητα. Αυτό είναι το πρόβλημα!».

Ο Β.Α. γεννήθηκε το 1995 στην Κρήτη και εισήχθη στο ίδρυμα με πρωτοβουλία συγγενικού προσώπου το 2000 από κοινού με τα δύο αδέρφια του, έχοντας χάσει τη μητέρα του σε νεαρή ηλικία. Στο σχολείο είχε αρκετά καλές επιδόσεις. Πέτυχε την εισαγωγή του σε τεχνολογικό ίδρυμα άλλης πόλης, ωστόσο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις σπουδές λόγω της αδυναμίας του να αντεπεξέλθει ακαδημαϊκά. Στη συνέχεια ακολούθησε τεχνική εκπαίδευση ως ζαχαροπλάστης σε άλλη πόλη, σπουδές που θα ολοκληρωθούν το 2019. Έχει εργαστεί σε ξενοδοχεία και παραμένει τυπικά φιλοξενούμενος ως σήμερα στον ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης οδεύοντας προς την ανεξαρτητοποίηση.

Όσον αφορά τον ιδρυματισμό ο ίδιος θεωρεί ότι κατεξοχήν μείζον ζήτημα είναι το αίσθημα της ασφάλειας το οποίο στις μέρες μας παίζει σημαντικό ρόλο, προκειμένου να επιλέξει κάποιος να αποδεσμευτεί από το ίδρυμα. Όπως ανέφερε οι οικότροφοι ήταν ανέκαθεν αλληλέγγυοι και συνεργαζόμενοι μεταξύ τους σαν αδέρφια. Το θέμα των οικονομικών προβλημάτων είναι πάρα πολύ σημαντικό στο πώς μπορεί να καταλήξει ένα παιδί να φιλοξενηθεί στο ίδρυμα. Οι σχολικές επιδόσεις παίζουν το ρόλο τους, αλλά το πιο κρίσιμο που ο ίδιος προτάσσει, ιδιαίτερα στο θέμα της επαγγελματικής ένταξης, είναι η αποφασιστικότητα και η γνώση του τι θέλει κάποιος να κάνει και πού εν πάση περιπτώσει κινούνται τα ενδιαφέροντα και τα ταλέντα του. Η κοινωνική προσαρμογή εξαρτάται πολύ και από το ίδιο το επάγγελμα, τις σπουδές που μπορεί να κάνει ένας άνθρωπος και κυρίως το αν έχει φίλους. Το οικογενειακό περιβάλλον έπαιξε στην αρχή αρνητικό ρόλο, αλλά στην πορεία συνέχισε να υπάρχει κάποια επαφή με τον πατέρα και μέχρι σήμερα οι σχέσεις τους παραμένουν περιστασιακές κυρίως λόγω απόστασης. Η καθημερινότητα στο ίδρυμα ήταν για τον ίδιο πολύ καλή έως και ευχάριστη. Αισθάνθηκε ότι σε πολύ λίγες περιπτώσεις θα μπορούσε να βιώσει τον αποκλεισμό αλλά προστατεύτηκε από αυτό αποκρύπτοντας το γεγονός ότι φιλοξενηθεί σε ένα ίδρυμα. Μία πρόταση που ο ίδιος θα έκανε αφορά το ψυχολογικό κομμάτι και συγκεκριμένα να υπάρχει μόνιμα επιστημονικό προσωπικό διότι το πιο βασικό για τον ίδιο είναι η ψυχολογία του παιδιού. Στη συνέντευξη ήταν σύντομος και περιεκτικός, καθώς χρειάστηκε περίπου το μισό χρόνο σε σχέση με άλλους για να εκφράσει τις σκέψεις του. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«...θα με σχολιάζανε, ότι θα με λυπόντουσαν (αν ήξεραν ότι μένω σε ίδρυμα), ενώ δεν είναι για να σε λυπούνται, εγώ έτσι το έβλεπα ότι θα με λυπούνται...».

Ο Γ.Ι. γεννήθηκε το 1992 σε άλλη περιφέρεια και εισήχθη στο ίδρυμα το 2008 με πρωτοβουλία της μητέρας, αποχωριζόμενος τα αδέρφια του και έχοντας χάσει σε παιδική ηλικία τον πατέρα του. Μετά από κάποιες χαμένες χρονιές είχε σχετικά καλές επιδόσεις στο σχολείο. Πέτυχε την εισαγωγή του σε τεχνολογικό ίδρυμα, ωστόσο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις σπουδές λόγω αδυναμίας να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών και του τρόπου ζωής σε άλλη πόλη. Έπειτα ακολούθησε εκ νέου τεχνικές σπουδές επαναλαμβάνοντας ειδικότητα σε επαγγελματικό Λύκειο. Εργάστηκε σε εποχικές εργασίες ως συμβασιούχος. Φιλοξενηθεί από το 2016 στον ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης οδεύοντας προς την

ανεξαρτητοποίηση και αποφοίτηση. Βρίσκεται καθημερινά στους χώρους του ιδρύματος, διατηρώντας επικοινωνία με τους νεότερους οικότροφους και το προσωπικό. Ο ίδιος είχε και διατηρεί μέχρι σήμερα πολύ καλές σχέσεις με την οικογένεια, αλλά για λόγους μερικώς οικονομικούς και κυρίως σταδιοδρομίας χρειάστηκε να μπει σε ίδρυμα σε μεγαλύτερη ηλικία. Εργάστηκε ως παιδί και στο σχολείο είχε κάποιες δυσκολίες και περιορισμένη φοίτηση κυρίως στο Γυμνάσιο. Στο Λύκειο συνέχισε πιο δυναμικά και πέτυχε την εισαγωγή του σε ΑΤΕΙ, ωστόσο δεν είχε τις απαραίτητες βάσεις για να αντεπεξέλθει και διέκοψε στο δεύτερο έτος σπουδών. Εν συνεχεία έκανε μία διαφορετική στόχευση προς την επαγγελματική αποκατάσταση που με δίπλωμα μηχανικού και επαγγελματία οδηγού.

Ο ίδιος θεωρεί ότι δεν έχει βιώσει τον κοινωνικό αποκλεισμό, απεναντίας τον βοήθησε ο αθλητισμός και οι παρέες να ενταχθεί πολύ γρήγορα. Αυτός είναι και ένας λόγος που ήθελε να παραμείνει στην εν λόγω περιοχή, προκειμένου να σταδιοδρομήσει επαγγελματικά. Γενικά, η καθημερινότητά του στο ίδρυμα ήταν ευχάριστη με κάποια προβλήματα, ενώ αναφέρει ως πολύ σημαντικό ζήτημα το γεγονός ότι είχε λίγους εθελοντές και περισσότερη ατομική πρωτοβουλία. Οι υπόλοιποι οικότροφοι ήτανε πολύ καλοί μαζί του και γενικά οι εμπειρίες του μαζί τους ήταν θετικές. Σε σχέση με τον ιδρυματισμό ανέφερε ότι δεν αισθάνεται ιδρυματοποιημένος αν και του το έχουν πει αρκετοί, ενώ πιστεύει ότι η οικονομική ενίσχυση κατά την αποφοίτηση παίζει καθοριστικό ρόλο για την αποδέσμευση. Ένας τρόπος να διαχειρίζεται την καθημερινότητα ήταν ο αναστοχασμός δηλαδή να ξανασκέφτεται τι έχει κάνει ως τώρα και πώς εξελίχθηκε και έπειτα να παίρνει μία νέα κατεύθυνση ή να βελτιώνει την αρχική του επιλογή. Είναι σημαντικό ότι μπήκε σε προχωρημένη ηλικία σε ένα ίδρυμα και είχε αποκρυσταλλώσει μία προσωπικότητα, είχε δει πώς είναι να μένεις σε μία οικογένεια και πώς είναι να μένεις σε ένα ίδρυμα, αλλά και το γεγονός ότι εξέλαβε θετικά ως εξέλιξη την είσοδό του στο ίδρυμα. Στη συνέντευξη ήταν αρχικά διστακτικός, αλλά κατάφερε να ανακαλέσει όλες τις απαραίτητες πληροφορίες όντας ουσιαστικός. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«...όταν λέμε ιδρυματοποίηση είναι σαν να λέμε μία αρρώστια. Σα να μην θες να φύγεις από εκεί μέσα! Να κάτσεις και άλλο εκεί μέσα!».

Ο Δ.Π. γεννήθηκε το 1992 στην Κρήτη και εισήχθη στο ίδρυμα με πρωτοβουλία των γονέων το 2006, μαζί με τον αδερφό του. Ως μαθητής υπήρξε

αδύναμος και δεν ολοκλήρωσε τις λυκειακές σπουδές. Ωστόσο, ακολούθησε τεχνική εκπαίδευση σε μαγειρική ειδικότητα και ασχολήθηκε με τον τουρισμό. Εργάστηκε σε ξενοδοχείο και σε διάφορες εποχικές εργασίες. Αφού πέρασε από το στάδιο της φιλοξενίας στον ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης το 2016, αποφοίτησε το 2018 και επέστρεψε στην οικογένειά του σε άλλη πόλη, διατηρώντας κάποια επικοινωνία με την υπηρεσία και τους άλλους οικότροφους. Θεωρεί ότι ιδρυματισμός υπάρχει, αλλά δεν επηρεάζει σε τέτοιο βαθμό που να μη μπορεί ένα παιδί να ξεφύγει από το ίδρυμα. Ο ίδιος όταν πρωτομπήκε στο ίδρυμα, για λίγο καιρό αισθανόταν ότι δεν μπορεί να αντεπεξέλθει, όμως στη συνέχεια βοηθήθηκε κυρίως από τους ανθρώπους εκεί και αποφάσισε να προσπαθήσει.

Όπως λέει, ο καθένας μπορεί να αισθανθεί αποκλεισμό όταν δεν υπάρχει κάποιος να τον στηρίξει. Εκφράζεται με θέρμη για την οικογένεια γενικότερα παρότι η δική του είχε ποικίλα προβλήματα και διασπάστηκε. Η φτώχεια έπαιξε σημαντικό ρόλο στην απομάκρυνσή του, αλλά και στη διαδικασία ανεξαρτητοποίησής του. Μιλά συγκαταβατικά έως τιμητικά για το ίδρυμα και όσα του έχει προσφέρει, ενώ στέκεται στις κακοτοπιές που συνάντησε, αλλά και στις δικές του κακές εκτιμήσεις και χαμένες ευκαιρίες ιδιαίτερα σε ότι αφορά την εκπαίδευση και την εργασία. Κατά τον ίδιο η καθημερινότητα στο ίδρυμα ήταν ικανοποιητική, αλλά θα μπορούσε να είναι και καλύτερη από άποψη σεβασμού και αυστηρού πλαισίου λειτουργίας. Οι σχέσεις με τους άλλους οικότροφους είναι σημαντικές και πρέπει να υπάρχει ηρεμία, συνεργασία και αμοιβαίος σεβασμός. Οι σχολικές επιδόσεις έχουν καταγραφεί ως σημαντικές στην αντίληψή του και προκρίνει την εύρεση εργασίας ως καθοριστικότερο παράγοντα κοινωνικής ένταξης και προσαρμογής. Περισσότερο από όλα όμως τονίζει το συμβουλευτικό ρόλο των ανθρώπων που συνθέτουν το ίδρυμα και μπορούν με το λόγο τους να υποστηρίξουν τα παιδιά, καθώς όλα για τον ίδιο είναι θέμα ψυχολογίας. Υπήρξε λαλίστατος, χωρίς όμως να χάνει το κεντρικό νόημα της συνέντευξης. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά:

«...δεν πιστεύω να είναι αρρώστια αυτό το πράγμα να μη μπορεί να ξεκολλήσει κάποιος (από το ίδρυμα)...».

Ο Ε.Μ. γεννήθηκε το 1998 στο εξωτερικό και εισήχθη στο ίδρυμα με πρωτοβουλία της μητέρας το 2010, αποχωριζόμενος τα αδέρφια του. Μετά από αρκετές δυσκολίες στο σχολείο, πέτυχε την εισαγωγή του σε ανώτατο τεχνολογικό ίδρυμα άλλης πόλης. Επέλεξε εκεί να παρακολουθήσει συγχρόνως σπουδές

μαγειρικής τέχνης για πιο άμεση επαγγελματική αποκατάσταση. Εργάστηκε σε ξενοδοχείο και σε εποχικές εργασίες ως συμβασιούχος εργάτης. Τυπικά φιλοξενείται από το 2018 στον ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης οδεύοντας προς την ολοκλήρωση των σπουδών του και την ανεξαρτητοποίηση. Ήταν ολιγόλογος έως μονολεκτικός σε αρκετές περιπτώσεις, δείχνοντας δυσκολία στην αυτοαναφορά ίσως και λόγω νεαρής ηλικίας.

Συνοψίζοντας τα λεγόμενά του θα μπορούσαμε να πούμε ότι το διάστημα της ζωής του στο ίδρυμα βοηθήθηκε αρκετά, αλλά υπάρχουν πράγματα που θα ήθελε να γίνουν διαφορετικά. Η οικογένεια τον επηρέασε αρνητικά, αλλά όχι πλέον. Το σχολείο προσπάθησε να τον βοηθήσει και κάποια στιγμή άρχισε να τα καταφέρνει. Τα χρήματα στην οικογένειά του ήταν ελάχιστα και μπορεί να πει ότι έζησε φτωχικά. Όμως αυτό το πρόβλημα λύθηκε στο ίδρυμα και δεν έχει έως τώρα κανένα οικονομικό πρόβλημα. Σε επίπεδο εργασίας έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες και έχει εργαστεί σε 2-3 διαφορετικές εργασίες. Έχει πάρει πτυχίο Επαγγελματικού Λυκείου, ενώ είναι μπροστά στο ενδεχόμενο να πάρει και το πτυχίο ενός ΑΤΕΙ στο μέλλον. Η σχέση του με τους άλλους οικότροφους, τους αδερφούς όπως αποκαλεί, ήταν εξαιρετική στις περισσότερες περιπτώσεις, αλλά με συγκεκριμένα άτομα είχε συγκρούσεις, οι οποίες από μια ηλικία και μετά σταμάτησαν. Με τα αδέρφια του έχει περιορισμένες σχέσεις ακόμα και σήμερα που ζουν στην ίδια πόλη. Ο ίδιος θα ήθελε να κάνει οικογένεια υπό προϋποθέσεις και κάνει σχέδια για το μέλλον. Δεν μπορεί να πει ότι έχει γνωρίσει τον αποκλεισμό, ούτε αναφέρει να έχει αποκλειστεί κατά κάποιο τρόπο εξαιτίας της ζωής του στο ίδρυμα. Η καθημερινότητά του ήταν καλή σε γενικές γραμμές. Κατά τον ίδιο ο ιδρυματισμός υπάρχει. Υφίσταται δηλαδή το γεγονός ότι ο χώρος αυτός πολλές φορές εγκλωβίζει το άτομο, όπως ενδεχομένως μια φυλακή. Τελικά αισθάνεται ότι είναι καλύτερα έτσι γιατί δεν μπορεί από τη μια μέρα στην άλλη να απελευθερωθεί πλήρως. Υπερτονίζει τη σημασία της εύρεσης εργασίας τόσο σε επίπεδο προσωπικής ανασφάλειας, όσο και κοινωνικής προσαρμογής. Ο ίδιος λέει για τη ζωή του στο ίδρυμα:

«Δεν είναι κακή φυλακή ή φυλακή φυλακή! Είσαι εκεί επειδή εσύ το θέλεις!»

Ακολούθως παρουσιάζονται τα δημογραφικά και αντικειμενικά χαρακτηριστικά με προσοχή στην διατήρηση της ανωνυμίας. Όπως προκύπτει από τη συνολική θεώρηση των δημογραφικών και προσωπικών τους στοιχείων, οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι άρρενες από 20 έως 32 ετών οι οποίοι εισήχθησαν

στη δομή φιλοξενίας από το 1992 έως το 2010 και σε ηλικία⁹⁹ από 5 ετών έως 16 ετών, ενώ διέμεναν σε αυτή από 8 έως 22 έτη. Ολοκλήρωσαν τη σχολική τους φοίτηση με μέσο όρο βαθμολογίας 11 έως 15 και σε μεγαλύτερη ηλικία από το συνηθισμένο. Είναι όλοι σπουδαστές /φοιτητές ή απόφοιτοι σχολών και εργάζονται πλέον σταθερά ή εκ περιτροπής. Οι συνεντευξιαζόμενοι έχουν όλοι μητέρα εν ζωή και όλοι πλην ενός πατέρα εν ζωή. Έχουν επίσης αδέρφια εν ζωή, καθώς προέρχονται από πολυμελείς ή μονογονεϊκές οικογένειες με 3 παιδιά και άνω, εκ των οποίων μόνο μια παρέμεινε συνεκτική, ώστε να υποδεχτεί τον νέο μετά την αποφοίτησή του. Εισήχθησαν στο ίδρυμα με πρωτοβουλία και διαμεσολάβηση γονέα ή στενού συγγενούς και όχι υποχρεωτικά¹⁰⁰.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων παρατηρήθηκαν κάποιες αξιοσημείωτες λεπτομέρειες οι οποίες καταγράφονται ακολούθως. Έτσι, όλοι ανεξαιρέτως οι συμμετέχοντες αξιολογούν τη ζωή στο ίδρυμα από καλή έως πολύ καλή, δήλωσαν ότι αισθάνονταν από καλά έως πολύ καλά όσο ζούσαν στο οικοτροφείο και ότι είχαν καλές έως άριστες σχέσεις με το προσωπικό¹⁰¹. Συνεχίζοντας αναφέρουν ισχυρή συγκέντρωση σε μια δραστηριότητα, παρότι η αδυναμία συγκέντρωσης θεωρείται παλαιόθεν στοιχείο ιδρυματισμού κατά τον Grünhut (1948), όπως αναφέρεται στην Τσαλίκου (1989:184). Πράγματι κάποια παιδιά φαίνεται να εκδηλώνουν στα χρόνια του Δημοτικού και του Γυμνασίου μια μορφή διάσπασης προσοχής, η οποία συνδέεται πιθανότατα με τα τραυματικά βιώματα και τον ιδρυματισμό, κάτι που βελτιώνεται συνήθως στην πορεία. Εδώ 2 από τους 5 ανέφεραν στοιχεία διάσπασης προσοχής και ένας ακόμα δήλωσε ότι άλλοι οικότροφοι συμπεριφέρονταν κατά αυτόν τον τρόπο το διάστημα της παραμονής του.

Η εικόνα που σχηματίζει ένας μαθητής για τον εαυτό του και η αποτίμησή της, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις εμπειρίες που αποκτά από την επαφή με τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές του. Οι 4 στους 5 έχουν καλή άποψη για τον εαυτό τους και οι 3 από τους 5 κρίνουν ως καλή την εμφάνισή τους. Επιπλέον, με βάση τις αναφορές τους αξίζει να σημειωθεί ότι 4 από τους 5 συμμετέχοντες προέρχονται από μονογονεϊκή οικογένεια, έχουν καλή ή πολύ καλή άποψη για το ρόλο της οικογένειας και επιθυμούν να κάνουν τη δική τους οικογένεια. Μάλιστα 3 από τους 5 εισήχθησαν από κοινού με 1 ή 2 αδέρφια. Όλοι τους

⁹⁹ Το εν λόγω ίδρυμα δεν δέχεται παιδιά προσχολικής ηλικίας.

¹⁰⁰ Π.χ. με εισαγγελική παραγγελία.

¹⁰¹ Εδώ ασφαλώς μπορεί κάποιος να εντοπίσει τις συνέπειες του περιορισμού, που επιβάλει η γνωριμία με τον ερευνητή ως εργαζόμενο στο πλαίσιο.

αναφέρουν ως αγαπημένο πρόσωπο κάποιο μέλος της οικογένειας, ωστόσο μόνο 2 στους 5 έχουν καλές σχέσεις με τους γονείς και την ευρύτερη οικογένεια. Επίσης, όλοι είπαν πως έχουν καλές έως πολύ καλές φιλικές σχέσεις, ενώ ανέφεραν ως αγαπημένο φιλικό πρόσωπο συνομήλικο ή ομότιμό τους οικότροφο.

Όλοι τους δήλωσαν ότι έχουν καλή έως πολύ καλή υγεία¹⁰², γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με κάποια από τα αναφερόμενα συμπτώματα ιδρυματισμού¹⁰³. Σε πολλές περιπτώσεις επίσης αναφέρεται στη βιβλιογραφία η περιορισμένη σωματική ανάπτυξη ως συνέπεια της ιδρυματικής διαβίωσης, πράγμα το οποίο εμείς δε διαπιστώνουμε πλέον συστηματικά. Μάλιστα οι 2 εκ των 5 κρίνουν ως πολύ καλή την σωματική τους ανάπτυξη και επίσης 2 από τους 5 συμμετέχοντες είχαν πολύ καλές αθλητικές επιδόσεις. Οι 4 στους 5 είπαν ότι έχουν βοήθεια/υποστήριξη στα προβλήματά τους και οι 3 στους 5 ότι δεν υπάρχει κάτι που έχουν στερηθεί ή τους έλειψε. Μάλιστα 2 από τους 5 συμμετέχοντες προτίμησαν να γίνει η συνέντευξη σε χώρο του ιδρύματος. Οι 4 στους 5 έχουν υπάρξει βίαιοι ή και θύτες εκφοβισμού, καθώς επίσης και θύματα βίας ή εκφοβισμού. Μάλιστα οι 3 στους 5 δήλωσαν ότι έχουν υποστεί εκμετάλλευση. Κανένας δεν αναφέρει κακοποίηση και μόνο ένας από τους πέντε συμμετέχοντες δήλωσε ότι αισθάνθηκε κάποτε στιγματισμό, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία¹⁰⁴.

Ο Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:266 θεωρεί ότι οι αποκλεισμένοι δεν πληρούν τους όρους συμμετοχής στην κοινωνία μεταξύ αυτών η ισχύς της γνώμης και της ψήφου τους. Ωστόσο, οι περισσότεροι συμμετέχοντες στη μελέτη μας αναφέρουν ότι ψηφίζουν συστηματικά. Επίσης 3 από τους 5 έχουν ολοκληρώσει τη θητεία τους στις ένοπλες δυνάμεις. Επισημαίνεται ότι κίνητρα της συμμετοχής τους κατά την εκτίμηση του ερευνητή, αλλά και σύμφωνα με τις αναφορές των συμμετεχόντων, ήταν η προηγούμενη γνωριμία με τον ίδιο, η ανάγκη έκφρασης των βιωμένων εμπειριών τους, η πιθανή βελτίωση της δικής τους θέσης και κυρίως της κατάστασης των νεότερων παιδιών, παρακινούμενοι από αισθήματα αγάπης και αλληλεγγύης, καθώς αντιλαμβάνονται επακριβώς τις δυσκολίες που περνούν, αντιμετωπίζοντάς τα εν πολλοίς σαν μικρά αδέρφια.

¹⁰² Καπνίζουν όλοι από νεαρή ηλικία και 4 εκ των 5 καταναλώνουν αλκοόλ.

¹⁰³ Βλ. παρακάτω σελ. 73 απάθεια ή έκφραση δυστυχίας, ωχρότητα, ανορεξία, απώλεια βάρους ή στασιμότητα, μειωμένη αντίσταση στις λοιμώξεις κ.ά.

¹⁰⁴ Σχ. Παναγιωτόπουλος, 1998:133.

8. Ο Ιδρυματισμός και οι Διαστάσεις του

Το φαινόμενο του ιδρυματισμού παρατηρείται σε περιπτώσεις μακροχρόνιας διαβίωσης στο εσωτερικό ενός σχετικά κλειστού ιδρύματος¹⁰⁵ και αποτελεί εκδήλωση μιας απόλυτης σχέσης εξάρτησης από το θεσμό του ιδρύματος. Επέρχεται με τη χρόνια προσαρμογή ενός ατόμου στις κοινωνικές δομές ενός ιδρύματος, οι οποίες διαφέρουν από τις κοινωνικές συνθήκες έξω από αυτό. Η αναγκαστική διαβίωση και παραμονή σε ένα φορέα ιδρυματικής μορφής, πολλές φορές οδηγεί σε παλινδρόμηση, σε μια συμβολική επιστροφή σε πρώιμα στάδια της ψυχοδιανοητικής εξέλιξης, επομένως σε έκπτωση μιας σειράς κοινωνικών και όχι μόνο δεξιοτήτων¹⁰⁶. Με τα χρόνια αναπτύσσεται μια προσαρμοστική τακτική, που βασίζεται στη φιλοσοφία της ελάχιστης προσδοκίας (βλ. Τσαλίκου, 1989:184 κ.ε.), η οποία από την εμπειρία μας παρατηρείται συχνά και στην περίπτωση των οικότροφων νέων. Ο όρος ιδρυματισμός αποδίδεται στον ψυχολόγο Rene Spitz και αφορά την επιβλαβή επίδραση της μακρόχρονης ή χωρίς διακοπή παραμονής σε ιδρυματικό περιβάλλον, παιδιών τα οποία έχουν τοποθετηθεί εκεί από νεαρή ηλικία. Πρόκειται για μια χρόνια κατάσταση που οφείλεται σε ολική συναισθηματική στέρηση. Η έλλειψη επαρκών ερεθισμάτων και συναισθηματικών κινήτρων που συνοδεύουν τη διαβίωση σε ίδρυμα, οδηγούν στη δημιουργία ιδιαίτερων φυσικών και ψυχολογικών χαρακτηριστικών στα άτομα που ζουν σε αυτό. Ο Spitz (1965) εξέφρασε την άποψη ότι η έλλειψη κινήτρων εξηγεί την διαπιστωμένη επιδείνωση της πνευματικής ανάπτυξης των παιδιών. Οι μελέτες του Spitz, βοήθησαν τους εμπλεκόμενους επαγγελματίες να συνειδητοποιήσουν τις συνέπειες που υφίσταται το βρέφος εξαιτίας της απώλειας της μητέρας και γενικότερα από την παραμονή ενός παιδιού σε ιδρύματα από μικρή ηλικία (βλ. Σακελλαρόπουλος, 2001; Τσαλίκου, 1989:214). Ο όρος αφού εισήχθη αρχικά για να περιγράψει τις ψυχοδιανοητικές διαταραχές¹⁰⁷ που πλήττουν το βρέφος κατά τον αποχωρισμό του από τη μητέρα και την τοποθέτησή του σε ίδρυμα, γενικεύτηκε από μεταγενέστερους ερευνητές, επεκτείνοντάς τον και στους έγκλειστους ενηλίκους.

¹⁰⁵ Όπως στην περίπτωση μας ένα ορφανοτροφείο αρρένων.

¹⁰⁶ Π.χ. αποεπένδυση του σώματος, πρώιμο γήρας, διαταραχές της σεξουαλικότητας, αναστολή της ψυχοκοινωνικής δραστηριότητας, συναισθηματική αδιαφορία, έντονη ερεθιστικότητα κ.ά.

¹⁰⁷ Οι διαταραχές αυτές, που εκδηλώνονται συνήθως αν ο αποχωρισμός λάβει χώρα στους έξι πρώτους μήνες της ζωής του βρέφους, προκαλούν το φαινόμενο της ανακλυτικής κατάθλιψης.

Ο πλήρης προγραμματισμός της καθημερινότητας σε ένα ίδρυμα, οδηγεί στην ακύρωση της υποκειμενικής αίσθησης του χρόνου, αφού το άτομο επιβάλλεται να τρώει ή να κοιμάται σε συγκεκριμένες ώρες με συνέπεια να μη διαχειρίζεται πλέον το χρόνο του όπως επιθυμεί. Η ατομικότητα συνθλίβεται και το εγώ βλέπεται με ενδεχόμενο αποτέλεσμα το άτομο να υιοθετήσει ως προστασία μια στάση ζωής χωρίς αυτονομία και να φτάσει στο σημείο να υποδύεται ένα άψυχο αντικείμενο οδηγούμενο στο συμβολικό θάνατο (βλ. Τσαλίκου, 1989:194). Ο ιδρυματισμός, συνεπάγεται εγκατάσταση προτύπων συμπεριφοράς, που ανάγονται πρωτίστως σε κοινωνικές διεργασίες, οι οποίες ακυρώνουν την υποκειμενική αίσθηση του χρόνου. Το πλήγμα στον υποκειμενικό χρόνο δημιουργεί ένα συμπληρωματικό ρήγμα στο χάσμα που επιφέρει η βιογραφική ρήξη στον ορίζοντα συγκρότησης του εαυτού. Στις περιπτώσεις μακροχρόνιου εγκλεισμού η ζωή στο ίδρυμα θεωρείται το μοναδικό φυσικό πλαίσιο και η ζωή εκτός αυτού θεωρείται αδιανόητη¹⁰⁸. Η εμπειρική διερεύνηση του βιώματος των υποκειμένων καταδεικνύει ότι η σχετική εξάρτηση και η σταδιακή πορεία παθητικοποίησης αποτελούν βασικές συνέπειες του εγκλεισμού. Αυτό συμβαίνει, διότι το άτομο χάνει σταδιακά τον έλεγχο του εαυτού του, καθώς αυτός ανατίθεται σε μεγάλο βαθμό στο ίδρυμα (Σαββάκης & Τζανάκης, 2006:44).

Σταδιακά, λοιπόν, οι τρόφιμοι ενός ιδρύματος είτε χάνουν, είτε αλλοιώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, αποκτώντας ένα κοινό χαρακτηριστικό, αυτό του ιδρύματος. Ο τρόπος που αντιλαμβάνονται τον κόσμο, που σχετίζονται μεταξύ τους και συμπεριφέρονται γενικά, υπερκαθορίζεται από τους κώδικες που επιβάλλει το ίδιο το ίδρυμα. Η ιδρυματοποίηση είναι άμεσα συνυφασμένη με τη μείωση της ποιότητας της ζωής των ατόμων, ενώ το άτομο ζει αποκομμένο από το κοινωνικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα να εμφανίζει αρκετά ελλείμματα και δυσκολίες προσαρμογής στην κοινωνία. Ο ιδρυματισμός ενισχύει τη βιολογική και νοητική κάμψη του ατόμου. Ο ιδρυματισμός ως σύνδρομο, εμφανίζει συμπτώματα τα οποία αφορούν τις γνωστικές λειτουργίες, την αντίληψη, τις κινητικές λειτουργίες, το συναίσθημα και το αυτόνομο νευρικό σύστημα. Τα άτομα με ιδρυματισμό παρουσιάζουν διανοητική κενότητα¹⁰⁹, χαοτική μνήμη, αδυναμία συγκέντρωσης, αυτοαπογοήτευση, ψευδαισθήσεις και αποπροσωποποίηση, απάθεια, απώλεια πρωτοβουλιών και ενδιαφέροντος, ευερεθιστότητα, απελπισία και διαταραχές της σεξουαλικότητας (Παπαδοπούλου, 2013).

¹⁰⁸ Σχ. Τσαλίκου, 1989:185.

¹⁰⁹ Σχ. Τσαλίκου, 1989:184,214; Grünhut (1948).

Συνεπώς η ιδρυματική ζωή επηρεάζει βαθιά και πολλές ψυχικές λειτουργίες (Πανοπούλου-Μαράτου κ.ά., 1998:77). Ιδιαίτερα η εμπειρία του εγκλεισμού είναι καταστροφική για την ψυχική υγεία. Η αναγκαστική διαβίωση και παραμονή σε ένα χώρο ιδρυματικής μορφής προκαλεί πολλαπλές συνέπειες στο πρόσωπο που διαβιεί μέσα σε αυτόν. Πολλές φορές οδηγεί στην παλινδρόμηση, σε μια συμβολική επιστροφή σε πρώιμα στάδια της ψυχοδιανοητικής εξέλιξης, επομένως σε έκπτωση μιας σειράς κοινωνικών δεξιοτήτων¹¹⁰. Συγγενικά με τον ιδρυματισμό σύνδρομα είναι η απανθρωποποίηση, η ιδρυματική νεύρωση και η κοινωνική κατάρρευση (Τσαλίκου, 1989:184-186). Σύμφωνα με τη μελέτη του Goffman (1994), ο εγκλεισμός σε άσυλο έχει ως αποτέλεσμα τη μετατροπή του ατόμου από πολίτη με δικαιώματα και υποχρεώσεις σε ασθενή απογυμνωμένο και από τα δύο αυτά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε σε μελέτη του και ο Ασημόπουλος (2009). Ο ιδρυματισμός¹¹¹ συναντάται με διαφορετικούς βαθμούς βαρύτητας, όμως ο σαφής διαχωρισμός των συμπτωμάτων κάθε βαθμού είναι αρκετά δυσχερές. Τα βασικότερα από τα συμπτώματα αυτά είναι η απάθεια ή έκφραση δυστυχίας, η ωχρότητα, η ανορεξία, η απώλεια βάρους ή στασιμότητα, η μειωμένη αντίσταση στις λοιμώξεις. Επίσης, παρατηρείται περιορισμένη κινητικότητα και σημαντική καθυστέρηση της κινητικής ανάπτυξης, εμφάνιση στερεότυπων ή άλλων μη φυσιολογικών κινήσεων, περιορισμός των συναισθηματικών αντιδράσεων σε αισθητηριακά ερεθίσματα, ακινησία, αλλά και αυτοερωτικές πράξεις, οι οποίες στην πορεία αντικαθίστανται από πράξεις αυτοκαταστροφής. Στις βαρύτερες περιπτώσεις επέρχεται ο μαρασμός με πιθανότητα να καταλήξει το παιδί ακόμα και στο θάνατο (Σακελλαρόπουλος, 2001).

Άλλα ακραία συμπτώματα ιδρυματισμού είναι το φαινόμενο της δεσμοτηριοφιλίας και το σύνδρομο του πυρετού της πύλης. Η δεσμοτηριοφιλία κατά τον Pinatel αφορά την περίπτωση που το ίδρυμα γίνεται αντιληπτό πλέον στη συνείδηση ως φυσικό πλαίσιο του εγκλειστού, καθιστώντας τη ζωή εκτός του ιδρύματος αδιανόητη. Το σύνδρομο του πυρετού της πύλης είναι ανάλογο της δεσμοτηριοφιλίας, με την έννοια του άγχους της επιβίωσης μετά την έκτιση ποινής (Τσαλίκου, 1989:185). Η εμπειρικά και ερευνητικά διαπιστωμένη απροθυμία των

¹¹⁰ Όπως στην αποεπένδυση του σώματος, στο πρώιμο γήρας, διαταραχές της σεξουαλικότητας, αναστολή της ψυχοκοινωνικής δραστηριότητας, συναισθηματική αδιαφορία, ευερεθιστότητα κ.ά.

¹¹¹ Κλινική εικόνα ιδρυματισμού μπορεί να παρατηρηθεί και σε παιδιά που μεγαλώνουν στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Τότε ο ιδρυματισμός προκαλείται από στέρηση απαραίτητων μητρικών φροντίδων κι εγκατάλειψη.

οικότροφων να αυτονομηθούν μετά την ενηλικίωση ενδεχομένως να συνδέεται με τα δύο παραπάνω φαινόμενα και η επίδρασή τους θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Σύμφωνα με τον [B.A.] ιδρυματισμός έχει πολυδιάστατη ερμηνεία και σίγουρα προκαλείται όταν δε δίνονται στο παιδί κίνητρα να βγει να γνωρίσει κόσμο, να πάει στο σπίτι ενός φίλου του, να μείνει ενδεχομένως εκεί και γενικά όταν παραμένει έγκλειστο. Μια δεύτερη παράμετρος που ο ίδιος αναδεικνύει είναι αυτή του «δεν θέλω διότι θα νομίζουν ότι ο άλλος με κάνει παρέα γιατί με λυπάται». Μια τρίτη παράμετρος είναι αυτή του «θέλω να είμαι εκεί, είμαι καλά προστατευμένος, δεν πρόκειται κανείς να με πειράξει έξω, είμαι στο κλουβί όπου ξέρω τα άτομα που έχω γύρω μου και ότι είμαι μία ζωή προστατευμένος. Αλλά άμα δεν βγεις έξω...». Κατά τη γνώμη του [B.A.] όλα είναι θέμα ασφάλειας, καθώς μέσα στο ίδρυμα δε θα τους κατακρίνει κανείς, αλλά έξω θα τους κατακρίνει. Αυτή η τελευταία διάσταση επιβεβαιώνει παλαιότερη παρατήρηση της Τσαλίκου (1989:186) ότι το άτομο χάνοντας την πρωτοβουλία δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας αισθανόμενο ασφαλές μόνο πίσω από τα τείχη της «φυλακής». Για το [B.A.] δεν υπάρχει κάτι να τον γυρίζει πίσω και όπως λέει χαρακτηριστικά:

«...θέλω να φύγω, θέλω να ζήσω μόνος μου! Νομίζω είμαι σε μία φάση που μπορώ να το κάνω!».

Εν προκειμένω οι συμμετέχοντες στην έρευνα δηλώνουν μεν δυσκολία αποχωρισμού του πλαισίου, αλλά όχι λόγω της εξάρτησης και της αδράνειας, που προκαλεί ο ιδρυματισμός¹¹², αλλά εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας, της ανεπτυγμένης οικειότητας με το χώρο και τα πρόσωπα, της ευρύτερης ανασφάλειας, του καλύτερου συμφέροντος, της μειωμένης αντίληψης της πραγματικότητας και των δυσμενών συνθηκών που επικρατούν στο εξωτερικό περιβάλλον. Έτσι για τον [A.K.] το πρόβλημα έγκειται στο εξής:

«Όταν βρίσκεσαι σε μία κατάσταση, όταν είσαι εκεί μέσα, χάνεις την επαφή με τον πραγματικό κόσμο. Αυτό είναι το πρόβλημα! Δεν έχεις άμεση επαφή με τον πραγματικό κόσμο και το συγκεκριμένο Κέντρο είναι τόσο ωραία, σωστά απομονωμένο, που είναι μία φωλιά για τα παιδιά που χρειάζονται αυτή τη φωλιά. Αλλά χρειάζονται όμως και κάποιο τρόπο που να τους λέει: Παιδιά είσαστε προστατευμένοι, αποκτήστε ότι μπορείτε, όσα εφόδια μπορείτε για τη

¹¹² Ο οποίος κατά την άποψή μας οδηγεί σε αποκλεισμό.

ζωή, γιατί μετά θα βγείτε έξω! Αυτό έχει χαθεί! Κάποιοι από εμάς από τη γενιά μου το εκμεταλλευτήκαμε, κάποιοι άλλοι όχι όμως... Κάποιοι από εμάς, πολύ λίγο».

Ο [E.M.] επιβεβαιώνει εν πολλοίς αυτή την άποψη καθώς θεωρεί πως το γεγονός ότι ζούσε σε ίδρυμα μπορεί να εμποδίσει σε ένα βαθμό την αποδέσμευση και χειραφέτηση, διότι όλα εκεί είναι έτοιμα, το φαγητό, τα χρήματα, κανένα έξοδο και καμία δαπάνη... Είναι σαν ένα ξενοδοχείο όπως μας λέει για την ηλικία που βρίσκεται ή και μεγαλύτερη. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Έχουμε μάθει τον τρόπο ζωής εδώ, να τα έχουμε σχεδόν όλα έτοιμα και το φαΐ χωρίς να κάνουμε τίποτα, καμιά υποχρέωση. Κι έτσι δεν ξέρουμε πώς είναι έξω τα πράγματα και όταν το μάθουμε δεν θέλουμε να πάμε έξω γιατί ξέρουμε ότι εδώ είναι καλύτερα!».

Φαίνεται πως υπάρχει κάποια άρνηση ορισμένων νέων να αποδεχτούν το γεγονός ότι έχουν ιδρυματοποιηθεί. Έτσι ο [Γ.Ι.] αναφέρει:

«...αυτό μου το λέγανε πιο παλιά ότι έχω πάθει ιδρυματοποίηση και καλά. Εγώ δεν το αισθανόμουνα αυτό! Όσο και αν μου το λέγανε δεν μπορούσε να το συλλάβει ο εγκέφαλός μου! Γιατί όταν λέμε ιδρυματοποίηση είναι σαν να λέμε μία αρρώστια. Σαν να μην θες να φύγεις από κει μέσα! Να κάτσεις και άλλο εκεί μέσα και να είσαι υποχρεωμένος να σε φροντίζουν και να σε κάνουν... Όχι δεν το 'χα αυτό, ούτε θέλω να το βλέπουν έτσι! Τώρα ότι είναι δύσκολες οι εποχές... Εγώ το βλέπω ότι είναι δύσκολες οι εποχές! Δεν έχεις τα κατάλληλα εφόδια, οπότε δεν μπορείς να φύγεις. Δηλαδή και να θες να φύγεις ο ίδιος δεν σε αφήνει το σύστημα να φύγεις από εκεί μέσα! Είναι μία καλή αβάντα οπότε τι θα κάνεις;».

«Αυτό που εμποδίζει κάποια παιδιά είναι που όταν αγαπήσουν αυτό το μέρος είναι δύσκολο να το αποχωριστούν. Γιατί πολύ απλά έχει τα απαραίτητα που δεν τα έχει κάποιος γονέας. Έτσι είχα αισθανθεί κι εγώ, αλλά όταν όμως κάποιος δώσει πείσμα στον εαυτό του και πει εγώ θα τα καταφέρω και έχει και κάποιον άνθρωπο που πρέπει να τον συμβουλευτεί (...) αυτό είναι και μια βοήθεια ώστε να μπορεί σιγά σιγά να φύγει από το ίδρυμα... (...) Γιατί όταν αγαπήσουμε ένα μέρος είναι δύσκολο να το αποχωριστούμε. Καλώς ή κακώς είναι πολύ δύσκολο! Γι' αυτό γίνονται κάποιες ενέργειες που τα παιδιά να μην

είναι συνέχεια εδώ, να πηγαίνουν τη βόλτα τους, να φεύγουνε γιατί αν αργότερα είναι συνέχεια εδώ, θα κολλήσουνε και δε θα μπορούν να ξεκολλάνε» (...) Εγώ προσωπικά (...) ξέρω ότι μπορώ να κάνω χωρίς το ίδρυμα. Κάποια άλλα παιδιά δεν μπορούνε γιατί δεν έχουν τα απαραίτητα. Δεν τους λείπει τίποτα (στο ίδρυμα), ενώ όταν θα φύγουν από εδώ αργά ή γρήγορα... Γι' αυτό τους βοηθάμε, γι' αυτό τους βοηθάτε κι εσείς όλοι εδώ πέρα να ξεκολλήσουνε γιατί... Δεν είναι κάποια αρρώστια, είναι κάτι καλό βέβαια, δεν πιστεύω να είναι αρρώστια αυτό το πράγμα να μη μπορεί να ξεκολλήσει κάποιος... Ξεκολλάει, αλλά θέλει (...) να είναι στα γράμματά τους, στη βόλτα τους κι αυτά... Να μην είναι καθόλου εδώ! (...) Με τα χρόνια έχω δει και άτομα που δε μπορούσαν να ξεκολλήσουν. Ερχόντουσαν είτε ήταν γραμμένοι, είτε δεν ήταν του ιδρύματος. Ερχόντουσαν επειδή είχε τα απαραίτητα (...) Και τώρα είναι ζόρικα τα πράγματα οικονομικά. Ο καθένας προσπαθεί ν' αρπάξει! Είναι δύσκολη η κοινωνία τη σήμερον ημέρα! (...) Είναι δύσκολα έξω, πέρα από το ίδρυμα... Είναι πάρα πολύ δύσκολα γιατί πρέπει να έχεις όρεξη για δουλειά τα μάτια σου δεκατέσσερα!», είπε ο [Δ.Π.] από την πλευρά του.

Και από άλλους οικότροφους επίσης υπάρχει η αίσθηση ότι συνδέουν το καλύτερο συμφέρον τους με το ίδρυμα και όχι με την έξοδο από αυτό. Πάντως πέρα από τα ιδιοτελή κίνητρα και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, το οποίο εμφανίζεται πολύ ανεπτυγμένο στα παιδιά που στερούνται οικογενειακής στήριξης, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι η αποϊδρυματοποίηση είναι μια εργώδης διαδικασία με πολλές διακυμάνσεις για το άτομο που προσπαθεί να την επιτύχει μετά από μια σειρά άλλων προκλήσεων που έχει αντιμετωπίσει στη ζωή και απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή και υποστήριξη.

9. Παράγοντες Ένταξης και Συμμετοχής

Το δικαίωμα στην ένταξη είναι κάτι παραπάνω από κλασικό κοινωνικό δικαίωμα, καθώς πέρα από το δικαίωμα στην επιβίωση το εμπλουτίζει η κοινωνική χρησιμότητα. Θεωρεί τα άτομα ενεργούς πολίτες και όχι απλούς αποδέκτες προνοιακών βοηθημάτων. Με αυτόν τον τρόπο η έννοια συμβάλλει στον ορισμό ενός δικαιώματος της εποχής της δημοκρατίας συνδέοντας την οικονομική αρωγή με την κοινωνική συμμετοχή (Rosanvallon, 2001:228-229). Η διαδικασία ένταξης του ατόμου στην κοινωνική πραγματικότητα ονομάζεται κοινωνικοποίηση και εξαρτάται από τη στάση των γονέων και τις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της οικογένειας τόσο στο οικογενειακό, όσο και στο σχολικό και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Η συναναστροφή αυτή των ανθρώπων απαιτεί την άσκηση μιας αποτελεσματικής επικοινωνίας, η οποία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από ήπιο κλίμα, ελευθερία έκφρασης, προσοχή, ειλικρίνεια, σαφήνεια και καλοπροαίρετη διάθεση¹¹³. Ιδιαίτερα οι σχέσεις που δημιουργούνται στην εφηβική ηλικία είναι εμπειρίες που καθορίζουν και επηρεάζουν τη μελλοντική αισθηματική ζωή του ανθρώπου. (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:16). Συνεπώς η έλλειψη οικογενειακού προτύπου σε κρίσιμες ηλικίες οδηγεί σε ελλιπή κοινωνικοποίηση και κακή σχέση με το άλλο φύλο, επηρεάζοντας διαχρονικά την προσωπική ανάπτυξη του ατόμου.

Ασφαλώς η ενεργός συμμετοχή σε οποιαδήποτε απόφαση προϋποθέτει λεπτομερή γνώση και κατανόηση. Επομένως για να μπορέσουν τα παιδιά και οι έφηβοι να κάνουν καλή χρήση του δικαιώματός τους να λαμβάνουν ώριμες αποφάσεις¹¹⁴ θα πρέπει όλοι όσοι τα φροντίζουν να εξασφαλίσουν ότι αυτά έχουν στα χέρια τους πληροφορίες που μπορούν να κατανοήσουν και να αξιολογήσουν (Τσίτουρα, 2006:79). Γενικά, η δυσκολία κινητοποίησης και αντιπροσώπευσης των αποκλεισμένων εξηγείται από το γεγονός ότι συχνά καθορίζονται από τις ατυχίες της ζωής τους, άρα από μια αρνητικότητα και δεν αποτελούν μια κοινωνική δύναμη η οποία μπορεί να κινητοποιηθεί εύκολα. Δεν έχουν κοινά συμφέροντα, ούτε αποτελούν μια αντικειμενική τάξη. Αντιθέτως οι αποκλεισμένοι αποτελούν από τη φύση τους μια σχεδόν μη τάξη, ως σκιά των δυσλειτουργιών της κοινωνίας που προέρχονται από μια διαδικασία αποσύνθεσης και αποκοινωνικοποίησης

¹¹³ Προϋποθέσεις που συχνά απουσιάζουν από τις οικογένειες των παιδιών που καταλήγουν εν τέλει σε ιδρύματα.

¹¹⁴ Σχ. ΟΗΕ - Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Άρ. 12.

(Rosanvallon, 2001:259-260). Ειδικότερα, τα παιδιά που μεγάλωσαν σε ιδρύματα στερούνται στοιχειωδών κοινωνικών ικανοτήτων ή ίσως έχουν μάθει τρόπους συμπεριφοράς που είναι προσαρμοσμένοι στο ιδρυματικό περιβάλλον, αλλά είναι συγχρόνως δυσλειτουργ-γικοί σε άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα (βλ. Rutter, 1981 στο Βορριά, 1998:80).

Αυτό οφείλεται ενδεχομένως στο *habitus*, το οποίο αποτελεί βασική έννοια της αναστοχαστικής θεωρίας του Bourdieu, που μας παραπέμπει στην αριστοτελική χρήση του όρου «έξις». Πρόκειται για το σύνολο των προδιαθέσεων με βάση τις οποίες τα άτομα ενεργούν και αντιδρούν στις κοινωνικές περιστάσεις. Οι προδιαθέσεις αυτές ενεργοποιούν πρακτικές, αντιλήψεις, στάσεις που είναι κανονικές, χωρίς ωστόσο να ρυθμίζονται συνειδητά από κάποιο κανόνα. Εντυπώνονται στα άτομα από την παιδική ηλικία, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης, ώστε τα παιδιά αποκτούν συνήθειες που μορφώνουν κυριολεκτικά το νου και το σώμα. Οι έξις είναι δομημένες εντυπώσεις που αντανακλούν τις κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες αποκτήθηκαν, γι' αυτό και είναι σχετικά ομοιογενείς σε συγκεκριμένες ομάδες ή τάξεις ατόμων. Άτομα της ίδιας κοινωνικής τάξης τείνουν να ενεργούν με παρόμοιους τρόπους. Οι δομημένες αυτές εντυπώσεις είναι επίσης διαρκείς, χαρακτηρίζονται από σχετική σταθερότητα και λειτουργούν με προσυνειδητό τρόπο. Αλλάζουν δύσκολα και μόνο μετά από συνειδητή προσπάθεια, κάτω από διαφορετικές πολιτισμικές και εκπαιδευτικές συνθήκες. Το *habitus* συγκροτεί έναν γενετικό μηχανισμό που είναι ικανός να παράγει πληθώρα πρακτικών και αντιλήψεων, και μάλιστα σε πεδία διαφορετικά από αυτά στα οποία αρχικά αποκτήθηκαν. Καθοδηγεί τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή, προσανατολίζει τις πράξεις τους, τους παρέχει την αίσθηση της καταλληλότητας, την απαραίτητη πρακτική αίσθηση¹¹⁵, που αποτελεί για τον Bourdieu κατάσταση του νου, αλλά και του σώματος (Μοσχονάς, 2002). Μεγαλώνοντας για παράδειγμα σε μια οικογένεια της εργατικής τάξης αναπτύσσει κανείς μια σειρά από προδιαθέσεις ταξικού *habitus*, που είναι εμφανείς στη γλώσσα, στη στάση και στην έλλειψη άνεσης σε συγκεκριμένους χώρους πολιτισμού¹¹⁶. Έτσι στην περίπτωση μας θεωρούμε πως τα άτομα οικειοποιούνται το δευτερογενές *habitus* του ιδρύματος, πράγμα που γίνεται αισθητό στη στάση και συμπεριφορά τους εντός και εκτός του χώρου φιλοξενίας.

¹¹⁵ Βλ. ένδυση, κινησιολογία, προφορά κ.ά.

¹¹⁶ Π.χ. στην όπερα, σε εκθέσεις ζωγραφικής κ.ά.

Ειδικότερα η είσοδος ενός τροφίμου σε ίδρυμα σημαίνει ότι η κοινωνική του θέση είναι ριζικά διαφορετική από ότι ήταν έξω, ενώ όταν ξαναβγεί στον έξω κόσμο η κοινωνική θέση του δε θα είναι ποτέ αυτή που είχε πριν (Goffman, 1994:81). Η κοινωνική προσαρμογή αναφέρεται στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων που βιώνει το παιδί και μπορεί να περιλαμβάνει την κοινωνιομετρική του θέση στην ομάδα των ομολόγων, καθώς και τις κοινωνικο-συγκινησιακές εμπειρίες του (Nabuzoka, 2004). Ο όρος κοινωνική προσαρμογή υποδηλώνει την ικανότητα (ή μη) του ατόμου να οργανώνει την ύπαρξη του έτσι ώστε να δρα με τρόπο λειτουργικό μέσα στο κοινωνικό του περιβάλλον. Η πορεία της κοινωνικής προσαρμογής του νέου κυρίως ατόμου, εξαρτάται και επηρεάζεται στο μεγαλύτερο βαθμό της από την πορεία της κοινωνικής του ανάπτυξης η οποία αφορά ποικίλες παραμέτρους (Τσουκαρέλλης & Παπάνης, 2007). Από την άλλη πλευρά ο αποκλεισμός από τα κοινωνικά δίκτυα θεωρείται ότι μειώνει τις δυνατότητες των ατόμων να αντιμετωπίσουν το άγχος, να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα, να λάβουν συναισθηματική στήριξη ή υλική βοήθεια και να αποκτήσουν πρόσβαση σε υπηρεσίες και πληροφορίες (Παπάνης κ.ά., 2009).

Έτσι, τις τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μεγάλο ενδιαφέρον για την μελέτη των διαπροσωπικών σχέσεων και της επίδρασης τους στην ψυχική υγεία του ατόμου (Kafetsios, 2003). Ως κοινωνικό δίκτυο ορίζεται το άθροισμα των προσωπικών επαφών, μέσω των οποίων το άτομο διατηρεί την κοινωνική του ταυτότητα, λαμβάνει συναισθηματική υποστήριξη, υλική ενίσχυση και συμμετοχή στις υπηρεσίες, έχει πρόσβαση στις πληροφορίες και δημιουργεί νέες κοινωνικές επαφές. Τα κοινωνικά δίκτυα αποτελούνται συνήθως από τα μέλη της οικογένειας, τους φίλους και τους σημαντικούς άλλους της βιογραφίας του ατόμου, όπως είναι οι εκπαιδευτικοί (Παπάνης κ.ά., 2011). Αναφέρονται ουσιαστικά στις κοινωνικές σχέσεις των ατόμων και στον τρόπο με τον οποίο αυτά αντιλαμβάνονται και αξιολογούν τις εν λόγω σχέσεις¹¹⁷ (Παπάνης κ.ά., 2009; βλ. Lin, 2000). Διαφοροποιώντας τους τύπους της κοινωνικής υποστήριξης και των πόρων των κοινωνικών δικτύων, μπορούμε να αναφέρουμε ότι εμπεριέχουν συναισθηματική γνωστική υποστήριξη, αλληλεγγύη και κοινωνικότητα (Παπάνης κ.ά., 2011). Όπως

117.

προκύπτει από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων στην έρευνα, το κοινωνικό δίκτυο των οικότροφων έχει συχνή αλληλεπίδραση, διάρκεια και αμοιβαιότητα¹¹⁸.

Χαρακτηριστικά ο [Ε.Μ.] δηλώνει ότι οι υπόλοιποι οικότροφοι τον βοήθησαν να γίνει πιο κοινωνικός, καθώς παρατηρούσε πώς μιλούσαν, πώς αντιδρούσαν, πώς είχαν το θάρρος να πουν ότι τους ενοχλούσε κι αυτό του άρεσε πολύ παρότι ο ίδιος δεν είχε το θάρρος να εκφράζεται με δυναμισμό. Ο [Γ.Ι.] θεωρεί πως οι πρωτοβουλίες που πήρε σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, χωρίς απαραίτητα να περιμένει την παρέμβαση κάποιου τρίτου, είτε ήταν κάποιος εθελοντής, είτε ήταν το ίδρυμα, είτε ήταν φίλος ή συγγενής, τον κατέστησε πιο ανεξάρτητο και κοινωνικό από τους άλλους και αυτό είναι κάτι που τον βοηθάει ουσιαστικά αυτή τη στιγμή εφόσον όπως ο ίδιος λέει:

«...όλοι οι φίλοι μου που έχω ακόμα είναι από εκείνες τις εποχές. Από τα παιδικά μου χρόνια εκεί μέσα. Παιδικά, εφηβικά μου χρόνια εκεί μέσα και συνεχίζω και τους έχω μέχρι τώρα».

Πράγματι οι κοινωνικές διασυνδέσεις έχουν θετικά αποτελέσματα σε θεμελιώδεις τομείς της ατομικής ζωής, δεδομένου ότι πολλαπλασιάζουν τις ευκαιρίες γνώσης και την πρόσβαση στην πληροφορία, μέσω της συναναστροφής με διάφορα άτομα και της οικειοποίησης του πολιτισμικού τους κεφαλαίου (Bourdieu, 1985). Ιδιαίτερα τα φιλικά δίκτυα έχουν βαρύνουσα σημασία για τη βιολογική και ψυχολογική ευεξία του ατόμου. Η συμμετοχή του ατόμου στις ομάδες αυτές, είτε ως υποστηρικτή, είτε ως υποστηριζόμενου, προσφέρει σημαντικά οφέλη. Οι θετικές αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλίκους παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες και πόρους, ενθάρρυνση και συναισθηματική υποστήριξη, ώστε να συμβάλουν άμεσα στη διανοητική ανάπτυξη (Παπάνης κ.ά., 2011). Ασφαλώς και οι συναναστροφές στο σχολείο βοηθούν σημαντικά στην κοινωνική προσαρμογή, εφόσον όπως αναφέρει και ο [Β.Α.]:

«...και μόνο που έχεις να κάνεις με τόσα άτομα σε βοηθάει! Δηλαδή εγώ κάνω ακόμα με άτομα του σχολείου παρέα».

Κατά τον [Δ.Π.] προκειμένου τα παιδιά να μπου σε μια τάξη θα πρέπει πρώτα απ' όλα να τους δώσουμε μια αγκαλιά, μια θαλπωρή. Όπως ο ίδιος αναφέρει:

¹¹⁸ Μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά δίκτυα είναι ο αριθμός των ατόμων που συμμετέχουν, το ποσοστό συμμετοχής μελών της ευρύτερης οικογένειας ή φίλων, η συχνότητα αλληλεπίδρασης των μελών, η συναισθηματική εμπλοκή, η ομοιογένεια, η συχνότητα επαφής, η διάρκεια και η αμοιβαιότητα.

«Θέλουνε έτσι τα παιδιά μια ζεστασιά, ώστε να μην τα ζορίζουμε, γιατί όταν τα ζορίζουμε, έτσι ξεφεύγει η κατάσταση και πάνε αλλού γι' αλλού... (...) Τα παιδιά σήμερα θέλουν όχι μόνο αγάπη, θέλουν τη βόλτα τους, θέλουν... τις παρέες τους, όχι φωνές, όχι ζόρι (...) Σεβασμό, με λίγα λόγια θέλουν σεβασμό. Μερικά βέβαια το καταλαβαίνουν, μερικά όχι. Αυτά που δεν το καταλαβαίνουν πιστεύω ότι αν προσέξουμε λίγο λίγο παραπάνω, πιστεύω ότι κι αυτά θα έρθουν στη γραμμή που πρέπει (...) Αυτό που έχω να θυμηθώ από τα παιδιά είναι (...) ότι πέρα από το σεβασμό, είχε και ωραία παρέα. Από παλιά, δεν υπήρχε ούτε ζόρι, ούτε να σου φωνάζει κάποιος (...). Εντάξει όλοι βέβαια κάναμε βλακειές, όλοι περάσαμε από κάποια εμπόδια. Θυμάμαι από τους παλιούς ότι μας είχαν δώσει αγάπη, μας είχαν δώσει αγκαλιά, μας φωνάζανε επειδή κάναμε βλακειές και δεν το καταλαβαίναμε. Μας σεβόντουσαν, μας παίζανε, δεν μας αφήνανε ποτέ να είμαστε σε μια γωνιά (...) Όχι αντιθέτως ήταν όλοι από πάνω σου, πάντα σε αγαπούσαν, πάντα σου έδιναν μια αγκαλιά...».

Έχοντας περάσει τις ίδιες δυσκολίες που απορρέουν από την αδυναμία ή ακαταλληλότητα των γονέων να τους αναθρέψουν, οι τέως οικότροφοι γνωρίζουν ότι και άλλα παιδιά θα χρειαστούν τις υπηρεσίες του ιδρύματος και όπως χαρακτηριστικά λέει ο [Δ.Π.]:

«... υπάρχουν και άλλα παιδιά που έχουν ανάγκη ένα τέτοιο χώρο για να βγουν κι αυτά στην κοινωνία όπως κι εμείς θα βγούμε αύριο μεθαύριο. Κι εγώ βέβαια προσπαθώ να βγω σιγά σιγά, περπατώντας, προσπαθώ να βγω. Εντάξει... με πιάνει κι εμένα κάποιες φορές η απογοήτευση ότι δεν μπορώ...». Ο [Δ.Π.] πιστεύει ότι αν διηγηθούν οι παλαιότεροι όσα έζησαν έως σήμερα, ίσως τα νεότερα παιδιά να αλλάξουν την τακτική τους προς το καλύτερο, γι' αυτό και αποφάσισε να συμμετάσχει στην έρευνα. Σχετικά ο [Α.Κ.] ανέφερε «Εγώ θα μπορούσα να έχω μία άλλη εξέλιξη (...) Τέλος πάντων δεν είμαι μόνο εγώ είναι και τα άλλα τα παιδιά...». Συνολικά οι συμμετέχοντες στέκονται ιδιαίτερα στη σημασία της φιλίας στην πορεία της ζωής τους, επιδεικνύοντας αλληλέγγυα στάση απέναντι στους ομότιμούς τους.

10. Παράγοντες Αποκλεισμού και Περιθωριοποίησης

Παραδοσιακά το ελληνικό σύστημα πρόνοιας επικρίνεται ως ανεπαρκές, κατακερματισμένο, πελατειακό και εν ολίγοις αναποτελεσματικό σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Κατσίικας κ.ά., 2014:75). Σε κρατικό επίπεδο η κοινωνική έρευνα προσανατολίστηκε σταθερά στη διερεύνηση των παραγόντων που αποκλείουν συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού από την κοινωνική ζωή (Κουφάκη, 2006:119). Η περιστολή του κοινωνικού κράτους είχε σαν αποτέλεσμα την κρίση του μοντέλου κοινωνικής ένταξης της εξαρτημένης εργασίας που οικοδόμησαν οι δυτικές κοινωνίες. Η απορρύθμιση των κοινωνικών συστημάτων που ενέτασσαν το μισθωτό πληθυσμό στην κοινωνία με θεμέλιο την εργασία, έχει προκαλέσει αυτό που συνήθως ονομάζουμε κοινωνικό αποκλεισμό¹¹⁹. Ως αποκλεισμός θεωρείται η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων αγαθών που προσφέρονται σε σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία, η ψυχαγωγία, οι κοινωνικές σχέσεις, οι πολιτιστικές δραστηριότητες κ.ά., η έλλειψη των οποίων οδηγεί συνήθως στην οικονομική ανέχεια και στην περιθωριοποίηση (βλ. Τσιάκαλος & Σπανού, 1999 στο Μάρδας, 2001:197). Η περιθωριοποίηση, καθώς και ο αποκλεισμός αποτελούν μια κοινωνικο-οικονομική διαδικασία, της οποίας σημαίνουν στοιχείο είναι η δυναμική (Καυταντζόγλου, 2006:135). Ο αποκλεισμός μπορεί να ιδωθεί ως μια διαδικασία από-κοινωνικοποίησης η οποία συνεπάγεται κατάλυση του κοινωνικού δεσμού και ολοκληρώνεται βαθμιαία μέσω της μειωμένης και ελαττωματικής επαφής με την κοινωνία (Καυταντζόγλου, 2006:11).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός¹²⁰ αναφέρεται στην αδυναμία πρόσβασης σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι η αγορά εργασίας, το σύστημα υγείας, το εκπαιδευτικό σύστημα, το κράτος, η κοινότητα. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι ένα άτομο θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένο όταν δε συμμετέχει σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων της κοινωνίας στην οποία ζει και στις οποίες θα επιθυμούσε να συμμετάσχει. Η σχετική στέρηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρούνται συγγενείς έννοιες, ενώ ο χρόνος είναι το ουσιαστικό χαρακτηριστικό που συνδέει τη

¹¹⁹ Σχ. Καυταντζόγλου, 2006 :11; Τσομπάνογλου κ.ά., 2005 :256.

¹²⁰ Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από το Γενικό Γραμματέα Κοινωνικής Πολιτικής της κυβέρνησης Σιράκ, René Lenoir (1974) για να περιγράψει το γεγονός ότι περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της Γαλλίας δεν είχε πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες που παρέχονταν από το κράτος και χρησιμοποιείται ευρύτατα στη βιβλιογραφία περί οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων με τρόπο συμπληρωματικό ή και ως υποκατάστατο αυτού της εισοδηματικής φτώχειας

σχετική αποστέρηση με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Μακροχρόνια σχετική αποστέρηση μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς το άτομο το οποίο για πολλές περιόδους στερείται πρόσβασης σε βασικές λειτουργίες και αγαθά της κοινωνίας απαξιώνει, το ανθρώπινο και το κοινωνικό του κεφάλαιο (Ανδριοπούλου, 2013:19,23). Η στροφή στην αξία του ατόμου και της ιδιαιτερότητάς του μέσω του ανθρώπινου κεφαλαίου οδήγησε σε κριτική των κοινωνικών αντιλήψεων και δράσεων που περιθωριοποιούν κοινωνικά το παιδί. Αναγνωρίζοντας την παιδική ηλικία ως δομικό στοιχείο των σύγχρονων κοινωνιών, η προσέγγιση αυτή προβάλλει ένα κοινωνικό τρόπο θεώρησης της παιδικής ηλικίας και την εξετάζει σε σχέση με τις μεταβολές που μπορεί να δέχεται από το εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο (Κουφάκη, 2006:123).

Όπως είδαμε οι εκδοχές του αποκλεισμού, δε μπορούν να θεωρηθούν ως πάγια κατάσταση, αλλά περισσότερο ως διαδικασία και να κατανοηθούν σε σχέση με τις ατομικές ιστορίες ζωής (Τσιώλης, 2010:358). Συγχρόνως φαίνεται πως στην κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας κανείς δεν είναι βέβαιος ότι δε θα διολισθήσει σε παρόμοιες καταστάσεις (Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:268). Έτσι και το κράτος πρόνοιας καλείται πλέον να διαχειριστεί άτομα και όχι πληθυσμούς (Rosanvallon, 2001:228). Η αντιμετώπιση του αποκλεισμού γίνεται λοιπόν με εξατομικευμένη προσέγγιση, κατά την οποία τα άτομα εντάσσονται σε ομάδες κινδύνου για τις οποίες σχεδιάζονται ειδικά προγράμματα επαγγελματικής ένταξης ή στοχευμένες παρεμβάσεις (Αράπογλου, 2005:50). Στις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς θεωρείται ότι σε μακροχρόνια βάση το φαινόμενο μπορεί να οδηγήσει σε περιθωριοποίηση, αποδόμηση και κατακερματισμό των κοινωνικών σχέσεων και, κατ' επέκταση, σε διάσπαση της κοινωνικής συνοχής¹²¹. Ο κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού αγγίζει ιδιαίτερος τους νέους ως μια ευαίσθητη ομάδα του πληθυσμού. Στο εσωτερικό της μεγάλης αυτής κατηγορίας τα παιδιά των φτωχών, των μεταναστών, των κάθε είδους μειονοτικών ομάδων και γενικά τα παιδιά με ελλειμματική κοινωνικοποίηση¹²² διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να εμπλακούν στις διαδικασίες ανάπτυξης του κοινωνικού αποκλεισμού (Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:268). Τα παιδιά που αποκλείονται, αγνοούν δημόσιες υπηρεσίες τις οποίες δικαιούνται και επομένως απομακρύνονται από αυτές. Οι στερήσεις είναι δυνατό να

¹²¹ Σχ. European Commission, 2002; 2004; 2005.

¹²² Τα προστατευόμενα παιδιά έχουν συχνά διαταραγμένη κοινωνικοποίηση.

έχουν συνέπειες μεγάλης διάρκειας, όπως περιορισμένη πρόσβαση στην έμμισθη εργασία ή περιορισμένη συμμετοχή σε υποθέσεις της πολιτείας αργότερα στη ζωή τους (UNICEF, 2013:4-5). Νέοι που δεν έχουν κοινωνικοποιηθεί επαρκώς, εκδηλώνουν πιθανότατα παραβατική ή ψυχοπαθολογική συμπεριφορά (Herbert, 1992:112).

Ειδικότερα η θεωρία της κατηγοριοποίησης του εαυτού (Turner et al., 1987) προτείνει ότι η ψυχολογία του σχηματισμού της ομάδας περιλαμβάνει τρία στάδια. Στο πρώτο, τα άτομα προσδιορίζουν εαυτούς ως μέλη μιας διακριτής κοινωνικής κατηγορίας. Στο δεύτερο, διαμορφώνουν ή μαθαίνουν τους στερεοτυπικούς κανόνες αυτής της κατηγορίας, Στο τρίτο, αποδέχονται αυτές τις νόρμες και η συμπεριφορά τους γίνεται πιο κανονιστική. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η κοινωνική ταυτοποίηση, ο βαθμός στον οποίο τα άτομα ορίζουν εαυτούς ως μέλη μιας κοινωνικής κατηγορίας - ομάδας, αποτελεί κομβική ψυχολογική διεργασία που εμπειρεύεται στην κοινωνικοποίηση του ατόμου σε διομαδικό επίπεδο (Guimond, 2000). Η κατηγοριοποίηση του εαυτού προκαλεί τη δημιουργία στερεοτύπων για τον εαυτό, τη στιγμή που τα στερεότυπα προκύπτουν σε κάθε διάσταση της κοινωνικής δράσης και συνδέονται με την κατηγοριοποίηση η οποία δεν αφορά μόνο σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αλλά και στη συμπεριφορά, τις στάσεις, τις πεποιθήσεις, τους κανόνες της κοινωνικής επαφής, τις συναισθηματικές αντιδράσεις και την φυσική εμφάνιση των ατόμων (Haslam et al., 1998).

Οι Tajfel & Turner (1986) υποστηρίζουν, ότι τα άτομα έχουν την τάση να αντιμετωπίζουν, να κρίνουν τον εαυτό τους θετικά παρά αρνητικά. Επιπρόσθετα, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποστηρίζει ότι ένα σημαντικό κίνητρο πίσω από τις διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές είναι η δημιουργία ή η διατήρηση μιας ικανοποιητικής θετικής εικόνας για τον εαυτό. Από αυτή την θέση απορρέει το συμπέρασμα ότι η απειλή που δέχεται η κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου αντιμετωπίζεται με την αύξηση των προσπαθειών για θετική διαφοροποίηση της ομάδας υπαγωγής σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας ασχολείται με αυτά τα θέματα συνδέοντας θεωρητικά τον σχηματισμό και τη διατήρηση των στερεοτύπων με την ιδιότητα του μέλους μιας κοινωνικής ομάδας ή την κοινωνική ταυτότητα μέσα από την διαδικασία της κατηγοριοποίησης του εαυτού (Λαμπρίδης, 2004). Σύμφωνα με τους ίδιους (Tajfel & Turner, 1986), η κοινωνική ταυτότητα αποτελείται από εκείνες τις πτυχές της εικόνας του εαυτού που προέρχονται από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες θεωρεί ότι

ανήκει το άτομο. Προϋποθέτει την επίγνωση της ένταξης σε μια ομάδα και βασίζεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση¹²³. Η αυτο-κατηγοριοποίηση γίνεται μέσω της κοινωνικής σύγκρισης και αποσκοπεί στην προστασία της αυτό-εκτίμησης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Αναπόφευκτη συνέπεια της αυτό-κατηγοριοποίησης είναι η προκατάληψη υπέρ της εσω-ομάδας και εις βάρος της εξω-ομάδας (Παυλόπουλος, 2008). Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Γ.Ι. που αναφέρει: «ερχόντουσαν (εθελοντές) να μας πάρουν και εμείς λέγαμε όχι! Ή θα μας πάρετε όλους μαζί ή δεν έρχεται κανείς». Επιπροσθέτως, τυχόν αρνητική θέση του ευρύτερου πληθυσμού για θέματα όπως η ασθένεια, η αναπηρία, η καταγωγή, οδηγεί στη μοναξιά και την απομόνωση, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται ο αυτοαποκλεισμός ως στρατηγική άμυνα προκειμένου να αποφύγουν το φόβο της απόρριψης (Λασιθιωτάκη, 2005). Μάλιστα υπάρχει η άποψη πως το ίδρυμα εμπεικλείει το στιγματισμό μέσα στην καθημερινή ζωή σε σημείο οι έννοιες να συγχέονται για τα παιδιά (Παναγιωτόπουλος, 1998:133).

Η προκατάληψη που ενδεχομένως υφίστανται, αφορά σε μια αρνητική άποψη εναντίον μιας συγκεκριμένης ομάδας, μελών ή αντιπροσώπων αυτής. Δεν είναι ένα φαινόμενο που συμβαίνει σε μεμονωμένα άτομα, αλλά είναι πιθανό να επηρεάζει κάθε ένα από τα άτομα που κατατάσσονται σε μία συγκεκριμένη κατηγορία. Η ιδέα της κατηγοριοποίησης είναι και εδώ παρούσα, μόνο που στην περίπτωση της προκατάληψης διαθέτει μία περισσότερο κοινωνική υφή, καθώς συνδέεται άμεσα με τις διαδικασίες της διομαδικής διαφοροποίησης και της ενδο-ομαδικής αφομοίωσης (Λαμπρίδης, 2004). Η προκατάληψη αποτελεί σύνολο ψευδών ή παράλογων πεποιθήσεων, μία λανθασμένη γενίκευση και απλούστευση των πραγμάτων, μία ατεκμηρίωτη προδιάθεση των μελών μιας ομάδας να συμπεριφέρονται άσχημα προς τα μέλη μιας άλλης. Είναι ουσιαστικά το θεωρητικό ιδεολογικό - πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο δομείται και λειτουργεί το στερεότυπο διατηρώντας πάντα μια αμφίδρομη διασύνδεση (Λαμπρίδης, 2004) και είναι ουσιαστικά ένα φράγμα άμυνας που υψώνει το ίδιο το άτομο για να προφυλαχτεί, από τον ίδιο του τον εαυτό και τις κοινωνικές του αδυναμίες (Guimond et al., 2002). Στοιχεία προκατάληψης μπορεί να συναντώνται σε οποιαδήποτε ομάδα. Η κοινωνική διαφοροποίηση πραγματοποιείται τελικά μέσα από την παραγωγή θετικών στερεοτύπων για την ομάδα στην οποία ανήκει το άτομο και αρνητικών στερεοτύπων για την άλλη ή τις άλλες ομάδες. Το

¹²³ Διάκριση εσω- και εξω - ομάδας

αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας συνίσταται στην δραματική πολλές φορές αύξηση του βαθμού διαφοροποίησης μεταξύ των ομάδων (Tajfel, 1982).

Τα στερεότυπα ορίζονται γενικά ως πεποιθήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά, την τάση και τη συμπεριφορά των μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (Hilton & Von Hippel, 1996). Επειδή ακριβώς συνδέονται με την κοινωνική ταυτότητα και την ιδιότητα του μέλους συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων δια της κοινής υποβόσκουσας διαδικασίας της κατηγοριοποίησης, αναπόφευκτα επηρεάζονται από παράγοντες που αφορούν στο σχηματισμό της εικόνας του εαυτού και της ταυτότητας του ατόμου (Λαμπρίδης, 2004). Η διαδικασία της δημιουργίας και απόδοσης στερεοτύπων είναι μία θεμελιώδης και πιθανότατα παγκόσμια διαδικασία αντίληψης των μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων με τρόπο επιφανειακό, που τείνει να αποδίδει συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς και να δημιουργεί αντίστοιχες προσμονές συμπεριφοράς, χωρίς να έχει ελεγχθεί και προτού αποτελέσει αντικείμενο ολοκληρωμένης γνωστικής επεξεργασίας, να έχει διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί ως θέση (Kawakami et al., 2002). Τα στερεότυπα δημιουργούνται και αναπαράγονται με όλους τους συνηθισμένους κοινωνικοπολιτισμικούς τρόπους¹²⁴ χωρίς να προκαλούνται συνήθως από κάποια συμπεριφορά μέλους ή μελών της ομάδας στην οποία αναφέρονται (Λαμπρίδης, 2004). Είναι η πρόθεση των μελών άλλων κοινωνικών ομάδων να δημιουργεί συγκεκριμένες εικόνες για να μπορέσει έτσι να ορίσει και να χειραγωγήσει την κοινωνική πραγματικότητα προς ίδιον όφελος (Lepore & Brown, 1997).

Σε αντίθεση ίσως με το αναμενόμενο δεν προκύπτει από την έρευνά μας συστηματική αναφορά αποκλεισμού και περιθωριοποίησης από τον περίγυρο, ούτε στερεότυπα ή προκατάληψη εις βάρος τους. Ο [Ε.Μ.] λέει κατηγορηματικά ότι δεν ένιωσε ποτέ αποκλεισμό ή κάποια διάκριση επειδή ήταν παιδί που ζούσε στο ίδρυμα. Παρομοίως ο [Γ.Ι.] είπε ότι δεν αισθάνθηκε ποτέ αποκλεισμένος εξαιτίας της ζωής του στο ίδρυμα, ούτε στο σχολείο, ούτε γενικότερα. Παρόλα αυτά θεωρεί ότι τα παιδιά που ζουν σήμερα στο ίδρυμα, το έχουν νιώσει. Και αυτό διότι δεν έχουν παρέες εκτός ιδρύματος, από έξω προς τα μέσα. Όπως υποστηρίζει ο [Γ.Ι.] τα παιδιά

¹²⁴ Οικογένεια, σχολείο, μέσα μαζικής επικοινωνίας, καθημερινή επικοινωνία και αλληλεπίδραση

πλέον προτιμούν να είναι μέσα και να έρχονται οι άλλοι από έξω να τους βρίσκουν εκεί σε αντίθεση με το παρελθόν γεγονός που τους καθιστά πιο αποκλεισμένους¹²⁵.

Μπορεί να μην το επιβεβαιώνουν όλοι οι συμμετέχοντες, ωστόσο δεν αναιρείται η άποψη ότι οι οικότροφοι έρχονται συχνά αντιμέτωποι με τον αποκλεισμό¹²⁶. Ίσως όμως οι ίδιοι δεν το αντιλαμβάνονται κατ' αυτόν τον τρόπο. Έτσι, ο [Α.Κ.] θεωρεί ότι, εφόσον έχεις όλα τα απαραίτητα εφόδια, ο κόσμος δεν είναι εμπόδιο. Διότι δε νοιάζει κανένα από που έρχεσαι και τι κάνεις. Δεν τον επηρεάζει αρνητικά αν είσαι παιδί από κάποια κοινωνικά ευαίσθητη ομάδα. Αντιθέτως μάλιστα ευαισθητοποιείται και τον ενδιαφέρει ποιος είσαι σαν άτομο κι αν έχεις καλλιεργηθεί. Σε μια διαφορετική προσέγγιση ο [Δ.Π.] υποστηρίζει ότι καθένας μπορεί να αισθανθεί αποκλεισμό όταν νιώσει ότι δεν έχει κάπου να πάει ή ότι δεν έχει κάποιον να τον στηρίξει ή να του μιλήσει. Όταν υπάρχει κάποιος να του μιλήσει, κάποιος να τον στηρίξει, κάπως να τον βάλει στη θέση του, όταν μπει σε μια τάξη, όπως λέει ο ίδιος, το αίσθημα αποκλεισμού δε θα υπάρχει, ή θα υπάρξει για μικρό χρονικό διάστημα¹²⁷, καθώς είναι περισσότερο θέμα ψυχολογίας. Στην αρχή για περίπου δύο μήνες αισθανόταν και ο Δ.Π. αποκλεισμένος, νομίζοντας ότι δε μπορεί να αντεπεξέλθει και να κάνει κάτι στη ζωή του. Όμως βρέθηκαν λύσεις και άνθρωποι που τον οδήγησαν να σκεφτεί ότι δε θα είναι εκεί μια ζωή, αλλά θα φύγει και έτσι αποφάσισε να προσπαθήσει.

Επιπλέον εκείνο που αναδεικνύεται είναι κάποιος φόβος πιθανού στιγματισμού και επίδειξης οίκτου από το κοινωνικό περιβάλλον. Ο Β.Α. αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στο Δημοτικό δεν ένιωσε ποτέ αποκλεισμό, όμως στο Γυμνάσιο αισθανόταν λίγο αποκλεισμένος, καθώς τα παιδιά ήταν τότε στην εφηβεία και δεν αντιλαμβάνονταν πολλά πράγματα, με συνέπεια να μην είναι θερμοί απέναντί του. Βέβαια και ο ίδιος δεν ήθελε να γίνει αντιληπτό το πού μένει, τι κάνει, γιατί πολύ απλά θα τον επέκριναν γι' αυτό. Η αιτία γι' αυτό ήταν ότι θεωρούσε πως θα τον σχολίαζαν, ότι θα τον λυπόντουσαν, ενώ δεν αξίζει οίκτο. Εκείνος έτσι το έβλεπε ότι θα τον λυπούνται και θα υπήρχαν σχολιασμοί, πράγμα που δεν του άρεσε. Αυτή τη στάση έχει διαπιστώσει ο ερευνητής σε ορισμένα μόνο παιδιά τα οποία αρνούνται με παρηρησία οποιαδήποτε θετική διάκριση στο σχολείο, στην αθλητική ομάδα ή σε

¹²⁵ Στο σημείο αυτό καλό θα ήταν να εξεταστεί η κατά το δυνατόν πιο λειτουργική αξιοποίηση του διαδικτύου και των Η/Υ, καθώς είναι κάτι που προβληματίζει τους νέους στις μέρες μας και ιδίως τους συμμετέχοντες της έρευνάς μας, όπως ο [Ε.Μ.] και ο [Δ.Π.].

¹²⁶ Στην καθημερινή συνεργασία και εκπροσώπησή τους έχει γίνει αντιληπτό αρκετές φορές να γίνονται αντικείμενο σχολιασμού από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

¹²⁷ Μάλιστα αναφέρει διάστημα ενός μήνα ή το μέγιστο ενός εξαμήνου.

όποιο άλλο περιβάλλον, υποστηρίζοντας ότι θα πρέπει να λαμβάνουν ίση με τους άλλους μεταχείριση και όχι να αντιμετωπίζονται ως εξαίρεση. Χαρακτηριστικά είπε: «...δύο χρόνια περάσανε για να μάθουνε, δεν το ήξερε κανείς!».

11. Ο Ρόλος της Φτώχειας

Η φτώχεια στις μέρες μας παραπέμπει σε ένα οικονομικό φαινόμενο με κοινωνικές προεκτάσεις δηλώνοντας μία κατάσταση με συγκεκριμένα μετρήσιμα χαρακτηριστικά που σχετίζεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό (Παπαδοπούλου, 2004:370). Στην οικονομική κρίση υπάρχουν ομάδες πληθυσμού που είναι ιδιαίτερα ευάλωτες και υπάρχει ιδιαίτερα αυξημένος κίνδυνος ανάπτυξης μιας προσωπικής διαδρομής στη φτώχεια. Μεσοπρόθεσμα, τα φτωχά νοικοκυριά τα οποία διαθέτουν λιγότερα περιουσιακά στοιχεία, περιορισμένες δυνατότητες αντίδρασης, και λιγότερη πρόσβαση σε τραπεζικές υπηρεσίες και προϊόντα ενδεχομένως να βιώσουν βαθύτερη, πιο ακραία ίσως και απόλυτη φτώχεια. Βραχυχρόνια ωστόσο πλήττονται και όσοι βρίσκονται κοντά στη φτώχεια, ενώ πλήττονται και νέες ομάδες που διαφορετικά δε θα είχαν επηρεαστεί. Ο απροσδόκητος αποκλεισμός τους από την προστασία του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η αναπάντεχη μετάβασή τους, λόγω της οικονομικής κρίσης και ιδιαίτερα της αναδιάρθρωσης της αγοράς εργασίας, μεταξύ των φτωχών και η αντιμετώπιση άλλων πιθανών προβλημάτων¹²⁸, ενδεχομένως να τους παγιδεύσει στη φτώχεια (Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012:23).

Στην Ελλάδα το μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού αντιμετωπίζουν παιδιά, ηλικιωμένοι, ανύπαντρες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, εργαζόμενοι χαμηλής ειδίκευσης, άνεργοι, μη ενεργά άτομα σε εργάσιμη ηλικία, μεταξύ των οποίων άτομα που ζουν σε αγροτικές περιοχές, μετανάστες και άτομα με αναπηρία (Μπαλούρδος 2011: 165) σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά συστήματα πρόνοιας, που παρουσιάζονται πολύ πιο αποτελεσματικά στην καταπολέμηση της φτώχειας (Κατσίκας κ.ά., 2014:76). Η κρίση δημιουργεί επιπλέον νέες ευάλωτες ομάδες, σπρώχνοντας ταυτόχρονα σε ακραία φτώχεια τις μονογονεϊκές οικογένειες, τους μετανάστες, τα παιδιά και τους νέους, τις ηλικιωμένες γυναίκες, τους μακροχρόνια άνεργους και άτομα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα στέγασης (Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2012.).

Η πλέον άμεση συνέπεια της κρίσης στην Ελλάδα είναι ένας αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και παιδιών, που δοκιμάζονται από τη φτώχεια, συνεπεία της ανεργίας και της αύξησης των νοικοκυριών με κανέναν ή μόνο

¹²⁸ Π.χ. κρίση της οικογένειας, υπερχρέωση και αδυναμία χρήσης υπηρεσιών που απευθύνονται οι φτωχοί.

έναν εργαζόμενο¹²⁹ (Κατσίκας κ.ά., 2014:83). Ορισμένες ομάδες του πληθυσμού εμφανίζονται ιδιαίτερα εκτεθειμένες στον κίνδυνο φτώχειας. Αυτό αφορά ιδιαίτερα τα παιδιά, τους νέους, τα άτομα με μεταναστευτικό¹³⁰ υπόβαθρο, τα άτομα με αναπηρία κ.ά.¹³¹ (European Commission, 2010:4). Δεν υπάρχει ενιαίος τρόπος αναγνώρισης ή μέτρησης της φτώχειας, παρά το γεγονός ότι τα χρήματα, αποτελούν τον συχνότερο τρόπο αναγνώρισης και μέτρησής της. Γι' αυτό, μπορούμε να την ορίσουμε ως την έλλειψη αγαθών και ικανοτήτων που αποτρέπουν το άτομο να ζήσει μια αξιοπρεπή και ανεξάρτητη ζωή. Αφορά όλες τις ομάδες και περιλαμβάνει μετρήσιμους και μη μετρήσιμους παράγοντες. Κάποιος μπορεί να είναι φτωχός, διότι στερείται υλικά αγαθά, την κοινωνική ένταξη, το σεβασμό, την αξιοπρέπεια, την πληροφόρηση και την εκπαίδευση, ενώ βιώνει απόρριψη, απομόνωση, μοναξιά, κακές σχέσεις, ανασφάλεια, χαμηλή αυτοπεποίθηση, απογοήτευση, θυμό κ.ά. (Engle & Black, 2008 στο Ντολιοπούλου, 2014:100).

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα άτομα που καταλήγουν να φιλοξενοούνται σε αντίστοιχες με την υπό μελέτη δομές αντιμετώπισαν σε προηγούμενο στάδιο μεταξύ άλλων και το πρόβλημα της φτώχειας με όλες τις αρνητικές συνέπειες που έχει αυτή στην κοινωνική εξέλιξη και προσωπική ανάπτυξη. Η παιδική φτώχεια αποτελεί ένα σχετικό, δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο. Στην Ε.Ε δεν υπάρχει κάποιος ορισμός της, απλώς οι δείκτες¹³² της φτώχειας αναλύονται ηλικιακά, ώστε να αποτιμάται και η παιδική φτώχεια (Κογκίδου, 2005). Τα παιδιά φαίνεται να συνιστούν μία ιδιαίτερα ευάλωτη κοινωνική ομάδα αφού το ποσοστό των παιδιών μέχρι 17 ετών που ζουν σε κατάσταση φτώχειας αυξήθηκε (Μπαλούρδος, 2011:187). Πάνω από 20 εκατομμύρια παιδιά διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας στη σημερινή Ευρώπη. Ο κίνδυνος αυξάνεται σε 25% για τα παιδιά που ζουν σε πολυμελείς οικογένειες και υπερβαίνει το 30% για τα παιδιά που ζουν σε μονογονεϊκές¹³³ οικογένειες. Τα ποσοστά δεν έχουν βελτιωθεί τα τελευταία χρόνια, παρά την αυξημένη πολιτική συνειδητοποίηση του προβλήματος (European Commission, 2010:4). Σε ότι αφορά το μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο των μόνων γονέων οι γυναίκες αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία (91%). Η μονογονεϊκότητα είναι γένους

¹²⁹ Ο οποίος έχει μειωμένες ώρες εργασίας και χαμηλές αποδοχές

¹³⁰ Σχ. Συνήγορος του Πολίτη, 2017 (Εκπαιδευτική Κατάσταση των Ασυνόδευτων Ανηλίκων)

¹³¹ Τους μονογονεϊκές, τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα πρόσωπα, ορισμένες εθνικές μειονότητες

¹³² Ο βασικότερος δείκτης της είναι η εισοδηματική έλλειψη παιδιών 0-15 ετών, που ζουν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω από το όριο του 60% του εθνικού ισοδύναμου

¹³³ Σχ. Κικίλιας, κ.ά. 2007.

θηλυκού και στην Ελλάδα¹³⁴, καθώς το ποσοστό ανέρχεται στο 91%. Το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερα σημαντικές προεκτάσεις όσον αφορά τις πολιτικές απασχόλησης και τις παροχές του κράτους-πρόνοιας (Κικίλιας, κ.ά., 2007:11). Ο καθοριστικός ρόλος της μονογονεϊκότητας επιβεβαιώνεται τόσο από τα εμπειρικά μας δεδομένα, όσο και από τις αναφορές των συμμετεχόντων στην έρευνά μας, αφού 4 από τους 5 βρέθηκαν να ζουν μόνο με τη μητέρα σε δύο περιπτώσεις ή τον πατέρα σε άλλες δύο, πριν την εισαγωγή τους στο ίδρυμα.

Όσα παιδιά γεννήθηκαν φτωχά περνούν χρόνια σε αυτή την κατάσταση και έχουν λιγότερες πιθανότητες να ξεφύγουν απ' αυτή, σε σχέση με άλλα παιδιά που δεν γεννήθηκαν φτωχά (Ratcliffe & McKernan, 2010 στο Ντολιοπούλου, 2014:102). Γενικά κινδυνεύουν περισσότερο από τη φτώχεια σε σχέση με τους μεγάλους και είναι πιθανόν να εξελιχθούν σε φτωχούς και κοινωνικά αποκλεισμένους ενήλικους (Κογκίδου, 2005). Βεβαίως η φτώχεια αναστέλλει την προσωπική ανάπτυξη, επηρεάζει δυσμενώς την υγεία των παιδιών, τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα και τη γενική ευημερία. Μάλιστα παιδιά που μεγαλώνουν σε κατάσταση φτώχειας και αποκλεισμού διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να γίνουν περιθωριοποιημένοι ενήλικοι, σε ένα φαύλο κύκλο¹³⁵, που περνά από γενιά σε γενιά (European Commission, 2010:4). Σχετικές έρευνες (βλ. Ridge, 2009) έδειξαν ότι τα παιδιά που ζουν στη φτώχεια δεν είναι παθητικά θύματα, αλλά κατανοούν όσα βιώνουν και έχουν ανάγκη να αποτελέσουν μέρος της κοινότητας των υπόλοιπων παιδιών. Τα συγκεκριμένα παιδιά ανησυχούν για την έλλειψη χρημάτων στην οικογένειά τους, στεναχωριούνται που δεν μπορούν να έχουν όσα και τα άλλα παιδιά ή δεν μπορούν να αντικαταστήσουν κάτι που χάλασε ή τους έκλεψαν. Αγχώνονται από την κοινωνική απομόνωση ή τη βία που υφίστανται, κατανοούν ότι η φτώχεια επηρεάζει τις φιλίες και τις άλλες κοινωνικές τους σχέσεις¹³⁶. Δεν τους αρέσει το γεγονός ότι δεν έχουν δικό τους χώρο για να διαβάσουν, να παίξουν ή να απομονωθούν. Δεν αρέσκονται στο να πηγαίνουν στο σχολείο, καθώς το βρίσκουν βαρετό ή τιμωρητικό. Γίνονται πιο προστατευτικά με τους γονείς και προσπαθούν να τους βοηθήσουν όπως μπορούν κ.ά. (Ντολιοπούλου, 2014:105).

Μάλιστα για πολλά παιδιά, η φτώχεια έρχεται στη ζωή τους μαζί με άλλες επώδυνες καταστάσεις, όπως ένα διαζύγιο, ένας θάνατος, μια αρρώστια και εκεί τα

¹³⁴ Ιρλανδία 99% , Γερμανία 96%, Αυστρία 95%.

¹³⁵ Σχ. Πυργιωτάκης, 1998 στο Μάρδας, 2001:199.

¹³⁶ Π.χ. δεν έχουν χρήματα για να μετακινηθούν κάπου ή να πιουν κάτι με τους φίλους τους

πράγματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα. Η εμφάνιση του φαινομένου αυτού στην αρχή της ζωής του παιδιού, μπορεί να είναι εξαιρετικά βλαπτική, καθώς διαταράσσεται η ανάπτυξη του εγκεφάλου του, με αρνητικές συνέπειες σε θεμελιώδεις ικανότητες, όπως στην εξέλιξη της γλώσσας, στη μάθηση, στην προσοχή και στις ακαδημαϊκές δεξιότητες¹³⁷. Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στη φτώχεια και στην κακή ακαδημαϊκή επίδοση των παιδιών, όπως και με τη συνέχιση ή διακοπή των σπουδών τους. Τα φτωχότερα παιδιά γνωρίζουν από πολύ μικρά ότι δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες στην απόκτηση υλικών και κοινωνικών αγαθών με τους συνομηλίκους τους από ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Δεν επικεντρώνονται στην εκπαίδευση, αλλά ασχολούνται με την επιβίωση και την απόκτηση χρημάτων¹³⁸. Έτσι, τα φτωχά παιδιά μπορεί να οδηγηθούν στο κοινωνικό περιθώριο (Ντολιοπούλου, 2014:105-108).

Τα παιδιά που αντιμετωπίζουν καταστάσεις φτώχειας έχουν την τάση να προσπαθούν να βοηθήσουν το σπίτι τους και να λειτουργούν προστατευτικά απέναντι στους γονείς τους, βάζοντας πολλές φορές σε δεύτερη μοίρα το σχολείο και την εκπαίδευσή τους¹³⁹. Εν προκειμένω αυτό διαπιστώνεται και από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων [Γ.Ι.] και [Ε.Μ.] οι οποίοι δήλωσαν ότι εργάζονταν σε παιδική ηλικία¹⁴⁰ για να έχουν κάποια άνεση αλλά και να ξεφεύγουν από τα προβλήματα. Συγκεκριμένα ο [Ε.Μ.] ανέφερε ότι από μικρός προσπαθούσε να έχει κάποια δουλειά, να ασχολείται με κάτι για να μη σκέφτεται, ενώ ο [Γ.Ι.] είπε ότι πήγαινε μεν περιστασιακά στο σχολείο, αλλά συγχρόνως είχε βρει έναν υδραυλικό και δούλευε εκεί, διότι το θεώρησε καλύτερο, έβγαζε χρήματα και ήταν ανεξάρτητος. Η αύξηση της φτώχειας των παιδιών έχει ήδη αναγνωριστεί ως μία σημαντική επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Αντίστοιχα, η οικονομική κατάσταση των οικογενειών με παιδιά έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια (Μπαλούρδος, 2011:177). Συχνά τα πολλά τέκνα συμβάλλουν στη διαμόρφωση της σωρευτικής αιτιότητας του κύκλου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Για το λόγο αυτό η οικογένεια μειώνει το μέγεθος της. Αν και το πρότυπο της απόκτησης λίγων παιδιών είναι οικονομικά ωφέλιμο και υιοθετείται από την πλειονότητα, εντούτοις υπάρχουν ζευγάρια που, υπό την επίδραση πολιτισμικών, κοινωνικών, ψυχολογικών και οικονομικών παραγόντων, εξακολουθούν να αποκτούν πολλά παιδιά, με άμεσο

¹³⁷ Π.χ. ανάγνωση, γραφή, μαθηματικά

¹³⁸ Π.χ. αν θα φτάσουν ασφαλή σπίτι τους ή αν θα έχουν να φάνε το μεσημέρι κ.ο.κ.

¹³⁹ Σχ. Βαλασσόπουλος, 2013.

¹⁴⁰ Εδώ μπαίνει το ζήτημα της παιδικής εργασίας ως παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού.

αποτέλεσμα τον υψηλό κίνδυνο φτώχειας (Μπαλούρδος & Υφαντόπουλος, 1999:146-147).

Σημειώνεται εκ νέου ότι όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα προέρχονται από πολυμελείς οικογένειες και 3 εξ αυτών εισήχθησαν από κοινού με τα αδέρφια τους. Επιπροσθέτως οι αναφορές των τέως οικότροφων συντείνουν στο ότι η ύπαρξη πολλών παιδιών στην οικογένεια επηρέασε την οικονομική τους κατάσταση και στο ότι η οικονομική δυσπραγία καθόρισε τη ζωή τους και ιδιαίτερα την αρχική εισαγωγή στη δομή φιλοξενίας. Ο [Α.Κ.] αναφέρει σχετικά:

«Δεν είχαν οι άνθρωποι! Τα παιδιά ήταν όλα φτωχά και εγώ από τους πιο φτωχούς. Δεν έχω τίποτα στο όνομά μου ακόμα και τώρα. Ο πατέρας μου δεν έχει να μου δώσει τίποτα. Η μάνα μου δεν ξέρω ούτε πού βρίσκεται! (...) Φτωχικά! Όλα τα παιδιά είναι ως επί το πλείστον από φτωχές οικογένειες που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν. Πώς θα γίνει αυτό;».

Ο [Β.Α.] ανέφερε πολλά οικονομικά προβλήματα στην οικογένεια, δύσκολα χρόνια και πολύ φτώχεια. Ο ίδιος μάλιστα έκρινε ότι θα μπορούσε η οικογένειά του να κρατήσει τα παιδιά αν δεν αντιμετώπιζε τόσο σοβαρό οικονομικό πρόβλημα. Ομοίως ο [Ε.Μ.] είπε πως δεν υπήρχαν καθόλου χρήματα στην οικογένεια, ενώ ο [Δ.Π.] ανέφερε ότι η εξαμελής οικογένειά του δυσκολεύτηκε πάρα πολύ σε σημείο που στερούνταν τα βασικά. Από τους συμμετέχοντες μόνο ο [Γ.Ι.] απέφυγε να χαρακτηρίσει την οικογένειά του φτωχή, αν και από τα συμφραζόμενα προέκυψε ότι δεν υπήρχε άνεση. Από την άλλη πλευρά κάποιοι βλέπουν την οικονομική στενότητα και ως παράγοντα σμίλευσης ηθικά ακέραίου χαρακτήρα. Ενδεικτικά ο [Β.Α.] αναφέρει επ' αυτού:

«Νομίζω (η φτώχεια) μας έκανε καλύτερους ανθρώπους γιατί βλέπουμε αλλιώς τη ζωή. Δεν την κοιτάμε με χρήμα την κοιτάμε διαφορετικά».

Τα παιδιά που ζουν στη φτώχεια είναι ανάμεσα σε αυτούς που έχουν τις λιγότερες πιθανότητες να χαρούν οφέλη, όπως αυτά της εκπαίδευσης ή της υγειονομικής περίθαλψης. Ιδιαίτερα τα φτωχά παιδιά με αναπηρία, έχουν ακόμα λιγότερες πιθανότητες να φοιτήσουν στο τοπικό σχολείο ή να επισκεφθούν κάποιο ιατρείο (UNICEF, 2013:4). Η παραδοσιακή φτώχεια, που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά και συνδέεται με οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, περιπλέκεται με τις νέες αστικές μορφές φτώχειας, οι οποίες καθορίζονται από μια αλληλουχία αρνητικών παραγόντων, που αλληλοεπηρεάζονται και

αλληλοενισχύονται δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο ή μία παγίδα φτώχειας (Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012:23). (European Commission, 2010:4). Ασφαλώς πέραν του εισοδήματος υπάρχουν και άλλοι παράγοντες¹⁴¹, που επηρεάζουν τη φτώχεια, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα ή η δομή της οικογένειας. Πάντως οι συμμετέχοντες στην έρευνά μας φαίνεται πως εμπλέκονται ευθύς εξαρχής σε αυτό το φαύλο κύκλο.

¹⁴¹ Σχ. Huston, 1991.

12. Η Σημασία της Επαγγελματικής Ένταξης

Η κοινωνική ενσωμάτωση και ευημερία αναφέρεται στη δυνατότητα των πολιτών να εκδηλώνουν πλήρως τις δυνατότητές τους στον επαγγελματικό τομέα. Ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, η υποαπασχόληση και η ανεργία μπορεί να έχουν αρνητικές συνέπειες στη φυσική και ψυχολογική υγεία. Ευάλωτη ομάδα υπό αυτήν την έννοια είναι μεταξύ άλλων οι νεοεισερχόμενοι στον επαγγελματικό στίβο (Παπάνης κ.ά., 2007), όπως οι τέως οικότροφοι νέοι που συμπεριλαμβάνονται στην έρευνά μας. Γύρω από την ιδέα της ένταξης εκφράζεται συνολικά η απόπειρα αναζήτησης νέων σχέσεων μεταξύ απασχόλησης και κράτους πρόνοιας (Rosanvallon, 2001:214-215). Το κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες με τη μορφή πρόνοιας και αποζημιώσεων, διότι η κοινωνία δε μπορούσε να διατηρήσει ομοιογένεια μέσω της εγγυημένης εργασίας για όλους. Γι' αυτό το ζήτημα της εργασίας βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του προβληματισμού για το κοινωνικό κράτος. Μάλιστα η ανεργία αποτελεί μια ακραία μορφή των αντιφάσεων της οικονομικής νεωτερικότητας στις κοινωνίες μας (Rosanvallon, 2001:152).

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η μελέτη της επαγγελματικής ένταξης των νέων δείχνει καθαρά πως προκειμένου να αναλύσουμε την κοινωνική σφαίρα, οφείλουμε να ανατρέχουμε όλο και περισσότερο στις προσωπικές ιστορίες, παρά στην κοινωνιολογία (Rosanvallon, 2001:256). Βέβαια τις προσωπικές προσδοκίες των παιδιών και τη μελλοντική ένταξή τους στην αγορά εργασίας επηρεάζει η φτώχεια (Ντολιοπούλου, 2014:108). Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν σε πολλές περιπτώσεις τα προστατευόμενα άτομα έχουν στερηθεί την εκπαίδευση, την περίθαλψη, ακόμα και είδη πρώτης ανάγκης, ενώ ως ενήλικοι είναι συχνά άνεργοι ή περιστασιακώς εργαζόμενοι με πολύ χαμηλά εισοδήματα, ακόμα και ανασφάλιστοι¹⁴². Θεωρείται ότι τα άτομα χαμηλού οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου, ξεκινούν εκ των πραγμάτων με λιγότερα εφόδια, ενώ τους δίνονται λιγότερες ή μη επαρκείς ευκαιρίες για να καλύψουν τις ελλείψεις τους στα διάφορα πεδία. Η φτώχεια αναπαράγει φτώχεια, γεγονός που προσδίδει ισόβιες κατά κανόνα συνέπειες για τα παιδιά φτωχών οικογενειών σε σχέση με την υγιή ανάπτυξή τους, την σταθερότητα και τις συνθήκες¹⁴³ στο οικογενειακό περιβάλλον, την εκπαιδευτική επάρκεια, την ομαλή και χρονικά σωστή είσοδό τους στην αγορά εργασίας (ΟΚΕ,

¹⁴² Εν προκειμένω όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι έχουν ασφάλιση

¹⁴³ Εγκατάλειψη, παραμέληση, κακοποίηση, βία κ.ά.

2009). Γενικά, η έλλειψη ευκαιριών εργασίας περιορίζει τη ζήτηση για εκπαίδευση και μειώνει την προσπάθεια των ατόμων να εξασφαλίσουν υψηλή σχολική επίδοση, με αποτέλεσμα να έχουν εξαιρετικά περιορισμένες ευκαιρίες εργασίας. Επιπροσθέτως, η έλλειψη δε προσπάθειας¹⁴⁴, η μη αφοσίωση στην ιδέα της εκπαιδευτικής και επαγγελματικής προόδου τροφοδοτεί και αυτό - αναπαράγει τις άνισες ευκαιρίες (Σιάνου, 2014:9).

Καθώς οι τρόφιμοι έχουν άλλους να προγραμματίζουν ολόκληρη την ημέρα για λογαριασμό τους, όλες οι βασικές τους ανάγκες ρυθμίζονται προκαταβολικά. Οποια κι αν είναι λοιπόν τα κίνητρα που δίνονται για εργασία, δε θα έχουν ποτέ τη δομική σημασία του έξω κόσμου. Θα έπρεπε λοιπόν να υπάρχουν διαφορετικά κίνητρα και στάσεις απέναντι στην εργασία (Goffman, 1994:29). Ειδικότερα για τους οικοτρόφους η απουσία συνεκτικού οικογενειακού πλαισίου έχει ως αποτέλεσμα πολλά συσσωρευμένα ελλείμματα που διατρέχουν όλο το φάσμα της προσωπικής, κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής, ενώ μέσω της επιδίωξης της ελάχιστης δυνατής προσπάθειας εκ μέρους τους, επιβάλλεται συχνά το μάταιο και ανέφικτο της σχέσης των τροφίμων με την πνευματική εργασία όπως προαναφέρθηκε (Παναγιωτόπουλος, 1998:146-147). Μερικές φορές κατά τη διαβίωση στο ίδρυμα απαιτείται τόσο λίγη εργασία, ώστε οι τρόφιμοι υποφέρουν από ανία όντας αμάθητοι στις ενασχολήσεις αναψυχής (Goffman, 1994:29). Με τον τρόπο αυτό οι νέοι εξελίσσονται σε ένα κοινωνικά περιθωριοποιημένο εργατικό δυναμικό (βλ. Τζανάκης, 2012:186).

Η επαγγελματική κοινωνικοποίηση εργατών και τεχνικών ή εμπορικών υπαλλήλων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους όρους μάθησης τους οποίους συναντούν οι νέοι στις επιχειρήσεις και από την επίδραση των όρων αυτών στις προϋποθέσεις μάθησης των νέων (Mühlbauer, 2000:367). Ιδιαίτερα η επαγγελματική εκπαίδευση χαρακτηρίζεται περισσότερο από ισχυρή πίεση για προσαρμογή παρά από την επιδίωξη εξειδίκευσης. Συγχρόνως δεν πραγματοποιείται εξίσωση ευκαιριών μόρφωσης, διότι η εκπαίδευση στην επιχείρηση και στο σχολείο δεν αποκαθιστά μορφωτικές ελλείψεις ως συνέπεια ανεπαρκειών του οικογενειακού περιβάλλοντος (βλ. Mühlbauer, 2000:363). Πάντως είτε υπάρχει υπερβολική, είτε ελάχιστη δουλειά, το άτομο που ήταν στον έξω κόσμο προσανατολισμένο στην εργασία, τείνει να

¹⁴⁴ Παρατηρείται συστηματικά χαμηλή προσπάθεια και συμμετοχή.

εξαχρειωθεί από το σύστημα εργασίας ενός ολοπαγούς ιδρύματος (Goffman, 1994:30).

Εμπειρικές έρευνες πιστοποίησαν ότι η θέση του ατόμου στο σύστημα απασχόλησης, το είδος των όρων εργασίας του, το ύψος των αποδοχών και της περιουσίας του, καθώς και το επίπεδο εκπαίδευσής του, αποτελούν κυρίαρχα κριτήρια για τα πρότυπα στάσεων και συμπεριφοράς του (Mühlbauer, 2000:337-338). Το πρόβλημα της ανεργίας των τέως οικότροφων νέων είναι ιδιαίτερα έντονο στις μέρες μας, έχοντας επιδεινωθεί σημαντικά στο διάστημα της οικονομικής κρίσης. Οι συμμετέχοντες υπερτονίζουν τα οφέλη της εργασίας και την αξία της επαγγελματικής εμπειρίας, όμως δεν παραβλέπουν την εργασιακή ανασφάλεια που τους πλήττει. Συγκεκριμένα ο [Α.Κ.] αναφέρει:

«Το πρόβλημα βρίσκεται στην επαγγελματική ένταξη. Δεν μπορεί ένα παιδί που βγαίνει από ένα τέτοιο σύστημα, από μία τέτοια μονάδα κοινωνικής πρόνοιας, να ενταχθεί στο σύνολο, να βρει δουλειά... Δεν μπορεί! Είναι εκτός τόπου και χρόνου, εκτός πραγματικότητας πρώτον. Και δεύτερον έχει πάρει τα εφόδια και δεν έχει κάποιον να τον στηρίξει, να τα αξιοποιήσει αυτά τα εφόδια». Ο ίδιος υποστηρίζει την προστατευτική επίδραση της εργασίας από πλήθος αρνητικών επιρροών και θεωρεί ότι έτσι μπαίνει κανείς άμεσα στο νόημα της ζωής και αναλαμβάνει τις ευθύνες του. Χαρακτηριστικά για το ρόλο της εργασίας είναι επίσης λόγια του [Δ.Π.] ο οποίος αναφέρει: «Σε ένα ίδρυμα όπως αυτό εδώ έχουνε πάντα τα απαραίτητα πράγματα (...). Απλά το θέμα είναι ότι για να ξεκολλήσει (...) κάποιος από εδώ θέλει να ασχολείται με κάτι... Αν δεν ασχοληθεί δύσκολα θα ξεκολλήσει!» Ο ίδιος θεωρεί ότι το πώς θα βγει κάθε νέος στην αγορά εργασίας και πώς θα είναι στη δουλειά του αύριο, μεθαύριο για να έχει κάποια χρήματα και να μπορεί να κάνει την οικογένειά του καθορίζει την κοινωνική προσαρμογή.

Την εργασία προκρίνει και ο [Ε.Μ.] ως καθοριστικό παράγοντα αποδέσμευσης από το ίδρυμα και ανεξάρτητης διαβίωσης. Κατά τον ίδιο η εργασία σε βοηθά να μπει στην κοινωνία και γι' αυτό πρέπει να ξέρεις τι του αρέσει και σε τι είσαι καλός, προκειμένου να σπουδάσεις, να βρεις κάποια δουλειά, να νοικιάσεις ένα σπίτι, να ανεξαρτητοποιηθείς και αισίως να φύγεις από το ίδρυμα. Ο [Β.Α.] ενισχύει την άποψη ότι το επάγγελμα είναι πολύ σημαντικό για την κοινωνική ένταξη και

εξέλιξη, αρκεί βέβαια ότι επιλέξεις να το αγαπάς και να έχεις και στήριξη για να το κάνεις. Όπως αναφέρει εφόσον έχεις μία δουλειά, μπορείς να αντεπεξέλθεις στα έξοδά σου και επομένως να πεις στον εαυτό σου ότι: «Εγώ θέλω να φύγω, θέλω να κάνω μία τη δική μου οικογένεια και είσαι αποφασισμένος γι' αυτό, δε σε νοιάζει τίποτε άλλο». Ο [Γ.Ι.] από την πλευρά του συμφωνεί με τους προηγούμενους, ωστόσο προσθέτει ως κρίσιμο το ζήτημα της σταθερής και καλά αμοιβόμενης εργασίας, σε σχέση με μια υποαμοιβόμενη ή εκ περιτροπής απασχόληση, διότι απαιτείται επαρκές οικονομικό στήριγμα για να αποφασίσει κάποιος να αφήσει την ιδρυματική φιλοξενία.

13. Ο Ρόλος της Εκπαίδευσης και των Σχολικών Επιδόσεων

Η εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό προγνωστικό παράγοντα για την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των πολιτών, ο οποίος περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα τρόπων συμμετοχής, από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος έως και τη διοργάνωση και ενεργό συμμετοχή σε πολιτιστικά δρώμενα, καθώς και το βαθμό εμπιστοσύνης προς τους άλλους ανθρώπους (Παπάνης κ.ά., 2007). Συμβάλλει με τρεις τρόπους στη δημόσια συναίνεση. Πρώτον, ενημερώνει τους πολίτες για τις κοινωνικές συμβάσεις, για το τι σημαίνουν και γιατί είναι σημαντικές. Δεύτερον, συμβάλλει στην εκμάθηση της συμπεριφοράς που αναμένεται από τις κοινωνικές συμβάσεις, εν μέρει μέσω των κοινωνικά ετερογενών εμπειριών που έχουν οι μαθητές στα σχολεία. Τρίτον, βοηθά στην κατανόηση των αναμενόμενων συνεπειών για τυχόν παρέκκλιση από τις κοινωνικές συμβάσεις (Heyneman, 1998:4). Μάλιστα η ελλιπής εκπαίδευση είναι αιτία κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ ο καλύτερος τρόπος αποφυγής αυτού είναι η πρόσβαση σε ποιοτική εκπαίδευση. Τα κοινωνικά αποκλεισμένα άτομα συνήθως στερούνται βασικά εφόδια ζωής, όπως τον αριθμητικό και γλωσσικό γραμματισμό, τις κοινωνικές δεξιότητες και την ικανότητα επικοινωνίας. Οι πολίτες που αποκλείονται ή εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο δεν έχουν την ευκαιρία να αποκτήσουν εξειδικευμένη γνώση κι αυτοεκτίμηση, ενώ αδυνατούν να νοήσουν τον εαυτό τους ως κοινωνικά ενταγμένο (Παπάνης κ.ά., 2007).

«Δεν ήξερα ούτε την αλφαβήτα», «Πήγα τρίτη Γυμνασίου και ίσα-ίσα άρχισα να διαβάζω και να γράφω και όχι σωστά». αναφέρουν χαρακτηριστικά ο [Δ.Π.] και ο [Γ.Ι.] αντιστοίχως.

Η σχολική επίδοση, μέσα στο ανταγωνιστικό πλαίσιο του σχολείου, παίζει σημαντικό ρόλο στην αξιοποίηση των ευκαιριών στην εκπαίδευση και στη ζωή, οι οποίες προσδιορίζουν στη συνέχεια σε μεγάλο βαθμό το εισόδημα και την κοινωνική θέση. Η διαφοροποίηση στη σχολική επίδοση συντηρεί ή μεγαλώνει την αναντιστοιχία ανάμεσα στις προσδοκίες και τις εκβάσεις στην εκπαίδευση, στην οικονομική και κοινωνική ζωή και στις διαδικασίες της κοινωνικής κινητικότητας ή του κοινωνικού αποκλεισμού¹⁴⁵. Επομένως, η σχολική αποτυχία έχει επιπτώσεις στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές διαδρομές (Σιάνου, 2014:12). Τα παιδιά που

¹⁴⁵ Σχ. Δήμου, 1999.

προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, γνωρίζουν ήδη τη γλώσσα του σχολείου από το οικογενειακό τους περιβάλλον, ελέγχουν συνολικά τον κώδικα επικοινωνίας και μπορούν να αποκρυπτογραφούν με αυτόματο τρόπο τις άρρητες απαιτήσεις του. Αντιθέτως, για τα παιδιά λαϊκών στρωμάτων είναι ένα ξένο περιβάλλον, όπου η επικοινωνία είναι δύσκολη. Η άγνοια του γλωσσικού κώδικα τα οδηγεί πολλές φορές σε ακατάλληλη για τις περιστάσεις χρήση του λόγου, με κίνδυνο να παρερμηνευτεί η συμπεριφορά τους ως εχθρική ή επιθετική. Στα πρώτα χρόνια της σχολικής ζωής, που είναι τόσο σημαντικά για τη συνέχεια, η απόσταση από τη γλώσσα του σχολείου αποτελεί τεράστιο μορφωτικό εμπόδιο (Ασκούνη, 2007:24-25). Εσφαλμένα μάλιστα κάποιες φορές η σχολική αποτυχία δε γίνεται αντιληπτή ως συνδεδεμένη με ορισμένες κοινωνικές καταστάσεις¹⁴⁶, αλλά αποδίδεται κατά τρόπο φυσικό στην έλλειψη χαρισμάτων (Bourdieu & Passeron, 1996:144 κ.ε.).

Γενικότερα, η σχολική προσαρμογή, διασφαλίζει περισσότερες πιθανότητες για κοινωνική προσαρμογή και κοινωνική ενσωμάτωση (Τσουκαρέλλης & Παπάνης, 2007). Οι θετικές σχολικές εμπειρίες ασκούν προστατευτική επίδραση βελτιώνοντας κατά κάποιο τρόπο τις αντιξοότητες που ενδεχομένως υπάρχουν μέσα στο σπίτι. Μάλιστα, οι περισσότερες δεν περιλαμβάνουν ακαδημαϊκή επιτυχία, γεγονός που υπενθυμίζει πως το σχολείο αποτελεί πλούσια πηγή κοινωνικών εμπειριών, πέρα από μέσο διδασκαλίας. Πρέπει να αξιοποιήσουμε το σχολείο, ώστε να εξασφαλίσουμε σε όλα τα παιδιά μια γκάμα ευκαιριών για επιτυχία και ευχαρίστηση (Rutter, 1998:39). Σημαντική είναι η παρατήρηση ότι τα παιδιά των ιδρυμάτων εμφανίζουν περισσότερες διαταραχές όταν φοιτούν σε σχολική μονάδα που βρίσκεται μέσα στο ίδρυμα (Πανοπούλου-Μαράτου κ.ά., 1998:76). Στο σχολείο, το παιδί δημιουργεί σχέσεις με πολλά και διαφορετικά άτομα, εμπλουτίζοντας τις διαπροσωπικές του σχέσεις. Χαρακτηρίζεται από πολλούς ως μικρογραφία της κοινωνίας, διότι πρώτον μαθαίνει το μαθητή να είναι επιμελής, φιλομαθής, φιλόδοξος, δραστήριος, εργατικός, ειλικρινής, συνεπής και υπεύθυνος άνθρωπος, δεύτερον να εκφράζει ελεύθερα τις ιδέες του, αλλά και να δέχεται τις ιδέες και τις γνώμες των συνανθρώπων του, έστω και αν δε συμφωνεί με αυτές και τρίτον προσφέρει σωματικά, πνευματικά και ηθικά εφόδια για τη σωστή ένταξη στην κοινωνία (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:14 κ.ε.).

Εμπειρικά διαπιστώνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις οι προστατευόμενοι ως παιδιά εμφανίζουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις, ενώ συχνά αντιμετωπίζουν και

¹⁴⁶ Π.χ. τη διανοητική ατμόσφαιρα της οικογένειας, τη δομή της ομιλούμενης γλώσσας, τη στάση απέναντι στην επικρατούσα κουλτούρα, όπως την ενθαρρύνει το σχολείο.

μαθησιακές δυσκολίες¹⁴⁷. Για την κοινωνική άνοδο και επιτυχία στο σχολείο, θα έπρεπε να τους εξασφαλιστεί αντισταθμιστική εκπαίδευση προκειμένου να διδαχθούν τη γλωσσική χρήση και τις απαραίτητες δεξιότητες που κατέχουν τα υπόλοιπα παιδιά μεσαίων στρωμάτων (βλ. Hurrelmann, 1975:124 στο Mühlbauer, 2000:339-340). Οι μαθητές της ελιτ έχουν λάβει μια σαφώς καθορισμένη αίσθηση χώρου, καλά πρότυπα και την ενθάρρυνση των οικογενειών τους, ώστε είναι σε θέση να τα εφαρμόσουν στο σωστό τόπο και χρόνο. Αντίθετα όσοι μαθητές προέρχονται από μειονεκτούσες οικογένειες¹⁴⁸, συχνά αφέθηκαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση μόνοι τους. Από το Δημοτικό σχολείο βασίζονται στις επιταγές του σχολείου ή στην τύχη προκειμένου να βρουν το δρόμο τους σε ένα σύνθετο σύμπαν. Αυτό εξηγεί την άκαιρη ή ακατάλληλη εκ μέρους τους χρήση του περιορισμένου πολιτισμικού κεφαλαίου (Bourdieu, 1999:424). Γενικά, οι εκπαιδευτικές ανισότητες προκύπτουν ως αποτέλεσμα της άνιση κατανομής του πολιτισμικού κεφαλαίου στην κοινωνία, με τις οικογένειες που έχουν υψηλό κοινωνικό status να θεωρούνται ισχυρότερες σε πολιτισμικό κεφάλαιο από εκείνες που έχουν χαμηλό κοινωνικό status, καθώς αυτό μπορεί να μεταβιβαστεί από το γονέα στο παιδί στο πλαίσιο της ανατροφής του (βλ. Grayson, 2004:611).

Συμπεράσματα άλλων ερευνών κατέδειξαν ότι τα παιδιά των ιδρυμάτων ήταν καλύτερα προσαρμοσμένα στο ίδρυμα, πολύ λιγότερο αποσυρμένα ή παθητικά σε σχέση με τη συμπεριφορά τους στο σχολείο, ενώ συνδιαλέγονταν πολύ περισσότερο με τα άλλα οικότροφα παιδιά και το προσωπικό του ιδρύματος¹⁴⁹. Η ερμηνεία αυτών των συμπεριφορών μπορεί να οφείλεται στην απουσία αλληλεπίδρασης των παιδιών των ιδρυμάτων με άτομα εκτός ιδρύματος¹⁵⁰, στην αρνητική στάση του σχολικού περιβάλλοντος απέναντι στα παιδιά που μεγάλωσαν σε ίδρυμα, στην έλλειψη ατομικότητας που επέβαλαν οι συνθήκες της ομαδικής διαβίωσης στο ίδρυμα και στις αρνητικές εμπειρίες που έχουν βιώσει τα περισσότερα παιδιά πριν από την εισαγωγή τους στο ίδρυμα (Borriá, 1998:100-101). Παρατηρήσεις ερευνητών κατέδειξαν επίσης ότι συγκρινόμενα με τους συμμαθητές τους τα παιδιά που προέρχονταν από ιδρύματα ήταν περισσότερο αδιάφορα στο σχολείο, συμμετείχαν λιγότερο στις δραστηριότητες της τάξης και είχαν την πρόθεση να ασχολούνται με εναλλακτικές

¹⁴⁷ O Bourdieu (1999:422) αναφέρεται στον όρο "learning disabilities" ως έννοια που χρησιμοποιείται μεταξύ άλλων για να δικαιολογήσει τη σχολική αποτυχία των απόκληρων του συστήματος.

¹⁴⁸ ή στην περίπτωση μας παιδιά χωρίς τυπικό οικογενειακό περιβάλλον

¹⁴⁹ Κάτι που παρατηρείται και στην περίπτωση μας σε βαθμό οι μαθητές να μη θέλουν να φοιτήσουν σε σχολείο αν δεν είναι κάποιος ακόμα συμμαθητής από το ίδρυμα.

¹⁵⁰ O [Γ.Ι.] επισημαίνει σχετικά ότι τα παιδιά σήμερα δεν έχουν κοινωνικές σχέσεις από έξω προς τα μέσα.

και μη παραγωγικές δραστηριότητες. Στα διαλείμματα σπάνια συναλλάσσονταν με παιδιά που δεν ήταν από το ίδρυμα. Στις αξιολογήσεις τόσο των δασκάλων, όσο και των γονιών τα παιδιά από τα ιδρύματα έδειξαν σημαντικά περισσότερη συνολική διαταραχή. Τα αγόρια παρουσίασαν φτωχή εμπλοκή με την εργασία στην τάξη, περισσότερες συναισθηματικές δυσκολίες, προβλήματα επικοινωνίας, και υπερδραστηριότητα, ενώ για τα κορίτσια οι διαφορές ήταν σημαντικές μόνο σε ότι αφορούσε τις συναισθηματικές δυσκολίες και την εμπλοκή με την εργασία μέσα στην τάξη. Αγόρια και κορίτσια που προέρχονται από ιδρύματα έχουν λιγότερο αρμονικές και έμπιστες σχέσεις με τους συνομηλίκους, σε σύγκριση με παιδιά που μεγάλωσαν στις οικογένειές τους (Vorrta et al., 1998a). Πράγματι οι παραπάνω προβληματισμοί εμφανίζονται συχνά στη σχολική ζωή των οικότροφων, οι οποίοι στις αφηγήσεις τους δηλώνουν προβληματισμένοι σε τέτοιο βαθμό από τις δυσμενείς εξελίξεις στην οικογένεια, ώστε να εμποδίζεται η πρόοδός τους στο σχολείο, κυρίως κατά την πρώιμη εφηβική ηλικία. Επιπλέον, υποστηρίζεται πως μέσω της επιδίωξης της ελάχιστης δυνατής απόδοσης, επιβάλλεται το ανέφικτο της σχέσης των τροφίμων με την πνευματική εργασία. Η περιορισμένη εκμετάλλευση του χρόνου, ενισχύει το κενό που βιώνουν στο πλαίσιο του ιδρύματος ή σχολικού προγράμματος, δημιουργεί μάλλον διάθεση διανοητικής χαλαρότητας (Παναγιωτόπουλος, 1998:146-147).

Μια επίσης πολύ σημαντική έννοια γύρω από την κοινωνική προσαρμογή στο σχολικό επίπεδο, είναι αυτή της συμμορφίας, της τάσης δηλαδή να ακολουθεί το μέλος, την ομάδα (Τσουκαρέλλης & Παπάνης, 2007). Η συμμορφία αυτή παρατηρείται με ένα τρόπο και εντός του ιδρύματος, αφού όλα τα παιδιά συμπεριφέρονται σαν να έχουν την ίδια ηλικία σύμφωνα με τον [Γ.Ι.]¹⁵¹. Η προσαρμογή στο σχολείο είναι δείκτης ευρύτερης κοινωνικής προσαρμογής, καθώς και ψυχικής και σωματικής υγείας. Το περιβάλλον που διαμορφώνεται στο σχολείο επηρεάζεται σημαντικά από παράγοντες που σχετίζονται είτε με τον ίδιο τον θεσμό, είτε με τις διαπροσωπικές σχέσεις των συμμαθητών ή μεταξύ μαθητών και καθηγητών (Τσουκαρέλλης & Παπάνης, 2007). Το εκπαιδευτικό προσωπικό συμβάλλει αποφασιστικά στην κοινωνικοπολιτική και ενταξιακή διαδικασία. Οι εκπαιδευτικοί, μέσω της δραστηριότητάς τους, ασκούν ευρύτερα επιρροή στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Κάποιες φορές από θέση ισχύος εγκαθιδρύουν νοσηματοδοτήσεις και στερεοτυπικές αντιλήψεις που επηρεάζουν την αλληλεπίδραση

με τους μαθητές και συντελούν στη δημιουργία κατηγοριοποιήσεων, αλλά και κοινωνικά αποκλεισμένων από το εκπαιδευτικό γίνεσθαι μαθητών (Παπάνης κ.ά., 2011). Υποστηρίζεται ότι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τις ικανότητες των μαθητών, τις ακαδημαϊκές επιδόσεις και την κοινωνική τους δικτύωση επιδρούν στην αντιμετώπισή τους από τους εκπαιδευτικούς, αλλά κι από τους συμμαθητές τους (Birch & Ladd, 1997). Οι εκπαιδευτικοί, , διαμορφώνουν κάποια αντίληψη για τις δυνατότητες κάθε παιδιού κι έχουν προσδοκίες για την απόδοσή του συνειδητά ή ασυνείδητα, οι οποίες συνήθως επιβεβαιώνονται από την πραγματική συμπεριφορά του, μέσω του φαινομένου της αυτοεκπληρούμενης προφητείας (Herbert, 1992). Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια του [Δ.Π.] και του [E.M.] αντίστοιχα:

«Δε θυμάμαι να μου έδωσαν τίποτε (ως επιβράβευση), αλλά μου είπαν μπράβο σου που τα κατάφερες (στους βαθμούς) κι εγώ αισθάνθηκα πολύ όμορφα», «Είμαι πολύ (υπερήφανος που έγινα φοιτητής)! Και τυχερός!».

Επίσης, το σχολείο αποτελεί βασικό παράγοντα στον επαγγελματικό προσανατολισμό των εφήβων, οι οποίοι φτάνουν σε επαγγελματικές αποφάσεις επηρεαζόμενοι πολλές φορές από τις σχολικές διαδικασίες, την εκπαιδευτική αξιολόγηση και τα μηνύματα που δέχονται από τους δασκάλους κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής (Μωυσιάδου, 2012). Επιπλέον, επισημαίνεται η σημασία του σχολικού περιβάλλοντος σε περιόδους που οι μαθητές βιώνουν τραυματικά γεγονότα εξαιτίας μεταβατικών καταστάσεων¹⁵². Ορισμένες από τις ιδιότητες του σχολείου, όπως η οργάνωση, η δομή, η σταθερότητα, η παροχή ίσων ευκαιριών για μάθηση, οι προσδοκίες για επίδοση, η χρήση μεθόδων ενίσχυσης και επιβράβευσης της συμμετοχής, έχουν αποδειχθεί πολύ χρήσιμες για τα παιδιά που αντιμετωπίζουν κρίσεις στην οικογένειά τους. Μια καλή σχέση εκπαιδευτικού – μαθητή αποκτά επιδιορθωτική χροιά και αξία για τα αρνητικά πρότυπα σχέσεων και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση που έχει από τη σχέση του με ανεπαρκείς γονεϊκές φιγούρες, ενώ η ενδυνάμωσή του σε ρόλους που του ανατίθενται στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας μπορεί να αποτελέσει παράγοντα συναισθηματικής υποστήριξης και διατήρησης της ικανότητας για μάθηση (Καλλινικάκη, 2006:173). Κατά τον [B.A.] το σχολείο σε χτίζει σαν προσωπικότητα. Σε κάνει αυτό που είσαι μαζί με την οικογένεια και τους φίλους, ενώ παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση των

¹⁵² Θάνατος, διαζύγιο, αναδοχή κ.ά.

νέων. Επισημαίνεται ότι η αυτοαντίληψη του μαθητή, η εικόνα δηλαδή που σχηματίζει για τον εαυτό του και η αποτίμησή της, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις εμπειρίες που αποκτά από την επαφή του με τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές του. Οι μαθησιακές δυσκολίες και οι αρνητικές σχολικές εμπειρίες απειλούν μεταξύ άλλων και την αυτοεκτίμηση του μαθητή, με αποτέλεσμα αυτός να επιδίδεται σε μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς (Ματσαγγούρας, 2006 στο Πουρσανίδου, 2016:69-70). Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις εκδηλώνονται προβληματικές συμπεριφορές με αιτίες εγγενούς¹⁵³ ή περιβαλλοντικής¹⁵⁴ φύσεως (Παπαθεμελής, 2000).

Φαίνεται, πάντως, ότι οι παράγοντες που ωθούν σε παραβατικότητα, δε δρουν ανεξάρτητα. Συνήθως, η επίδραση του καθενός από αυτούς είναι κατά ένα μέρος άμεση, κατά άλλο μέρος έμμεση και κατά τρίτο συντρέχουσα, συνυπάρχει δηλαδή συχνά με άλλους. Για παράδειγμα η ύπαρξη ελαφράς νοητικής καθυστέρησης μπορεί να λειτουργεί είτε ως άμεση αιτία αν το άτομο δυσκολεύεται να κατανοήσει και να προβλέψει τις συνέπειες των πράξεών του, είτε ως έμμεση αιτία όταν ο ανήλικος παρουσιάζει χαμηλή σχολική επίδοση και αποτυχίες που λειτουργούν ως ψυχοπιεστικές - στιγματιστικές επιδράσεις, ή ως συντρέχων παράγοντας παραβατικότητας εάν συνυπάρχουν οργανικές βλάβες, οι οποίες αυξάνουν την παρορμητικότητα του ατόμου. Ασφαλώς εκτός από τους παράγοντες οι οποίοι ευνοούν την εμφάνιση παραβατικής συμπεριφοράς, υπάρχουν και άλλοι που αποτρέπουν, όπως η ομαλή οικογενειακή ζωή κατά την παιδική ηλικία, το υψηλό νοητικό πηλίκο, η σταθερή εργασία, το υποστηρικτικό περιβάλλον, ο γάμος με άτομο που δεν παρουσιάζει ροπή προς την παραβατικότητα. Σε όλη την διάρκεια της εξέλιξης της ζωής του παιδιού, του εφήβου, του νέου ενηλίκου, προστίθενται νεότερες επιδράσεις θετικές ή αρνητικές στις ήδη υπάρχουσες, οι οποίες μπορεί να αυξήσουν ή να ελαττώσουν τον κίνδυνο παραβατικότητας. Ευρήματα από έρευνες δείχνουν ότι κανένας παράγοντας από μόνος του δεν ασκεί τόσο αποφασιστική επίδραση, ώστε αυτή να είναι αναπότρεπτη¹⁵⁵. Συνεπώς, ποτέ δεν είναι αργά όσον αφορά την παραβατικότητα των ανηλίκων. Αντιθέτως πάντα υπάρχουν περιθώρια θεραπευτικών παρεμβάσεων (Αυγουστάτος, 2009). Πράγματι δύο από τους πέντε

¹⁵³ Υπερκινητικότητα, χαμηλή νοημοσύνη, συναισθηματικές διαταραχές, ψυχοπαθολογία κ.ά.

¹⁵⁴ Διαταραγμένο οικογενειακό ή ευρύτερο περιβάλλον, απρόσωπο και μη ευέλικτο σχολικό περιβάλλον κ.ά.

¹⁵⁵ Σχετικά οι 4 από τους 5 δήλωσαν ότι δεν τους αρκούν τα χρήματα που παίρνουν, αλλά μόνο 2 στους 5 παραδέχτηκαν ότι είχαν προβλήματα με το νόμο ή έχουν βρεθεί σε θέση να κλέψουν.

συμμετέχοντες αναφέρουν ότι έχουν βρεθεί σε κατάσταση να αφαιρέσουν κάτι, χωρίς ωστόσο η μετέπειτα εξέλιξή τους να είναι παραβατική. Αυτή είναι ίσως η πιο καλή απόδειξη μιας κερδισμένης μάχης του ιδρύματος που περιέσωσε τα παιδιά προστατεύοντας συγχρόνως το κοινωνικό σύνολο, όμως υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι νέοι παρασύρονται και καταλήγουν ακόμα και στη φυλακή¹⁵⁶. Μάλιστα ο [E.M.] ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Το όνειρό μου ήταν να γίνω ληστής και δολοφόνος κι ευτυχώς που ήταν ο (διευθυντής) και μου άλλαξε λίγο τα μυαλά και έτσι με κατεύθυνε σε κάποια πράγματα καλύτερα!».

Για το μαθητή σημαντικότερο πρόβλημα είναι αυτό της προσωπικής του ανάπτυξης και αναγνώρισης. Όμως οι πολυπληθείς τάξεις και ο μεγάλος αριθμός των τμημάτων, δεν επιτρέπουν στον εκπαιδευτικό να έρθει σε επαφή με κάθε μαθητή προσωπικά για να του δείξει ότι τον αντιμετωπίζει ως μια ξεχωριστή προσωπικότητα με ιδιαίτερες ανάγκες (Γκότοβος 1996). Μάλιστα η λανθασμένη αντιμετώπιση προβλημάτων που παρατηρούνται ως αποτέλεσμα τραυματικών βιωμάτων μπορεί να οδηγήσει στη σχολική αποτυχία και ίσως στην περιθωριοποίηση του μαθητή. Υπό αυτές τις περιστάσεις, τα προβλήματα συμπεριφοράς εμφανίζονται ως αποτέλεσμα δυσκολιών μάθησης που οδηγούν στην απόσυρση από τις μαθησιακές δραστηριότητες (Roeser & Eccles, 1998). Η χαμηλή επίδοση στο σχολείο με τις συνέπειές¹⁵⁷ της, συνδέεται άμεσα με την παραβατικότητα. Παράλληλα, ένας επιθετικός ανήλικος, χωρίς μαθησιακές δυσκολίες, θεωρείται επικίνδυνο να υιοθετήσει ανάλογη παραβατική συμπεριφορά. Έρευνες έδειξαν ότι ορισμένα σχολεία μεγαλουπόλεων είναι εστίες παραβατικότητας. Είναι δύσκολο να απαντηθεί αν αυτό οφείλεται σε προβλήματα της λειτουργίας των σχολείων αυτών ή αν είναι αποτέλεσμα της φοίτησης σε αυτά, μαθητών οι οποίοι παρουσιάζουν, από εξωσχολικές επιρροές, σχετική προδιάθεση. Ιδίως ο τελευταίος χρόνος της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης, συνδυάζεται με αυξημένη παραπτωματικότητα. Πιθανώς αυτό να οφείλεται στις επιδράσεις που ασκεί η προοπτική εισόδου στον κοινωνικό στίβο (Αυγουστάτος, 2009). Εάν αυτό ισχύει τότε ίσως είναι αντιστοίχως καθοριστικό το έτος αποφοίτησης από το ίδρυμα, ή το έτος απολύσεως από το στρατό όπως αναφέρει ο [Γ.Ι.]

¹⁵⁶ Τονίζεται ότι οι περιπτώσεις των οικότροφων που επελέγησαν είχαν σκοπίμως θετική έκβαση.

¹⁵⁷ Π.χ. στιγματισμός, ώθηση στο περιθώριο της σχολικής κοινότητας, κατάθλιψη, αντιδραστική συμπεριφορά.

Ιδιαίτερα όσοι δε γίνονται αποδεκτοί από τους συμμαθητές τους, τείνουν να έχουν πλημμελή ακαδημαϊκά επιτεύγματα, ακόμα και να εγκαταλείπουν το σχολείο (βλ. Coie et al., 1990). Η απόρριψη από τους συνομηλικούς προβλέπει τη μετέπειτα μείωση της επίδοσης, ενώ η δημιουργία νέων φίλων στην τάξη συνδέεται με αύξησή της (Ladd, 1990). Οι μαθητές με πυκνά κοινωνικά δίκτυα έχουν περισσότερες αλληλεπιδράσεις με άλλα άτομα, ενώ αναπτύσσουν περισσότερο τις κοινωνικές τους διασυνδέσεις και δεξιότητες στο πέρασμα του χρόνου, ως προς τα άτομα με χαμηλής πυκνότητας κοινωνικά δίκτυα (Salzinger, 1982). Τα κοινωνικά δίκτυα ερμηνεύουν φαινόμενα περιθωριοποίησης και αποκλεισμού μαθητών με διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά ή με χαμηλή σχολική επίδοση (Kinney, 1993). Η θέση του παιδιού μέσα στην ομάδα και ο χαρακτηρισμός του ως δημοφιλές, απορριπτέο, παραμελημένο ή αμφιλεγόμενο που βασίζεται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του (εμφάνιση, επιθετικότητα, επίδοση, φυσική κατάσταση κ.ά.), έχει σοβαρές συνέπειες στη μετέπειτα ανάπτυξη του. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται ο ανταγωνισμός ή η συνεργασία μεταξύ των συνομηλικών ανάλογα με τα κοινωνικά πρότυπα, αλλά και η διαδικασία της κοινωνικής σύγκρισης, αντιπαραβάλλοντας τις προσωπικές τους επιδόσεις. Αυτές οι κοινωνικοποιητικές διαδικασίες και μεταβολές, οδηγούν στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους (Σταματοπούλου, 2010). Η έρευνα για την κοινωνιομετρική θέση των μαθητών έχει δείξει ότι οι σχέσεις τους και η αποδοχή από τους συνομηλικούς συσχετίζονται με τις ακαδημαϊκές επιδόσεις (Παπάνης κ.ά., 2011). Συχνά αυτές οι προϋποθέσεις, είτε παρουσιάζονται προβληματικές, είτε σπανίζουν στο χώρο των ιδρυμάτων ή όταν κατακτώνται, αυτό επιτυγχάνεται αργά και με δυσκολία. Διαχρονικά οι περισσότεροι μαθητές είχαν μέτριες έως χαμηλές επιδόσεις, γεγονός που προβλημάτισε το υπό μελέτη ίδρυμα, ώστε να προσελκύσει τόσο εθελοντές για την υποστήριξη της μελέτης τους, όσο και συνεργασίες με μελετητήρια και φροντιστήρια. Στις αναφορές τους οι ερωτώμενοι συνδέουν άμεσα την εκπαίδευση με την απόκτηση εφοδίων, τη διαμόρφωση προσωπικότητας και τη μετέπειτα εξέλιξή τους στη ζωή.

Σύμφωνα με όσα αναφέρουν οι συμμετέχοντες στην έρευνά μας, προκύπτει αφενός ανάγκη παρακολούθησης της κατά το νόμο συστηματικής φοίτησης των νέων και επαγρύπνησης αφετέρου των εκπαιδευτικών για τυχόν άδηλα οικογενειακά προβλήματα που επηρεάζουν καθοριστικά το μέλλον του παιδιού. Όπως αναφέρει ο [E.M.]:

«Στο σχολείο δεν μπορούσα να τους πω ότι χρειάζομαι βοήθεια ή... γίνεται αυτό στο σπίτι ή κάτι τέτοιο...».

Για πολλούς φαίνεται ότι η κατάσταση στο σχολείο άρχισε να αλλάζει από τη στιγμή που εισήχθησαν στο ίδρυμα. Χαρακτηριστικά ο [Ε.Μ.] είπε:

«Άρχισα να σκέφτομαι, να λειτουργεί το κεφάλι μου διαφορετικά, καλύτερα... Αυτό που δε γινόταν στο σπίτι! ... Σκεφτόμουν το μέλλον μου... Διάφορα, πολλά...».

«Με το που ήρθα εδώ και πήγα στο σχολείο και είχανε και τα βιβλία μου και τα τετράδιά μου και τα μολύβια μου και τα στυλό μου και όλα, εγώ ήμουν πολύ ικανοποιημένος. Πέρα από αυτό κάναμε και απουσίες. Είχαμε κι εκεί θέματα...», αναφέρει παρομοίως ο [Δ.Π.]

Η μη συστηματική φοίτηση και η σχολική διαρροή είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε παιδιά ιδρυμάτων γεγονός που συνδέεται με χαμηλά κίνητρα και ματαίωση. Συχνά οδηγεί σε καθυστερημένη αποφοίτηση ή και πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου. Όπως αναφέρει ο [Γ.Ι.]:

«Έν τω μεταξύ είχα μείνει και στην πρώτη γυμνασίου για δύο-τρία χρόνια διότι δεν πήγαινα τότε σχολείο (...) Πήρα την απόφαση και ήρθα εδώ (στο ίδρυμα) να συνεχίσω και καλά το σχολείο όλα τα... Όπως άλλαξαν τα πράγματα έπρεπε πρώτα να μπω σε μία τάξη, να αρχίσω να διαβάζω που δε διάβαζα ποτέ μου, να πάω σε ένα σχολείο. Κάποια σχολεία δε με δεχόντουσαν λόγω της ηλικίας και με κράτησαν στο ειδικό σχολείο εκεί πέρα που ήταν δίπλα. Μόνο βραδινό μπορούσα να πάω...».

Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, χρειάζεται να φοιτήσουν οι νέοι ακόμα και σε πλαίσιο ειδικής αγωγής προκειμένου να μπου ξανά σε μαθησιακή ετοιμότητα ή να διευκολυνθούν στην ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, όπως συνέβη με τον [Γ.Ι.] και τον [Δ.Π.]. Σχετικά ο [Δ.Π.] ανέφερε:

«Εγώ πιστεύω ότι αυτό το σχολείο ήταν το ιδανικό για μένα, γιατί εγώ δεν ήξερα ούτε την αλφαβήτα όταν πήγα σ' αυτό, γιατί δεν ασχολιόμουν. Μετά από αυτά που γίνανε στο σπίτι, είχα προβληματιστεί εγώ μέχρι που ήρθα εδώ και δεν πήγαινα σχολείο...».

Από την άλλη πλευρά οι συμμετέχοντες τέως οικότροφοι αναφέρουν ως καθοριστική την έλλειψη βάσεων στα μαθήματα, που θα τους επέτρεπαν να εξελιχθούν διαφορετικά στη σταδιοδρομία τους. Όπως ανέφερε ο [Γ.Ι.]:

«Δεν είχα τις βάσεις λόγω του Δημοτικού... Του Γυμνασίου τις βάσεις δεν είχα, διότι έχασα και δύο χρόνια ήδη από το Ειδικό Γυμνάσιο... Δεν σου πρόσφεραν ειδικές γνώσεις. (...) Πήγα Τρίτη Γυμνασίου και ίσα-ίσα άρχισα να διαβάζω και να γράφω και όχι σωστά. Οπότε πού θα πας δηλαδή σε τρία χρόνια; Μέσα σε τρία χρόνια να τα μάθεις όλα αυτά και να πας να τελειώσεις και μία σχολή που είναι απαιτητική; (...) Σκοπός μου ήταν να τελειώσω το Λύκειο από εκεί και πέρα είχα βάλει άλλο σκοπό». Τα σοβαρά μαθησιακά ελλείμματα επιβεβαιώνει και ο [Α.Κ.]: «Ήμασταν εκεί (στο ίδρυμα) και παίζαμε σαν παιδιά Δημοτικό, Γυμνάσιο... Γιατί και Γυμνάσιο παιδάκι είσαι! Τι είσαι; Στο Λύκειο όταν αρχίζεις να συνειδητοποιείς όμως τι γίνεται είναι αργά! Τα πράγματα... Είναι πολύ αργά για να καλύψεις κενά Δημοτικού, Γυμνασίου. Και μετά τι; Να πας να δώσεις Πανελλήνιες; Πολλά κενά, πολλά κενά όλα τα παιδιά εκεί μέσα! Και το πρόβλημα είναι ότι δεν αντιλαμβάνονται τι γίνεται, τι συμβαίνει! Δεν αντιλαμβάνονται τι θα επακολουθήσει! Δεν υπάρχει καμία ενημέρωση για το τι θα επακολουθήσει!».

Παρά τις επιτυχίες ορισμένων στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, οι σοβαρές γνωστικές ελλείψεις και η αδυναμία παρακολούθησης των ακαδημαϊκών υποχρεώσεων φαίνεται πως οδηγούν συχνά στην εγκατάλειψη των σπουδών. Συγχρόνως αυτό σημαίνει διακοπή της φοιτητικής ζωής και σε πολλές περιπτώσεις επιστροφή στη δομή αυτόνομης διαβίωσης του ιδρύματος, γεγονός που συνεπάγεται παλινδρόμηση στην κοινωνική εξέλιξη του ατόμου. Μάλιστα το Σεπτέμβριο του 2018 υπήρξε περίπτωση μαθητή που αρνήθηκε να πάει σε άλλη πόλη για σπουδές παρά τη σημαντική επιτυχία του στις πανελλήνιες εισαγωγικές εξετάσεις και τα αξιόλογα κίνητρα που προσφέρονται ως σπουδαστική υποστήριξη. Τον προβληματισμό του για το ζήτημα της εγκατάλειψης των σπουδών, εξέφρασε στη συνέντευξή του και ο [Α.Κ.] ο οποίος θεωρεί ότι το φαινόμενο αυτό θα συνεχιστεί, διότι οφείλεται στη συνειδητοποίηση ότι οι δυνάμεις των επιτυχόντων δεν επαρκούν και δε μπορούν να αντεπεξέλθουν ως την ολοκλήρωση. Ωστόσο, ο ερευνητής θεωρεί

ότι κάποια επίδραση ασκεί και ο ιδρυματισμός. Τα λόγια του [Γ.Ι.] είναι χαρακτηριστικά:

«Εγώ πριν σταματήσω τη σχολή έκατσα και σκέφτηκα λέω πρέπει να πάρεις ένα πτυχίο πρέπει να κάνεις κάτι, αλλά δεν γίνεται να το πάρεις το πτυχίο σε επτά χρόνια! (...) Πότε θα βρεις μετά να κάνεις μία πρακτική θα πας 29 χρόνων άντε να πας φαντάρος θα πας 30 χρόνων άντε να βρεις μία προϋπηρεσία περνάνε γρήγορα τα χρόνια. (...) Οπότε είπα αφού δεν έχεις τις βάσεις γύρισε και ψάξε κάτι άλλο κάτι πιο άμεσο να σου εξασφαλίσει οικονομική άνεση και από κει και πέρα πας και κάνεις το καλύτερο».

Εν ολίγοις αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να ενισχυθεί με κάθε δυνατό τρόπο το εκπαιδευτικό έργο κατά τα κρίσιμα χρόνια της εφηβείας, οπότε το οικοτόρο παιδί βρίσκεται σε μεγάλη σύγχυση και φαίνεται να χάνει σημαντικά γνωστικά εφόδια, που αργότερα εμποδίζουν την εξέλιξή του. Διεθνώς η αύξηση της ανταγωνιστικότητας σε συνδυασμό με τις δημογραφικές πιέσεις καθιστά ακόμη πιο σημαντικό για τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης να αυξήσουν τα επίπεδα επιδόσεων, εξασφαλίζοντας παράλληλα ότι όλοι ανεξαιρέτως, έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν πλήρως το δυναμικό τους μέσω και της Δια Βίου Μάθησης. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στα άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, όπως παιδιά που λόγω χρόνιων εντάσεων και οικογενειακής απορρύθμισης υπολείπονται γνώσεων ή δυσκολεύονται. Η επέκταση της πρόσβασης στην Εκπαίδευση Ενηλίκων είναι σημαντική στην προσέγγιση ομάδων υψηλού κινδύνου για την επίτευξη προσωπικών, κοινωνικών και εργασιακών στόχων, σε ποικίλα περιβάλλοντα (βλ. European Council, 2010:5-6).

Συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης με ευέλικτες διόδους, που διατηρούν τις ευκαιρίες ανοικτές όσο το δυνατόν περισσότερο και αποφεύγουν τα αδιέξοδα, δύνανται να βοηθήσουν στην αποφυγή περιθωριοποίησης. Οι καινοτόμες μέθοδοι καθοδήγησης, καθώς και η συνεργασία με άλλες κοινωνικές υπηρεσίες είναι απαραίτητες για να προσεγγιστούν μειονεκτούσες ομάδες. Η παροχή δια βίου καθοδήγησης και η αξιολόγηση των κεκτημένων δεξιοτήτων, συμπεριλαμβανομένης της αναγνώρισης της προηγούμενης εμπειρίας, η διαφοροποίηση των τύπων εισαγωγής για όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της εκπαίδευσης ενηλίκων, και η έμφαση στην ποιότητα και την ελκυστικότητα των περιβαλλόντων

μάθησης, μπορούν να διευκολύνουν τις μεταβάσεις. Οι τοπικές επιχειρήσεις δύνανται να επιδείξουν εταιρική κοινωνική ευθύνη μέσω της παροχής ευκαιριών κατάρτισης και εργασίας. Ακόμη, πρέπει να ενισχυθεί η συνεργασία και ενημέρωση των εκπαιδευτικών που αναλαμβάνουν προστατευόμενα παιδιά και νέους, προκειμένου να στηριχθούν καλύτερα οι επιλογές σταδιοδρομίας, μετάβασης στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ή από την εκπαίδευση στην απασχόληση.

14. Ο Ρόλος του Οικογενειακού Περιβάλλοντος

Μια νέα διάσταση χαρακτηρίζει τις σχέσεις και τους τρόπους επικοινωνίας των γονέων με τα παιδιά, καθώς η βοηθητική μορφή ανατροφής που υιοθετήθηκε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα θεωρεί το ίδιο το παιδί ως το καταλληλότερο πρόσωπο για να ορίσει τις ανάγκες του. Επομένως, στόχος των γονέων είναι να συναισθανθούν και να ικανοποιήσουν τις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών (Κουφάκη, 2006:121). Η προστασία και ευημερία του παιδιού τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την προστασία των γονέων και της οικογένειας. Όταν οι γονείς αντιμετωπίζουν συνθήκες φτώχειας, ανεργίας, ασθένειας, ψυχικών διαταραχών, τα παιδιά αντιμετωπίζουν αναπόφευκτα τα ίδια προβλήματα. Τα παιδιά είναι πολίτες του μέλλοντος και ο τρόπος που η κοινωνία μας αντιλαμβάνεται τη γονεϊκότητα, είναι καθοριστικός για το μέλλον μας (Λουμάκου & Μπεζέ, 2006:18). Η σύγχρονη διεθνής τάση να κρατηθούν τα αδύναμα μέλη στον οικογενειακό ιστό διαπερνά το θεσμό της κοινωνικής προστασίας. Η εφαρμογή της προϋποθέτει την ανάπτυξη μηχανισμών έγκαιρου εντοπισμού των ευάλωτων οικογενειακών σχημάτων και των παιδιών σε κίνδυνο, καθώς και την ανάπτυξη προγραμμάτων άμεσης υποδοχής και παρέμβασης, ξενώνων κρίσης, τεχνητών οικογενειών ή προστατευόμενων διαμερισμάτων. Παράλληλα ο θεσμός της αναδοχής πρέπει να προσλάβει τοπική εμβέλεια και θεραπευτικό προσανατολισμό γεγονός που συνεπάγεται ανάπτυξη δικτύων στα οποία θα συνεργάζονται οι φορείς υγείας πρόνοιας, δικαιοσύνης, παιδείας και δημόσιας τάξης (Καλλινικάκη, 2006:174).

Η Ελλάδα διαθέτει περιορισμένες υπηρεσίες προς τα πιο ευάλωτα μέλη του πληθυσμού της και ποτέ δεν κατάφερε να προσδιορίσει τις ανάγκες όλων των κοινωνικών ομάδων ή να αναπτύξει μια δυναμική δράση, αλλά μάλλον περιορίστηκε στην διαχείριση αναγκών κατά τη διάρκεια κρίσεων. Ως αποτέλεσμα η οικογένεια ήταν πάντα το ιστορικό αντιστάθμισμα της αδυναμίας αυτής, που φέρει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για την παροχή κοινωνικής φροντίδας (Paratheodorou & Polizoïdes, 2007:20). Ωστόσο, το κράτος πρόνοιας στη χώρα μας εξακολουθεί να εξυπηρετεί μια παρωχημένη και στατική αντίληψη περί οικογένειας θεωρώντας προβληματικά όλα τα μη συμβατικά σχήματα οικογένειας¹⁵⁸, από τα οποία προέρχονται πολλές φορές τα παιδιά των ιδρυμάτων. Κάπως έτσι οι νέοι που

¹⁵⁸ Βλ. Μουρίκη, 2006 στο Κικίλιας κ.ά., 2007:36.

συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη μας στερήθηκαν ως παιδιά την οικογενειακή φροντίδα για διάφορους λόγους¹⁵⁹. Ο ρόλος της οικογένειας είναι καθοριστικός στο πλαίσιο διατήρησης της κοινωνικής τάξης και αναπαραγωγής της δομής του κοινωνικού πεδίου και των κοινωνικών σχέσεων. Αποτελεί έναν από τους κατ'εξοχήν χώρους συσσώρευσης των διαφόρων μορφών κεφαλαίου. Προστατεύει την ενότητά της χάρη και μέσω της μεταβίβασης προκειμένου οι διάφορες μορφές κεφαλαίου να μπορούν να περάσουν στην επόμενη γενιά (Bourdieu, 2000:129).

Κατά τον Bourdieu η οικογένεια αποτελεί βασική πηγή κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ τα υποδεέστερα κοινωνικά στρώματα απλώς δεν έχουν κεφάλαιο (Κονιόρδος, 2006). Το κοινωνικό κεφάλαιο διαθέτουν συνήθως οι κοινωνικά ισχυροί, γεγονός που εντείνει τις πρακτικές ανισότητας και κοινωνικού αποκλεισμού (Παπάνης κ.ά., 2007). Όσοι αποκτούν διπλώματα με υψηλούς βαθμούς, φοιτούν σε φημισμένα ιδρύματα και τελικά καταλαμβάνουν θέσεις εξουσίας, ανήκουν στην πλειοψηφία τους στην αστική τάξη. Έτσι, μεγαλώνουν σε ένα προνομιούχο οικογενειακό περιβάλλον και απολαμβάνουν κοινωνικά προνόμια από τη στιγμή της γέννησής τους. Επομένως, πρόκειται για κληρονόμους οι οποίοι διαθέτουν τόσο οικονομική, όσο και πολιτισμική κληρονομιά (Bourdieu & Passeron, 1996:20-21). Γενικά, κατά τον Bourdieu μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο κοινωνικός κόσμος αποτελείται από κληρονόμους, όμως η αποκλήρωση είναι η μόνη κληρονομιά των απόκληρων¹⁶⁰, όπως πιθανότατα συμβαίνει στην περίπτωση των νέων της έρευνάς μας.

Παρά τις αντιστάσεις της στον εκσυγχρονισμό η οικογένεια έχει υποστεί αλλαγές. Οι οικογενειακές σχέσεις απαλλάσσονται μεν από εξαρτήσεις του παρελθόντος, όμως γίνονται πιο σύνθετες. Η συλλογικότητα ως συνεκτική αξία της ύπαρξής τους αντικαθίσταται σταδιακά από την αξία της ατομικότητας. Η δυνατότητα επιλογής και πιθανόν εναλλαγής των οικογενειακών σχημάτων στα οποία συμμετέχει το άτομο στη διάρκεια της ζωής καθιστούν ρευστή την ασφάλεια που προσέφερε παλαιότερα η οικογενειακή ομάδα (Κουφάκη, 2006:120). Η οικογένεια στην Ελλάδα διέρχεται, αναμφισβήτητα, ένα στάδιο μετάβασης και ουσιαστικών αλλαγών όσον αφορά τις σχέσεις, τους ρόλους και τις προσδοκίες των μελών της. Νέοι τύποι και σχήματα οικογενειών διαμορφώνονται τη στιγμή που ο δείκτης

¹⁵⁹ Ενδ. παραμέληση, έκθεση σε κίνδυνο, κακοποίηση, θάνατος, οικονομική δυσπραγία, εγκατάλειψη, προφυλάκιση κ.ά.

¹⁶⁰ Πρόλογος Παναγιωτόπουλου στο Bourdieu & Passeron, 1996:14.

γονιμότητας διατηρείται χαμηλός, ενώ η αύξηση των διαζυγίων οδήγησε στην αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών. Στην ουσία, πρόκειται για μια τάση που θα γίνει κυρίαρχη κατά τις επόμενες δεκαετίες. Η αύξηση της αναλογίας των μονογονεϊκών οικογενειών¹⁶¹ οδηγεί συχνά σε φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό (Μπαλούρδος & Υφαντόπουλος, 1999:147). Άλλωστε οι 4 από τους 5 συμμετέχοντες στην έρευνά μας προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες με τρία παιδιά και άνω. Όπως αναφέρει ο [Α.Κ.] χρειάζεται ενίσχυση των γονέων διότι:

«...όταν δεν υπάρχει χρήμα. Φτώχεια, ανέχεια, τσακωμός... Χωρίζει το ζευγάρι! Δεν είναι δύσκολα τα πράγματα, είναι πάρα πολύ απλά. Από την αρχή ξεκινάνε όλα...».

Η βιβλιογραφία έχει αποδείξει την αξία των πρώιμων σχέσεων του παιδιού με τους δύο γονείς και ιδιαίτερα με τη μητέρα για την επαρκή ψυχοκοινωνική εξέλιξη του (Καλλινικάκη, 2006:161). Η βιολογική αποστολή των γονέων προς τα παιδιά τους περιλαμβάνει την κάλυψη αναγκών, όπως είναι η τροφή, η στέγη, η υγεία, η εκπαίδευση και η ψυχαγωγία. Η συναισθηματική αποστολή των γονέων είναι να εξασφαλίσουν στο παιδί τους ασφάλεια και σταθερότητα, να του προσφέρουν αγάπη, στοργή και ενδιαφέρον. Έτσι, θα γίνει άνθρωπος ήρεμος και χαρούμενος, ανεξάρτητος, με εμπιστοσύνη στον εαυτό του, ικανός να αντεπεξέρχεται στις μελλοντικές δυσκολίες και στα προβλήματα της ζωής, στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις. Κανένας άλλος θεσμός δεν μπορεί να αντικαταστήσει την οικογένεια στην αγωγή των παιδιών (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:11 κ.ε.). Οι συνέπειες της απομάκρυνσης ενός παιδιού από την οικογένεια και της παραμονής σε ίδρυμα είναι εμφανείς στα συμπεράσματα συναφών ερευνών και έχουν μακροχρόνια αποτελέσματα. Μεγάλο ποσοστό των γονέων που είχαν ζήσει κάποιο διάστημα της παιδικής τους ηλικίας σε ίδρυμα, κατέφυγαν στην ίδια λύση της ανατροφής των παιδιών τους σε ιδρύματα όταν έγιναν γονείς (Βορριά, 1998:102). Μάλιστα, τα άτομα που δε σχηματίζουν οικογένεια ενδέχεται να περάσουν όλη τους τη ζωή σε ιδρύματα (βλ. Μαργωμένου 2011), αρχικά σε ορφανοτροφεία, έπειτα σε στέγες κι αργότερα σε γηροκομεία (βλ. Μπρούσκου, 2015:284), κάτι το οποίο διαπιστώνουμε συχνά στην καθημερινότητα.

¹⁶¹ π.χ., αν δεν υπάρχει θέση με ευέλικτο ωράριο, αν η μητέρα δεν διαθέτει υψηλή μόρφωση, την απαραίτητη επαγγελματική εμπειρία, αν δεν υπάρχει εναλλακτικός τρόπος φύλαξης των παιδιών κ.λπ.

Η οικογένεια αποτελεί το πρώτο πεδίο ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων στη ζωή του ανθρώπου (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:13). Οι μεταβολές και οι ανεπάρκειες στις προσδοκίες από ένα παιδί, στις καταστάσεις της οικογένειας, όπως και της οικονομίας, του κοινωνικού-οικολογικού περιβάλλοντος είναι δυνατόν να δυσκολέψουν, να αναστείλουν ή και να βλάψουν την εξέλιξή του. Ιδιαίτερα η πρόσκαιρη και πόσο μάλλον η μόνιμη αδυναμία της οικογένειας να προσφέρει την απαραίτητη φυσική και συναισθηματική φροντίδα και σταθερότητα μπορεί να αποτελέσει σοβαρό τραύμα και μείζον εμπόδιο στη δόμηση της ταυτότητάς του, η οποία συνιστά τον απώτερο στόχο της ανάπτυξης κάθε παιδιού και δικαίωμά του (Καλλιδικάκη, 2006:161-162). Η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι δυναμική διεργασία¹⁶², συντελείται παράλληλα σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο και έχει πολλαπλές όψεις (Erikson, 1968). Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα ειδικότερα είναι η γνώση του ατόμου ότι ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, σε συνδυασμό με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που έχει γι' αυτό η ομάδα από την οποία προέρχεται (Tajfel, 1978).

Κάθε αποχωρισμός της οικογένειας, εκούσιος ή ακούσιος, αιφνίδιος, σχεδιασμένος ή αναγκαστικός αποτελεί τραύμα¹⁶³ που επισύρει σοβαρές επιπτώσεις στην ταυτότητα και στην ψυχική υγεία στην ενήλικη ζωή. Γι' αυτό η απόφαση για απομάκρυνση ενός παιδιού από το φυσικό του περιβάλλον αποτελεί βαρύτατο μέτρο, ώστε η λήψη του είναι θεμιτή μόνο σε περιπτώσεις ακραίας αδυναμίας των γονέων να το φροντίσουν (Καλλιδικάκη, 2006:173) ή σε συνθήκες που καθιστούν το οικογενειακό περιβάλλον πεδίο υψηλού κινδύνου κακοποίησης¹⁶⁴. Τότε τα παιδιά, βιώνουν τον αποχωρισμό από την οικογένεια τους και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο¹⁶⁵. Αυτός ο αποχωρισμός είναι συνήθως βίαιος και τραυματικός για τον ψυχικό κόσμο του παιδιού. Η ένταση των αντιδράσεων διαφέρει και σχετίζεται με την προηγούμενη σχέση του παιδιού με τους οικείους του αλλά και το λόγο εισαγωγής του στο ίδρυμα (Μαρκοπούλου, 1995). Ασφαλώς οι αναμνήσεις του παιδιού από τη διαδρομή ως την απομάκρυνση από τους φυσικούς γονείς είναι οδυνηρές. Εκτός από το θρήνο και το θυμό για την απώλεια προσώπων, ζώων ή αντικειμένων, της γειτονιάς κ.ά., υπάρχει πολλές φορές αβεβαιότητα ή σύγχυση ως συνέπεια των νομικών διαδικασιών και αντεγκλήσεων με το φορέα κοινωνικής

¹⁶² βλ. και Marcia, 1980

¹⁶³ ή στην περίπτωση μας ρήγμα στον βιογραφικό χρόνο

¹⁶⁴ σχ. Παπακίτσου, 2011:66-67.

¹⁶⁵ άποψή μας είναι ότι συγχρόνως χάνουν την εμπιστοσύνη στους ενηλίκους εν γένει.

προστασίας και τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους. Ενίοτε οι αντιδράσεις θρήνου και απώλειας παίρνουν μορφές τέτοιας έντασης που το περιβάλλον τείνει να τις εκλαμβάνει ως ψυχοπαθολογικές (Καλλινικάκη, 2006:168). Όπως ανέφερε ο [E.M.] σχετικά:

«Το πρόβλημα που είχα στο σπίτι ήταν ότι είχα κάποιες φορές έλλειψη ύπνου, γιατί κάποια παιδιά είχαν υπερένταση. Δεν ξέρω τι τους έπιανε και καθόντουσαν ξύπνιοι μέχρι αργά κι έτσι κάποιες φορές καθυστερούσα στο σχολείο και δεν ήθελα να συνεχιστεί αυτό...».

Η ανάπτυξη και η ευτυχία ενός παιδιού εξαρτάται από την ατμόσφαιρα γαλήνης και αγάπης μέσα στην οποία ζει. Η ζεστή και ανθρώπινη παρουσία ακόμα και μέσα στο θετό οικογενειακό περιβάλλον ή στα ιδρύματα οικογενειακής στήριξης και προστασίας, μπορεί να προσφέρει στα παιδιά την αγάπη του φυσικού οικογενειακού περιβάλλοντος που στερήθηκαν (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:11). Συνήθως, το παιδί έχει ζήσει απρόβλεπτες εναλλαγές στάσεων και αντιδράσεων των γονέων, οι οποίοι ζώντας ίσως σε κατάσταση ανέχειας και αβεβαιότητας για το αύριο, αδυνατούν να εκφράσουν θετικά συναισθήματα για την ύπαρξή του. Η απομάκρυνση από τους φυσικούς γονείς επισύρει αναπόφευκτα αρνητικές κρίσεις για τους ίδιους και την ποιότητα της γονικής μέριμνας, αντίληψη που εγγράφεται στην ιστορία του παιδιού διαμορφώνοντας την εντύπωση ότι είναι ον ανήθικο, ασήμαντο, διότι συχνά προέρχεται από τέτοιους γονείς, αδιάφορους και σκληρούς μαζί του (Καλλινικάκη, 2006:168). Χαρακτηριστικά ο [E.M.] είπε:

«Εεε αγάπη εντάξει τώρα... δεν μπορώ να πω με σιγουριά (αν έχω λάβει), αλλά έτσι όπως τα βλέπω τα πράγματα ναι... Μπορεί να είναι τίποτα ψεύτικο, αλλά ότι και να είναι θα το δεχθώ!».

Ο [A.K.] ανέφερε ότι έψαχνε κάτι, που τελικά βρήκε ως σύζυγος και πατέρα. Η δική του οικογένεια είναι κάτι όμορφο, όπως λέει! Είναι κάτι το οποίο ήθελε, γιατί δεν το είχε ποτέ! Είναι κάτι το οποίο το επιζητούσε και ευχόταν να συμβεί.

«Καταλαβαίνεις πώς πραγματικά είναι η ευτυχία και πού μπορείς να φτάσεις με αυτό το πράγμα. Αρχίζεις να καταλαβαίνεις τι έχασες τόσα χρόνια μέσα στο ίδρυμα. Αυτό τώρα είναι ένα πράγμα που δεν μπορείς να το εξηγήσεις σε αυτά τα παιδιά! Πώς είναι να τρέχεις και να αγκαλιάζεις το παιδί σου; Και αυτά τα παιδιά θα μπορούσαν να ζήσουν

με αγάπη στην ίδια τους την οικογένεια... Αλλά δεν τη νιώθουν και αντ' αυτού είναι σε ένα ίδρυμα μέσα σε τέσσερις τοίχους, καταφεύγοντας σε άλλα πράγματα, διότι ψάχνουν να βρουν αυτό που δεν έχουν», αναφέρει ο ίδιος ο [Α.Κ.].

«...είτε έχουνε χωρίσει, είτε δεν είχανε χωρίσει εγώ τους αγαπώ έτσι όπως είναι. Τους ευχαριστώ πάρα πολύ και το λέω μέσα από την καρδιά μου (...) γιατί με έφεραν στον κόσμο τους ευχαριστώ. Μπορεί να 'χανε τσακωθεί, μπορεί να 'χανε χίλια δύο προβλήματα εμένα δε με απασχολεί αυτό. Εμένα με απασχολεί ότι είναι καλά (...) όπως και αυτοί θέλουν να είμαι καλά», μας λέει σε μια διαφορετική προσέγγιση ο [Δ.Π.] για τους γονείς του.

Μολαταύτα όλοι οι συμμετέχοντες δείχνουν να διατηρούν σε εκτίμηση το θεσμό της οικογένειας και επιθυμούν κατά κύριο λόγο να γίνουν οικογενειάρχες, αρκεί βέβαια να έχουν τα προς το ζην. Παρότι όπως επιβεβαιώνει και ο [Γ.Ι.] το εν λόγω ίδρυμα είχε την προσέγγιση τα παιδιά να επισκέπτονται τακτικά τις οικίες τους όταν αυτές ήταν κατάλληλες, τα ιδρύματα είναι όντως ασύμβατα με αυτό το αποφασιστικό στοιχείο της κοινωνίας μας, την οικογένεια (Goffman, 1994:30). Φαίνεται, λοιπόν, πως οι συμμετέχοντες δυσκολεύονται να διατηρήσουν φυσική επαφή με την οικογένειά τους, παρότι έχουν αυτή τη διάθεση¹⁶⁶ σε γενικές γραμμές. Έτσι είτε έχουν σπάνιες επαφές όπως ο [Α.Κ.], είτε έχουν περιστασιακές συναντήσεις με την οικογένεια λόγω απόστασης, όπως ο [Β.Α.] και ο [Δ.Π.], είτε διατηρούν τηλεφωνική ή διαδικτυακή επικοινωνία όπως ο [Ε.Μ.] και ο [Γ.Ι.]. Από την άλλη πλευρά γίνεται αντιληπτό πως μετά από κάποια ηλικία και έπειτα από πολυετή παραμονή στο ίδρυμα και στην ευρύτερη περιοχή, είναι δύσκολο για τους νέους να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους και στο οικογενειακό περιβάλλον, ακόμα και αν οι σχέσεις παραμένουν καλές. Όπως είπε και ο [Β.Α.]:

«Πολλές αναμνήσεις παιδικές δεν έχω γιατί θεωρώ ότι χτίζονται μέσα σε μια σωστή οικογένεια...».

¹⁶⁶σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρείται οικονομικό κίνητρο στην διατήρηση των επαφών υπό το φόβο της αποφοίτησης από το ίδρυμα.

«...με τα αδέρφια μου δε μιλάω πάρα πολύ και έτσι έμαθα να ζω λίγο μόνος χωρίς τα αδέρφια και τους γονείς... Με τη μαμά μιλάμε λίγο, αλλά δεν έχω αναπτύξει τη σχέση μαμάς – γιού», ανέφερε ο [E.M.].

Τέλος από τα λεγόμενα του [Γ.Ι] προκύπτει ότι είναι σημαντικό να εισαχθεί κάποιος σε μεγαλύτερη ηλικία στη δομή, γιατί έχει δομήσει χαρακτήρα και έχει δει πώς είναι μία οικογένεια και πώς είναι να διαμένεις σε ένα ίδρυμα. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του ίδιου:

«...όταν φεύγεις από εκεί και αφήνεις πίσω όλους τους φίλους σου, την οικογένεια σου... Θα πρέπει να ξαναπάω πάλι εκεί (στον τόπο κατοικίας της οικογένειας) και να ξεκινήσω από το μηδέν, ξανά από το μηδέν! Το έχω κάνει ήδη μία φορά! Να ξαναγυρίσω πάλι πίσω να το ξανακάνω μου είναι λίγο δύσκολο... Άσε που εδώ τόσα χρόνια έχω δικτυωθεί! Εντάξει έχω βρει κάνα δυο ανθρώπους που θα μπορέσουν αργότερα να με βοηθήσουν...».

15. Άλλοι Παράγοντες Ιδρυματισμού και Κοινωνικής Ένταξης

Τα παιδιά είναι πολίτες με όλα τα δικαιώματα που αυτό συνεπάγεται, ενώ η υγεία τους καθορίζει την υγεία του μελλοντικού πληθυσμού. Όμως αδυνατούν να ενεργούν και να δρουν από μόνα τους. Η σημασία της υγείας των παιδιών στην κοινωνική ανάπτυξη και την ευημερία είναι υψηλή και η επιβάρυνσή της υποθηκεύει το μέλλον της κοινωνίας. Η προάσπιση της υγείας των παιδιών διαχέεται ασφαλώς και μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα και το σχολικό περιβάλλον, ενώ οι δράσεις που μπορούν να αναπτυχθούν στοχεύουν στην προάσπιση της υγείας¹⁶⁷ των παιδιών και στην υλοποίηση προγραμμάτων αγωγής υγείας ώστε να καλλιεργηθούν στα παιδιά η αυτοεκτίμηση, οι θετικές στάσεις και οι αξίες, οι συμπεριφορές που προάγουν την κοινωνική ένταξη, τη δημιουργικότητα και την υπευθυνότητα, η ανάπτυξη ενδιαφερόντων και η κριτική σκέψη, οι δεξιότητες που αφορούν στην υγεία και η κατανόηση της έννοιας της πρόληψης και της ατομικής-σωματικής προστασίας και προφύλαξης. Η υγεία των παιδιών βοηθά στην ομαλή εξέλιξη και ανάπτυξη των παιδιών, όπως και στην κοινωνική τους ένταξη και απόκτηση εμπειριών, ενώ έχει άμεση σχέση και επηρεάζει την ανάπτυξη μιας κοινωνίας και τη διαδικασία διαμόρφωσης κοινωνικής συνοχής. Χαρακτηριστικά, τα σύγχρονα κοινωνικά και οικογενειακά πρότυπα και οι συνήθειες δεν οδηγούν μόνο σε θετικές, αλλά και σε αρνητικές εξελίξεις που έχουν άμεση επίπτωση στην υγεία των παιδιών (Μάρκοβιτς & Μοναστηρίδου, 2011:346-349). Εμπειρικά παρατηρείται κάποια υπερευαισθησία σε θέματα υγείας εκ μέρους των οικότροφων, ορισμένοι εκ των οποίων εκδηλώνουν ιδιαίτερη ανησυχία ακόμα και για μια απλή ασθένεια, ή ένα κρυολόγημα. Ωστόσο οι συγκεκριμένοι τέως οικότροφοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας ανέφεραν πως είχαν καλή υγεία και ικανοποιητική περίθαλψη.

Εμπειρικά στην καθημερινότητα με τους οικότροφους προκύπτει επίσης συχνά ως ανασταλτικός παράγοντας εξέλιξης και ανεξαρτητοποίησης το αίσθημα του άγχους και της μοναξιάς. Αυτό ίσως συνδέεται με την έννοια της διάχυτης ταυτότητας που είναι η περίπτωση κατά την οποία ο έφηβος δεν έχει διερευνήσει καθόλου ο ίδιος και δεν έχει δεσμευτεί σ' αυτήν. Έτσι τα άτομα με διάχυτη ταυτότητα είναι απαθή και κοινωνικά απομονωμένα, νιώθουν ανεπαρκή και αντιμετωπίζουν άγχος και μοναξιά (Σταματοπούλου, 2010). Για τον ερευνητή χαρακτηριστικό

¹⁶⁷ Σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής

παράδειγμα αυτής της απομόνωσης και μοναχικότητας είναι η περίπτωση του Μικρού Πρίγκηπα¹⁶⁸ του Antoine De Saint Exupery του οποίου η βιογραφική διαδρομή εμφανίζει κάποια κοινά στοιχεία με τους υπό μελέτη οικότροφους νέους. Στη διάρκεια των συνεντεύξεων προέκυψε πράγματι το ζήτημα της μοναξιάς/απομόνωσης ως ανασταλτικός παράγοντας της διαμονής στον ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης, αλλά και της φοίτησης σε άλλη πόλη, όπως επίσης και το αίσθημα άγχους που επιδρά καθοριστικά στη νεανική ζωή των οικότροφων. Χαρακτηριστική είναι η φράση του [E.M.]:

«Ναι άγχος είχα...! Γενικά έχω άγχος, αλλά περισσότερο είχα για τις πανελλήνιες! Κάποιες φορές για το μέλλον, για το τι θα κάνω... Τότε με απασχολούσε πάρα πολύ!».

Επίσης, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων στην έρευνά μας, τα αρνητικά βιώματα οδηγούν συχνά σε μια περίοδο υπερέντασης - κατά την οποία το παιδί προσπαθεί να συλλάβει το γεγονός της ουσιαστικής διάλυσης του οικογενειακού ιστού - που ακολουθείται από μια περίοδο αδράνειας κατά την οποία το παιδί έχει απογοητευτεί εξαιτίας του αποχωρισμού και αρνείται να καταβάλει οποιαδήποτε προσπάθεια, πράγμα που συνάδει με την τοποθέτηση του Παναγιωτόπουλου (1998:146-147) για τη ματαιότητα της σχέσης τους με την πνευματική εργασία. Απεναντίας, η ενασχόληση με τον αθλητισμό και ο ρόλος των ευρύτερων αθλητικών δραστηριοτήτων αναδεικνύεται από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων και ιδίως του [A.K.] και του [Γ.Ι.], οι οποίοι κατάφεραν, αφενός να αποφύγουν τις κακοτοπιές, να δομήσουν χαρακτήρα και να κοινωνικοποιηθούν ομαλά και αφετέρου να διακριθούν σε ένα βαθμό για τις επιδόσεις τους.

Η σωματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών είναι αποτέλεσμα πολύπλοκων διαδικασιών στις οποίες εμπλέκονται πλήθος βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων. Καταστάσεις οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να μεταβάλουν τη σωματική και ψυχική ισορροπία ενός παιδιού, μπορεί να προκαλέσουν στρες. Ο άνθρωπος είναι δυνατόν να βρίσκεται εκτεθειμένος σε στρεσογόνα γεγονότα ακόμα και από τη στιγμή της σύλληψής του. Το στρες που βιώνουν τα παιδιά ιδίως όταν προέρχεται από ενδοοικογενειακές πηγές διαφέρει σημαντικά από εκείνο των ενηλίκων. Η ανύπαρκτη εμπειρία στη διαχείριση δύσκολων καταστάσεων, λόγω ηλικίας, η περιορισμένη γλωσσική ανάπτυξη στα

¹⁶⁸ Εξ ου και το σκίτσο του εξωφύλλου.

πρώτα χρόνια ζωής, η απουσία αφαιρετικής σκέψης ως τα πρώτα χρόνια της εφηβείας, η δυσκολία διαχείρισης των συναισθημάτων κατά την εφηβεία, έχουν ως αποτέλεσμα το παιδί ή ο έφηβος να υστερούν σημαντικά στην αντιμετώπιση του στρες που βιώνουν (Αντωνίου & Πολυχρόνη, 2006:99).

Επιπλέον, ο συγγραφέας έχει σχηματίσει την άποψη ότι πολλοί οικότροφοι εμφανίζουν κάποια στοιχεία διάσπασης προσοχής, που επηρεάζουν αναπόφευκτα τις επιδόσεις τους, ως αποτέλεσμα της αναστάτωσης που έχουν βιώσει. Τα συμπτώματα αυτά φαίνεται πως υποχωρούν στην πορεία, όσο το παιδί ωριμάζει και σταθεροποιείται¹⁶⁹. Τόσο ο [E.M.] όσο και ο [Γ.Ι.] παραδέχτηκαν ότι ως μαθητές η συμπεριφορά τους ήταν παρορμητική ή και υπερκινητική. Ήταν απρόσεκτοι, είχαν συχνά διάσπαση προσοχής, ή βρίσκονταν διαρκώς σε υπερδιέγερση και κίνηση. Προκαλούσαν φασαρία και είχαν εναλλαγές στη διάθεσή τους. Στο σχολείο ήταν ανοργάνωτοι, δεν πρόσεχαν στην τάξη, δεν έμεναν πολλή ώρα σε ένα μέρος, σηκώνονταν συχνά, περπατούσαν ή απαντούσαν πριν ακούσουν την ερώτηση. Ο [A.K.] ανέφερε ότι άλλα παιδιά, όχι όμως ο ίδιος, ήταν έτσι στα χρόνια που έζησε στο ίδρυμα. Ο [E.M.] είπε συγκεκριμένα:

«Ναι έτσι ήταν! Στο Γυμνάσιο αντιδρούσα πολύ απότομα, αντιμιλούσα, ήμουν πολύ άτακτος, δεν ξέρω τι με επηρέασε, αλλά ήταν λίγο χαζό...».

Έρευνες σε παιδιά και εφήβους δείχνουν ότι κάθε στρεσογόνος κατάσταση¹⁷⁰ στο πλαίσιο του οικογενειακού περιβάλλοντος συνιστά παράγοντα επικινδυνότητας για την ψυχοκοινωνική προσαρμογή τους. Οι συνέπειες μάλιστα στα πιο ανθεκτικά παιδιά ενδέχεται να εμφανιστούν αρκετά χρόνια αργότερα. Μια από τις πλέον στρεσογόνες καταστάσεις που μπορεί να βιώσει ένα παιδί είναι η απώλεια ενός από τους γονείς του. Υπό το πρίσμα αυτής της θλιβερής εμπειρίας επιπτώσεις στον ψυχισμό του παιδιού, όπως δυσκολία αποχωρισμού, συμπτώματα κατάθλιψης και έντονος θυμός, είναι αναμενόμενες και ερευνώνται στο πλαίσιο του συνδρόμου μετατραυματικού στρες. Ωστόσο, πιθανές μακροχρόνιες συνέπειες οφείλονται περισσότερο σε ενδοοικογενειακές διαμάχες και πλημμελή οικογενειακή φροντίδα και όχι στο γεγονός αυτό καθαυτό. Το στρες βιώνεται έντονα από τους εφήβους λόγω των δυνατών συναισθημάτων τους, της τάσης για απομόνωση και εσωτερικό διάλογο, αλλά και της γενικότερης απαισιοδοξίας που τους χαρακτηρίζει. Στην

¹⁶⁹ Αυτό είναι κάτι που αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω.

¹⁷⁰ Π.χ. διαζύγιο, συγκρούσεις, κατάθλιψη, προβλήματα υγείας κ.ά.

περίπτωσή μας η απώλεια, η εγκατάλειψη ή μη ύπαρξη γονέων επηρεάζει ασφαλώς την ψυχοσυναισθηματική τους κατάσταση (Αντωνίου & Πολυχρόνη, 2006:100-103).

Οι επώδυνες καταστάσεις που προηγούνται ή έπονται της απομάκρυνσης από τη φυσική οικογένεια δεν μπορεί παρά να επιδρούν αρνητικά στην ταυτότητα του παιδιού. Είναι αυτονόητο ότι η βαρύτητα των επιπτώσεων που επισύρουν τα βιώματα αυτά είναι ανάλογη με τη διάρκεια και την ηλικία που άρχισαν να συμβαίνουν. Πρόκειται για τραυματικές εμπειρίες που σχετίζονται με τη συνθήκη που βιώνεται πριν την απομάκρυνση του ως απροστάτευτου ή έκθετου με την παρέμβαση των σωτήρων. Η ίδια η παρέμβαση της παιδικής προστασίας συνιστά ρήξη των δεσμών με το γονεϊκό σχήμα, με την απώλεια, τη θλίψη και την εγκατάλειψη που επέσυρε ο αποχωρισμός, καθώς επίσης με τις ανάγκες προσαρμογής του στη νέα κατάσταση (Καλλινικάκη, 2006:167). Οι μελέτες του Rutter (1998) έδειξαν την ισχυρή σημασία αντίξοων εμπειριών, όπως η διακοπή της γονεϊκής μέριμνας, στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, δεν επηρεάζονται όλα τα άτομα που βιώνουν την ιδρυματική φροντίδα στον ίδιο βαθμό αρνητικά, όσον αφορά την συναισθηματική και κοινωνική τους εξέλιξη. Ως προστατευτικοί παράγοντες που αμβλύνουν τις επιδράσεις των παραμέτρων επικινδυνότητας νοούνται οι επιδράσεις που χρησιμεύουν στην αύξηση της ανθεκτικότητας των παιδιών που εκτίθενται σε περιβαλλοντικούς κινδύνους. Μάλιστα αποτελεί παγκόσμιο εύρημα ότι τα μισά και πλέον παιδιά δεν υποκύπτουν στους διάφορους παράγοντες επικινδυνότητας συνιστώντας μια υπο-ομάδα νέων ανθεκτικών ατόμων, που φαίνονται να εξελίσσονται ομαλά παρά την έκθεσή τους σε σοβαρούς ψυχοκοινωνικούς κινδύνους και αντιξοότητες (Rutter, 1998:11-12).

Ασφαλώς ανάμεσα σε κάθε ερέθισμα και στην αντίστοιχη αντίδραση παρεμβάλλονται μια πολυμορφία διάμεσων περίπλοκων σχηματισμών, που αποδεικνύουν ότι η συμπεριφορά δεν αποτελεί καθόλου μηχανική απάντηση του οργανισμού (Τσαλίκου, 1989:187). Η ποικιλία που παρατηρείται στις αντιδράσεις¹⁷¹ και την εξέλιξη των παιδιών οφείλεται λοιπόν σε παράγοντες που λειτουργούν επιβαρυντικά ή προστατευτικά, όπως μπορεί να είναι οι συνθήκες που αφορούν τη ζωή των παιδιών πριν την εισαγωγή τους στο ίδρυμα, η ηλικία των παιδιών όταν εισήχθησαν στο ίδρυμα, οι συνεχείς επαφές με τους βιολογικούς γονείς στη διάρκεια της παραμονής τους στο ίδρυμα και οι επαφές με τα αδέρφιά τους.

¹⁷¹ Όπως αναφέρει η Τσαλίκου (1989:185) οι αντιδράσεις των κρατούμενων δεν ακολουθούν πάντα τα ίδια σχήματα συμπεριφοράς.

Συναισθηματικές ή συμπεριφορικές δυσκολίες που συναντούνται στα παιδιά των ιδρυμάτων μπορεί να δημιουργούνται από γνωστικούς περιορισμούς και εκπαιδευτικές αποτυχίες που προέρχονται για παράδειγμα από την ανατροφή τους στο ίδρυμα, είτε από τις διακρίσεις που ενδεχομένως υφίστανται, ή από τη μειονεκτική κοινωνικά θέση της βιολογικής τους οικογένειας. Έρευνες εντοπίζουν ότι όλες οι υποομάδες των παιδιών που προέρχονταν από ιδρύματα έχουν δυσκολία να δημιουργήσουν σχέσεις εμπιστοσύνης με συνομήλικους (Vorgia et al., 1998b).

Σύμφωνα με τον Ryan (2005) η ιδιοσυγκρασία του παιδιού θεωρείται καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η υποστηρικτική ή μη υποστηρικτική συμπεριφορά του ενήλικου ως προς την αυτονομία του παιδιού. Μάλιστα, η θεωρία του αυτοπροσδιορισμού¹⁷² ορίζει ότι τα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας του παιδιού κατέχουν σημαντική θέση, αφού καθορίζουν τους χειρισμούς του περιβάλλοντος που το περιβάλλει (βλ. Ryan, et al., 2006). Ο χαρακτήρας είναι το σύνολο των μόνιμων και ουσιαστικών γνωρισμάτων κάθε ανθρώπου, με τα οποία διαφοροποιείται από τους άλλους ανθρώπους. Πολλές φορές οι άνθρωποι γκρεμίζουν με το χαρακτήρα τους ότι χτίζουν με το νου τους. Γι' αυτό το λόγο η διαμόρφωση και η καλλιέργεια του χαρακτήρα του ατόμου έχει μεγάλη σημασία για τη ζωή του (Αποστολόπουλος κ.ά., 2010:17). Πράγματι φαίνεται από την έρευνά μας πως η διάπλαση της προσωπικότητας συνιστά προστατευτικό παράγοντα και νέοι όπως ο [B.A.] και ο [Γ.Ι.] υποστηρίζουν ότι με δυναμισμό, ψυχραιμία, μεθοδικότητα, θέληση και αποφασιστικότητα καταφέρνουν να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες της ζωής σε ίδρυμα και να διαχειριστούν καλύτερα τη σταδιοδρομία και το μέλλον τους. Αντιθέτως η κυκλοθυμία, η υπερένταση και η αναποφασιστικότητα επιδεινώνουν την κατάσταση, όπως λέει και ο [E.M.]. Ο ρόλος του χαρακτήρα και της προσωπικότητας θα πρέπει να εξεταστεί διεξοδικότερα προκειμένου να διαχυθούν τυχόν καλές πρακτικές προσεγγίσεις στους επαγγελματίες του χώρου και σε άλλες δομές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του [Γ.Ι.] ο οποίος αναφέρει:

«Από ότι ακούω ήμουν από τα καλά παιδιά! Όταν πρωτοήρθα λέγανε δεν ήμουν τόσο καλό παιδί... Ήμουν ψιλοτσαμπουκάς, ήμουν το ένα, ήμουν το άλλο. Αλλά αργότερα έκατσα και εγώ και σκέφτηκα. Και λέω τι θέλω να κάνω; Θέλω να γίνω ένας «καλός άνθρωπος» στη ζωή μου. Δεν θέλω

¹⁷² Self Determination Theory

να έχω προβλήματα με τους έξω¹⁷³, που θα με βλέπουν αύριο-μεθαύριο. Οπότε προσπάθησα και διαμόρφωσα τον χαρακτήρα μου και γινόμουν κάθε μέρα όσο καλύτερος μπορούσα. Μπορεί να μην ήμουνα καλός μαθητής, αλλά όσον αφορά τη συμπεριφορά μου είχε βελτιωθεί πολύ! Δηλαδή από τα 16 μέχρι τα 18, 19, 20 είχα δει μεγάλες διαφορές».

Για τον [Γ.Ι.] ο στόχος ενός παιδιού στο ίδρυμα είναι γενικά να αυτοβελτιωθεί και στην πορεία να ανεξαρτητοποιηθεί. Ο ίδιος σε μια προσπάθεια να μοιραστεί τη στρατηγική που ακολουθεί μας λέει:

«Εγώ συχνά κοιτάω τι έκανα στο παρελθόν και λέω. Τι δεν κατάφερα να κάνω; Δεν κατάφερα να βγάλω αυτό το πτυχίο ξέρω ‘γω των Αγγλικών. Ωραία δεν θα ακολουθήσω αυτόν τον τομέα. Βάζω ένα Χ. Πάμε στον επόμενο τομέα. Σκέφτομαι που είμαι καλός; Εκεί και εκεί θα προσπαθήσω! (...) Αυτό έκανα εγώ προσωπικά... Δεν ξέρω αν θέλει τρελό μυαλό για να δεις που έχεις κλίση, ώστε να προσπαθήσεις αύριο μεθαύριο¹⁷⁴ να βγεις έξω...».

Στην περίπτωση των παιδιών που μεγαλώνουν σε ιδρύματα, το ρόλο της διαπαιδαγώγησης αναλαμβάνουν επαγγελματίες και οι συνθήκες τροποποιούνται αρκετά από εκείνες της οικογένειας. Ο Rutter (1998) απέδειξε ότι τα ιδρύματα, ακόμα κι εκείνα που παρείχαν άριστες υπηρεσίες στα παιδιά, διαφοροποιούνται ως προς τις οικογένειες σε ένα πολύ σημαντικό σημείο, την πολύ συχνή εναλλαγή προσώπων φροντίδας για τα παιδιά. Ο προγραμματισμός της λειτουργίας των ιδρυμάτων πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η σταθερότητα των ατόμων που ασχολούνται με τα παιδιά, για να μειώνονται όσο το δυνατόν περισσότερο οι αρνητικές τους εμπειρίες. Ένα σημαντικό στοιχείο που αναδείχθηκε μέσα από τη θεωρία, είναι ότι η μορφή της διαπαιδαγώγησης χαρακτηρίζεται από το βαθμό αυτονομίας που επιτρέπει στο παιδί (βλ. Baumrind, 1971; Herbert, 2008:10). Υπάρχουν πολλές αναφορές στη βιβλιογραφία για τη σημαντικότητα του ρόλου των παιδαγωγών των ιδρυμάτων. Το παιδαγωγικό προσωπικό παίζει ίσως το

¹⁷³Το σχόλιο αυτό είναι χαρακτηριστικό του νοητού διαχωρισμού εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος.

¹⁷⁴ Είναι ενδιαφέρον ότι οι περισσότεροι χρησιμοποιούν ανάλογες εκφράσεις που παραπέμπουν στο μέλλον και όχι στο παρόν.

σημαντικότερο¹⁷⁵ ρόλο για την καλή λειτουργία ενός ιδρύματος για παιδιά. Η ολοκληρωμένη προσωπικότητα, η σταθερότητα του χαρακτήρα και η υψηλή εξειδίκευση του παιδαγωγού, συνεισφέρουν στην επιτυχία του έργου του. Επίσης, αναφέρεται ότι το ιδανικό περιβάλλον ιδρύματος για παιδιά οφείλει να εξασφαλίζει ποικιλία ερεθισμάτων που θα βοηθήσουν τη φυσική και νοητική εξέλιξη των παιδιών. Τέλος, η επιστημονική εποπτεία και χρήση θεωρητικού μοντέλου¹⁷⁶ για τη λειτουργία του ιδρύματος θεωρείται απαραίτητη. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες εξαρτώνται από την εκπαίδευση κι εξειδίκευση του παιδαγωγικού προσωπικού, καθώς και την αντιμετώπιση της επαγγελματικής τους εξουθένωσης (Χρυσικός, 2002). Το αίτημα στελέχωσης με εξειδικευμένο επιστημονικό και εκπαιδευτικό προσωπικό¹⁷⁷ καταγράφεται και από τους συμμετέχοντες στην έρευνά μας. Ενδεικτικά ο [Α.Κ.] αναφέρει:

«Έπρεπε να υπάρξει προσωπικό το οποίο να εκπαιδεύει. Να του πει, κοίταξε να δεις αγόρι μου, αν δεν κάτσεις να διαβάσεις - και εγώ είμαι παιδαγωγός και θα σε μάθω να διαβάζεις και πώς να κάνεις αυτά τα πράγματα - θα μείνεις πίσω! Θα σε έχει εγκαταλείψει η ζωή, θα χάσεις και την ίδια τη ζωή! Σε έχει εγκαταλείψει η ζωή, οι γονείς σου κ.τ.λ., θα την χάσεις και την μετέπειτα ζωή! Μακάρι να του το εξηγήσει όμως να το καταλάβει αυτό το πράγμα. Δεν είναι καθόλου εύκολο...».

Η σταθερότητα στα πρόσωπα αναφοράς, προσωπικό και εθελοντές, προκύπτει σαφώς και από την έρευνά μας ως παράγοντας ενισχυτικός της ομαλής εξέλιξης των νέων. Ο [Α.Κ.] θεωρεί επένδυση να θυσιάζεις για ένα παιδί χρόνο, κάτι το οποίο δεν έχουν όλοι να διαθέσουν. Είπε μάλιστα ότι ένας επιμελητής έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο και του έμαθε πολλά πράγματα, καθώς τον είχε στη φροντίδα του επί δέκα συναπτά έτη. Ο [Δ.Π.] πιστεύει ότι οι επιμελητές μέχρι σήμερα είναι όλοι τυπικοί, προσπαθούν και προσφέρουν, ενώ ο ίδιος από την πλευρά του θέλει να πείσει τα παιδιά για το ρόλο τους αυτό και για το ότι πρέπει να συνεργάζονται προκειμένου να προοδεύσουν. Ο [Ε.Μ.] επίσης ανέφερε ότι ο διευθυντής με την κοινωνική λειτουργό τον βοήθησαν να ξεπεράσει τα προβλήματά του εκεί, ενώ οι σχέσεις του με το προσωπικό ήταν πολύ καλές. Μοιράζονταν πράγματα και έλυναν με συζήτηση τα

¹⁷⁵ Αυτό προκύπτει και από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων οι οποίοι αναφέρονται με θερμά λόγια στα πρόσωπα που είχαν την καθημερινή τους φροντίδα.

¹⁷⁶ Π.χ. ιατρικό, κοινωνικό, ιατροκοινωνικό κ.ά.

¹⁷⁷ Το ζήτημα της υποστελέχωσης λύθηκε προσωρινά με πρόγραμμα νέων επιστημόνων του ΟΑΕΔ.

όποια θέματα υπήρχαν. Στο ίδιο πλαίσιο καταγράφεται αφενός η σημασία των διαχρονικών σχέσεων εμπιστοσύνης, αλλά και αφετέρου το σχετικό αίσθημα ανασφάλειας των οικότροφων νέων κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας. Ο [Γ.Ι.] επιβεβαιώνει:

«Εντάξει το περιβάλλον ήταν καλό! Οι άνθρωποι, οι επιμελητές, όλοι όσοι δούλευαν μέσα ήτανε καλοί άνθρωποι, μεγαλώσαμε...».

Το ίδιο σημαντική με τη σταθερότητα και την ουσιαστική προσέγγιση εκ μέρους του προσωπικού, είναι και η σταθερή, ανιδιοτελής, συμβουλευτική παρουσία εθελοντών, που ως μέντορες παίζουν αντισταθμιστικό ρόλο και προσφέρουν με το έργο τους βάσεις για θετικό συναίσθημα. Τα σχόλια των τέως οικότροφων είναι χαρακτηριστικά. Ο [Α.Κ.] αναφέρει:

«...καταλυτικός παράγοντας πιστεύω ήταν κάποιοι άνθρωποι που υπήρχαν εκεί και μας καθοδήγησαν σε κάποια πράγματα. Εεε ξέρεις τώρα εσύ. Υπήρξαν και κάποιοι άλλοι άνθρωποι που ήταν εκτός ιδρύματος οι οποίοι κάνανε επισκέψεις, δηλαδή εθελοντές οι οποίοι βοηθήσανε κάποια παιδιά πολύ! (...) Γενικότερα αυτό που κρατάω, το σημαντικότερο πράγμα που κρατάω που έγινε για μένα στη ζωή μου είναι οι άνθρωποι που συνάντησα. Είναι να συναντήσεις συγκεκριμένους ανθρώπους στη συγκεκριμένη στιγμή και να μπορέσεις να λάβεις τα πάντα από αυτούς. Δηλαδή ότι πρέπει για να σε καθοδηγήσουν σε αυτό που θες να κάνεις. (...) Άνθρωποι οι οποίοι όμως να μετράνε για σένα σαν άνθρωποι. Να σου μιλήσουνε, να σου πούνε τι πρέπει να κάνεις, πώς να το κάνεις, να σε καθοδηγήσουνε... Είναι οδηγοί στη ζωή. Αλλά δε βρίσκεις συχνά οδηγούς στη ζωή...».

Κατά το [Δ.Π.] πολλά παιδιά έχουν λάβει αγάπη χάρη στους εθελοντές, όχι όμως όλα όσο έπρεπε προκειμένου να αλλάξουν τροχιά και να προχωρήσουν στο μέλλον. Ο ίδιος αισθάνεται ευγνωμοσύνη διότι υπήρξαν άνθρωποι να τον συμβουλεύσουν. Ομοίως ο [Β.Α.] είπε ότι τους έχουν βοηθήσει πάρα πολλά άτομα και ο [Ε.Μ.] ότι πολλοί άνθρωποι τον στήριξαν, όπου είχε τις αδυναμίες του και τον βοήθησαν σε πολλά πράγματα. Μόνο ο [Γ.Ι.] από την πλευρά του είναι πιο σκεπτικός απέναντι στη θετική ή αρνητική επίδραση του μεμονωμένου κυρίως εθελοντισμού, ο οποίος δεν ήταν όπως αναφέρει τόσο διαδεδομένος στη δική του εποχή. Ο ίδιος λέει ότι αντιμετώπιζαν τους εθελοντές επιφυλακτικά, ενώ μπορεί να αρνούνταν ενίοτε

ακόμα και τη συμμετοχή τους σε κάποιες δράσεις διατηρώντας συνεκτική στάση ως ομάδα οικότροφων¹⁷⁸.

Σε πολλές περιπτώσεις οι συνεντευξιαζόμενοι δείχνουν να αναστοχάζονται επάνω σε παλαιότερες αποφάσεις τους και αναφέρουν σειρά ατυχιών, αρνητικών συμπεριφορών, κακών επιλογών, ή χαμένων ευκαιριών για απόκτηση περαιτέρω εφοδίων, κάνοντας και αυτοκριτική. Έτσι, ο [E.M.] θεωρεί ότι πολλά πράγματα θα μπορούσε να τα κάνει λίγο καλύτερα, αν δεν υπήρχαν διάφορα εμπόδια. Αυτό που σίγουρα θα άλλαζε είναι η περισσότερη μελέτη, ενώ συμβουλεύει τα παιδιά να μην είναι άτακτα, γιατί έτσι βάζουν σε πειρασμό και τους άλλους. Ο [A.K.] ανέφερε:

«Τώρα να έχεις γνώσεις και να μην ξέρεις πώς να τις εκμεταλλευτείς τι να το κάνεις; Δεν λέω ότι ήμουν άριστος μαθητής, έτσι από άποψη σχολικών επιδόσεων και τέτοια, ότι ήμουνα ο φοβερός και τρομερός. Ήμουν ένας μέτριος μαθητής που αν το δούλεα, θα γινόμουν ένας άριστος μαθητής! Απλά με αυτά... τις αναταραχές που γινόντουσαν μέσα στο Κέντρο, αποκοπή από την πραγματικότητα, δεν ήξερα τι συμβαίνει (...) Δηλαδή ένας 16άρης 17άρης έπρεπε να αρχίσει να αντιλαμβάνεται τι γίνεται (...) ασ' τα είχα χάσει πολλά!».

«Με έχει βοηθήσει πολλές φορές! Μου έχει δώσει πολλές ευκαιρίες... Μερικές από αυτές τις έχω χάσει από βλακεία μου βέβαια. Αλλά αν δεν κάνουμε και λάθη δε θα μάθουμε ποτέ». Αυτό που συνιστά ο ίδιος πλέον είναι να αξιοποιεί κανείς τις ευκαιρίες που του δίνονται ή αλλιώς: «μάθε τέχνη κι άστηνε κι άμα πεινάσεις πιάστηνε», είπε από την πλευρά του για το ίδρυμα ο [Δ.Π.].

«...στην ηλικία που έχω φτάσει το μόνο που δεν κατάφερα εγώ είναι να πάρω πολλά εφόδια. Μου δοθήκανε οι ευκαιρίες αλλά δεν τις εκμεταλλεύτηκα, όσο θα έπρεπε! Να πάρω ξένες γλώσσες, να πάρω διάφορα άλλα που πρόσφεραν εκεί μέσα πτυχία. Δεν το έκανα και αυτό ναι με κράτησε πίσω. Δηλαδή ναι αυτό, ήταν το κύριο θέμα...», τόνισε ο [Γ.Ι.].

Από την άλλη πλευρά φαίνεται πως σε ένα βαθμό το ίδρυμα ως δομή και κρατική υπηρεσία έχει καταγραφεί στη συνείδηση των οικότροφων ως

¹⁷⁸ Γεγονός που παραπέμπει στη διάκριση έσω-ομάδας / έξω-ομάδας.

αναποτελεσματικό¹⁷⁹ ή και άδικο. Ως εκ τούτου επικρίνεται σε κάποιες περιπτώσεις, για ελλείψεις σε επίπεδο προετοιμασίας, συνεργασίας, κατανόησης των προβλημάτων των παιδιών, συμβουλευτικής καθοδήγησης, επαγγελματικής αποκατάστασης από τον [Α.Κ.] και για κακή διαχείριση εκ μέρους της διοίκησης κυρίως σε θέματα σφαλμάτων και αρνητικών συμπεριφορών, ή ακόμα και πρόωρη διαγραφή οικότροφων που υπέπιπταν σε παραπτώματα από τον [Γ.Ι.]. Η αγωνία τους είναι αφενός να μη χαθούν κάποια παιδιά, όπως χάθηκαν πολλοί, σύμφωνα με τα λεγόμενα του [Α.Κ.] και αφετέρου να μη μείνουν στο δρόμο, όπως συνέβη σε άλλους οι οποίοι είχαν μεν δυνατότητες, αλλά αδικήθηκαν από την αντιμετώπιση του ιδρύματος σύμφωνα με τον [Γ.Ι.].

Σημαντικές είναι και οι αναφορές των τέως οικότροφων στις μεταβάσεις που έζησαν και τις φάσεις ζωής που τους έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη. Ενδεικτικά ο [Ε.Μ.] ανέφερε ότι του έχει χαραχθεί στη μνήμη η εξαιρετική συγκατοίκηση με άλλο οικότροφο που εκτιμούσε σαν αδερφό του, ενώ από αρνητικές εμπειρίες θυμάται πως είχε μαλώσει με όλα τα υπόλοιπα παιδιά εξαιτίας κάποιας παρεξήγησης και ήταν σχεδόν μόνος για ένα διάστημα. Ο [Β.Α.] ανέφερε ότι ήταν πολύ δύσκολο να εγκαταλείψει τις σπουδές, ώστε του πήρε πάρα πολύ καιρό¹⁸⁰ για να αποφασίσει να αλλάξει κατεύθυνση. Χαρακτηριστικά λέει:

«Το να αφήσω κάτι το οποίο μπήκα με κόπο... Γιατί έπεσε διάβασμα και με πήρε δύσκολα! Φοβόμουν και την αντίδραση του Κέντρου και αν θα με στηρίξουν να κάνω αυτό που θέλω! Εντάξει το πήραν ψύχραιμα οπότε με το που είδα θετικό... Με το που κατάλαβα ότι είναι θετικοί απέναντι μου το πήρα... Τότε ηρέμησα. Δηλαδή χωρίς δεύτερη σκέψη το κυνήγησα! Αν ήταν αρνητικοί σίγουρα θα καθόμουν εκεί πέρα που ήμουν θα το πάλευα περισσότερο».

Για τον [Γ.Ι.] η φάση της ολοκλήρωσης της στρατιωτικής θητείας και της προβλεπόμενης αποφοίτησης είναι η πιο δύσκολη και πιεστική ως τώρα, ενώ ποτέ στο παρελθόν δεν είχε ιδιαίτερο πρόβλημα. Περίπου το ίδιο βίωσε και ο [Δ.Π.] ο οποίος, αφού σπούδασε, ολοκλήρωσε τη στρατιωτική θητεία, υποστηρίχθηκε ώστε να βρει δουλειά και έπειτα να αποδεσμευτεί και να προσπαθήσει να αντεπεξέλθει στην κοινωνία. Ο [Γ.Ι.] αναφέρει με ανησυχία:

¹⁷⁹ Αυτό είναι κάτι που αφορά όλο το προνοιακό σύστημα όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 2.

¹⁸⁰ Σχεδόν ένα χρόνο όπως αναφέρει παρακάτω.

«Αν σου πουν πρέπει να φύγεις θα πρέπει να φύγεις. Δεν μπορείς να κάτσεις μέσα. Αν μου πουν σου δίνουμε άλλο ένα χρόνο εντάξει θα το δεχτώ θα προσπαθήσω και εγώ να δουλέψω αυτόν τον ένα χρόνο να βγάλω κάποια λεφτά, ώστε να ξεκινήσω κάτι αργότερα (...) Είναι ο καιρός που πρέπει να σταθείς στα πόδια σου, αυτός ο καιρός ήρθε τώρα μετά το στρατιωτικό».

Οι οικότροφοι δείχνουν ορισμένες φορές προβληματισμένοι για τις συνέπειες της έλλειψης πόρων ανάλογα και με την περίοδο διαμονής στο ίδρυμα. Όπως είπε ο [Γ.Ι.]:

«...δεν έχεις να περιμένεις κάτι (...) Από τα ιδρύματα δηλαδή να πεις ότι θα φτάσεις σε μία ηλικία και θα φύγεις από εκεί μέσα και θα σου δώσουν ένα Α ποσό δεν το κάνουν...».

Ο [Α.Κ.] αναφέρει ότι τα παιδιά έχουν δει ότι οι δυνατότητες του φορέα είναι λιγιστές και δεν υπάρχουν χρήματα για φροντιστήρια ώστε να καλυφθούν οι όποιες ελλείψεις. Κριτική ασκείται επίσης κατά της υπέρμετρης ελευθερίας, που συνδέεται με μια πιο δημοκρατική διαπαιδαγώγηση σε σχέση με το παρελθόν και στα μάτια των παλαιότερων οικότροφων μοιάζει με έλλειψη σεβασμού ή ασυδοσία. Έτσι, ο [Δ.Π.] σχολιάζει ότι:

«...σήμερα κάπως έχουνε ξεφύγει τα πράγματα (...) Έπρεπε να υπάρχει μια τιμωρία για να υπάρχει και σεβασμός...(...) αυτό εμένα με προβληματίζει γιατί στο ίδρυμα παλιά ήταν πολύ αυστηρά και πήγαιναν τα παιδιά μπροστά».

Ο [Γ.Ι.] υποστηρίζει ότι σήμερα από άποψη συμπεριφοράς μοιάζει σαν να έχουν όλοι μια ενιαία ηλικία από το παιδί 9 χρονών μέχρι το νέο 19 χρονών είναι το ίδιο και δεν υπάρχει σεβασμός. Από την πλευρά του αναφέρει ότι:

«...το να δίνεις τόσα πολλά δικαιώματα στα παιδιά σε αυτήν την ηλικία που μιλάμε ηλικία από 8 χρονών μέχρι 16-17 χρονών. Να τους δίνεις τόσα δικαιώματα δεν ξέρω αν είναι καλό. Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι δεν είναι καλό! (...) Δεν μπορείς τώρα να φωνάζεις του αλλουνού και να σου λέει 10 χρονών μη μου φωνάζεις! Και ποιος είσαι εσύ; Λογικά θα σου φωνάξει! Μεγαλύτερος είναι, κάτι παραπάνω ξέρει. Δεν μπορεί να σου πει, δεν θα μου πεις εσύ τι θα κάνεις! Δεν είπαμε να σηκώσεις χέρι,

εντάξει! Παρόλο που εμάς μας σηκώνανε χέρι¹⁸¹ γενικά, αλλά εντάξει το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο λένε».

Τέλος, ο ακριβής ρόλος και το μέτρο των παροχών και των χορηγούμενων χρημάτων θα πρέπει να επανεξεταστεί. Η ανεξάντλητη αρωγή που προσφέρεται σε ορισμένες περιπτώσεις προβληματίζει επίσης τους συμμετέχοντες στην έρευνά μας. Χαρακτηριστικά ο [E.M.] είπε:

«Είναι άλλα παιδιά που αυτά που έχω εγώ δεν τα έχουν ούτε στα όνειρά τους!», ενώ ο [Γ.Ι.] τόνισε πως ότι: «...ότι ήθελες μπορούσες να κάνεις! Δεν υπήρχε κάτι που να θέλεις να κάνεις και να μην στο πρόσφερε. Από αθλητισμό από φροντιστήρια, διάφορα ότι αφορά ένα παιδί για το μέλλον του. Ότι μπορεί να σου προσφέρει μία πλούσια οικογένεια στο παρείχε το ίδρυμα».

Ομοίως, ο [Α.Κ.] αναφέρει ότι επί των ημερών του, τους παρείχαν όλα όσα ήθελαν και δεν τους έλεγαν ποτέ όχι σε κάτι. Πολλές φορές ήταν καλύτερα από οικογένεια, διότι έξω κάποιες οικογένειες δεν έχουν την δυνατότητα αυτή. Το πρόβλημα όμως για τον ίδιο είναι ότι όταν βρίσκεσαι σε μία κατάσταση εκεί μέσα χάνεις την επαφή με τον πραγματικό κόσμο. Ο ίδιος λέει ότι δεν είναι το ιδανικό να σε ταΐζουν. Τα παιδιά ζητούν χρήματα, χωρίς να έχουν καταλάβει ότι πρέπει να εργαστείς για να έχεις χρήματα. Συνεπώς πρέπει να αντιληφθούν ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει, διότι αυτό δημιουργεί τα προβλήματα. Ο [Δ.Π.] συντείνει σε αυτή την άποψη λέγοντας πως:

«...όλα τα παιδιά, κι εγώ βέβαια, πρέπει να έχουμε μια δουλειά. Να έχουμε κάποια χρήματα, να έχουμε το σταθερό σπίτι μας, να κάνουμε την οικογένειά μας, να έχουμε τη ζωή στα χέρια μας και όχι το ίδρυμα μια ζωή να μας ταΐζει».

Ο [E.M.] θεωρεί ότι με το χαρτζιλίκι, τους μοιράζονται χρήματα χωρίς να κάνουν τίποτα και μαθαίνουν να τα έχουν όλα έτοιμα, από την άλλη πλευρά όμως είναι απαραίτητα, διότι τους βοηθάει να ξεχνούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Για τον [Γ.Ι.] όλες αυτές οι παροχές του ιδρύματος μπορεί να αποτελέσουν και μία παγίδα διότι:

¹⁸¹ Παρακάτω διευκρίνισε ότι δεν αναφέρεται στο προσωπικό αλλά στα μεγαλύτερα παιδιά και αργότερα ανασκεύασε λέγοντας ότι περισσότερο τους φοβέριζαν.

«...λες τα έχω όλα! Από εκεί που δεν έχεις σχεδόν τίποτα, έχεις τα απαραίτητα. Στα προσφέρουν όλα απλόχερα δεν είναι τόσο καλό. (...) Δεν είναι η καλύτερη λύση, γιατί δεν κουράζεσαι δεν μοχθείς, δεν το εκτιμάς...».

Επομένως, θα πρέπει πάντοτε οι νέοι να είναι παραγωγικοί στο χώρο και να μοχθούν στο μέτρο των δυνατοτήτων τους με κάποιο τρόπο, πριν ανταμειφθούν από το σύστημα προνομίων του εκάστοτε ιδρύματος, τόσο ως μέθοδο εξορθολογισμού των συμπεριφορών, όσο και ως προεπαγγελματική προετοιμασία.

16. Συμπεράσματα

Η επιδείνωση της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της εισοδηματικής ανισότητας ίσως σημαίνει ότι το ελληνικό κράτος πρόνοιας δεν έχει προστατεύσει επαρκώς από τις αρνητικές συνέπειες της κρίσης. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη εφόσον οι συνολικές δαπάνες για την κοινωνική πρόνοια μειώθηκαν τα πρώτα χρόνια μετά την εκδήλωσή της κρίσης παρά την επιδείνωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών (Κατσίκας, 2014:83 κ.ε.). Η βιβλιογραφία για την αντιμετώπιση της φτώχειας την τελευταία δεκαετία έχει επεκταθεί προς την κατεύθυνση της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης. Η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο στο σύνολό του, όσο και στις επιμέρους διαστάσεις του έχει σημαντικές επιπτώσεις στη χάραξη πολιτικής, καθώς ο προσδιορισμός των επιμέρους χαρακτηριστικών, όπως εισοδηματικά κριτήρια, συνθήκες ζωής, πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα ή στο σύστημα υγείας, κοινωνικές σχέσεις κ.ά., μπορεί να δείξει το δρόμο για την κοινωνική ένταξη (Ανδριοπούλου κ.ά., 2013:18,28).

Βέβαια, το γεγονός ότι οι καταστάσεις αποκλεισμού θεωρούνται κοινωνικό πρόβλημα τον 21^ο αιώνα, εξηγεί το αίσθημα κοινωνικής απαξίωσης που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες μας. Όλο και λιγότερο μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε την κοινωνική σφαίρα, παρόλο που διαθέτουμε περισσότερες στατιστικές μεθόδους (Rosanvallon, 2001:264). Υπό αυτές τις συνθήκες η στήριξη των κοινωνικών μειονοτήτων απέναντι στις διακρίσεις, τον αυταρχισμό και τη βία είναι δείγμα ανθρωπισμού και πολιτισμού (Λασιθιωτάκη, 2005). Ο κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού αγγίζει ιδιαίτερος τους νέους ως μια ευαίσθητη ομάδα του πληθυσμού και γενικά τα παιδιά με ελλειμματική κοινωνικοποίηση όπως είδαμε (βλ. Βορριά, 1994). Όμως την ίδια στιγμή φαίνεται πως στην κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας κανείς δε γνωρίζει αν θα διολισθήσει σε παρόμοιες καταστάσεις (Τσομπάνογλου κ.ά., 2005:268). Ο κοινωνικός αποκλεισμός οδηγεί στη φτώχεια κι αυτό δεν είναι φυσική συνέπεια της διαφορετικότητας. Αντιθέτως είναι μια επικίνδυνη, συνειδητή συμπεριφορά της πλειοψηφούσας ομάδας, έναντι των ασθενέστερων μειοψηφιών (Λασιθιωτάκη, 2005).

Η κοινωνική ιστορία της παιδικής ηλικίας οδηγεί στην άποψη ότι η είσοδος του παιδικού βιόκοσμου στη σφαίρα της βιομηχανικής ορθολογικοποίησης συνοδεύτηκε από μια ουσιαστική μεταστροφή του κοινωνικού ενδιαφέροντος προς το

παιδί, η οποία συνίσταται στο ότι για πρώτη φορά η φυσική και κοινωνική του ανάπτυξη γίνεται υποχρέωση με αποδέκτες τους γονείς, τους δασκάλους και το κοινωνικό περιβάλλον συνολικά. Αυτοί δεσμεύονται πλέον θεσμικά να μεριμνούν για τη διατροφή, την υγεία, τη μόρφωση, την ψυχική ισορροπία και όχι μόνο για την επιβίωση όπως πριν (Κουφάκη, 2006:118). Όμως, μέσα στη συνολικότερη εικόνα η ίδια η παιδικότητα είναι ένα πρόβλημα. Ακόμη και το παιδί γίνεται αντιληπτό ως ένας μικρός μεγάλος. Αν στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα η ανηλικότητα ως περίοδος μαθητείας και αποχής του παιδιού από τα έργα των μεγάλων επιμηκύνεται, η παιδική ηλικία, ως ποιοτικά διαφορετική φάση ζωής του ανθρώπου συρρικνώνεται και πάλι (Παπαρρηγόπουλος, 2006:242 στο Λουμάκου Μπεζέ: 237-243).

Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα απορρέουν από τις τρεις βασικές αρχές της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού των Ηνωμένων Εθνών (1989), δηλαδή παροχές, προστασία και συμμετοχή. Οι παροχές αφορούν στη δυνατότητα πρόσβασης των παιδιών στα υλικά, αλλά και πνευματικά αγαθά που αρμόζουν στο ηλικιακό επίπεδο και στις προσωπικές τους δυνατότητες. Η συμμετοχή αναφέρεται στην ελευθερία της σκέψης, της έκφρασης και της συναναστροφής. Η προστασία αφορά την φυσική υπόσταση και την ψυχική λειτουργία των παιδιών (Γεωργιάδης, 2002). Το δικαίωμα για προσωπική και κοινωνική ταυτότητα παρότι στα σχετικά κείμενα έπεται του πρωταρχικού δικαιώματος για επιβίωση και ανάπτυξη, ουσιαστικά συμπίπτει με αυτό, διότι η ταυτότητα συνιστά προϋπόθεση ψυχικής επιβίωσης του παιδιού (Καλλινικάκη, 2006:162).

Η σύγχρονη πραγματικότητα στη χώρα μας σε ό, τι αφορά την προστασία των παιδιών σε ιδρύματα, απέχει αρκετά από τις συστάσεις της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Υπουργών (βλ. Συμβούλιο της Ευρώπης, 2005). Επιπλέον, η ιδρυματική περίθαλψη σαν επιλογή για προστατευόμενα παιδιά έχει γίνει αντικείμενο κριτικής, γιατί θεωρείται ότι αποτυγχάνει να δώσει στα παιδιά ένα δοτικό και πλούσιο σε ερεθίσματα περιβάλλον, καθώς και τα εφόδια για να αντεπεξέλθουν ικανοποιητικά στη ζωή τους. Είναι διαδεδομένη κι επιστημονικά τεκμηριωμένη πλέον η αντίληψη, ότι το είδος αυτό της περίθαλψης μπορεί να έχει βλαπτικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα στα μικρά παιδιά. Έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι τα βλαπτικά αποτελέσματα του ιδρυματισμού ιδίως κατά τον πρώτο χρόνο ζωής είναι μη αναστρέψιμα και γι' αυτό δεν πρέπει σε καμία περίπτωση τα βρέφη να βιώνουν την εμπειρία του ιδρύματος (βλ. Goldfarb 1945 στο Σαραφίδου, 2000).

Το όλο φαινόμενο των εγκατελελειμμένων παιδιών είναι συνυφασμένο κατά ένα μέρος με την πατρική απουσία. Η έλλειψη αυτή στερεί μεγάλο ποσοστό των τροφίμων από τις σχέσεις καταγωγής που θα τους επέτρεπαν να έχουν μια θέση στην κοινωνική δομή (Μπρούσκου, 2015:287). Είναι γεγονός ότι πολλοί γονείς παιδιών που έζησαν σε ιδρύματα δυσκολεύτηκαν σημαντικά στην ανατροφή τους και αντιμετώπισαν ταυτόχρονα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα. Ανήμποροι να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους απευθύνθηκαν στο Κράτος για βοήθεια και η λύση που προσφέρθηκε ήταν η εισαγωγή του παιδιού σε ίδρυμα. Τα περισσότερα παιδιά απολαμβάνουν ίσως καλύτερο βιοτικό επίπεδο από αυτό που θα είχαν αν έμεναν στις οικογένειές τους, όμως κανένα υλικό αγαθό δεν μπορεί να αντισταθμίσει την αίσθηση του ανήκειν, γεγονός που επιβεβαιώνουν με τις αναφορές τους οι [B.A.] και [E.M.]. Το κόστος της ιδρυματικής ζωής στο παιδί είναι η εγκατάλειψη της ατομικότητάς του και αυτό είναι πέρα από κάθε μέτρηση. Στο δικό μας τύπο κοινωνίας που έχει βάση την οικογένεια, το παιδί χρειάζεται να αισθάνεται σημαντικό σαν άτομο και πως έχει αξία από μόνο του. Αυτό είναι σχεδόν ανέφικτο με κάποιον που αμείβεται για να το φροντίζει, όσο υπεύθυνα και αν το κάνει (Βορριά, 1998:102).

Το μήνυμα προς την Πολιτεία είναι να κλείσουν τα ιδρύματα και να ανοίξουν οικογένειες. Αν οι φυσικές οικογένειες αδυνατούν, να υπάρχουν ανάδοχες οι οποίες με την κατάλληλη υποστήριξη θα μπορούν να αναπληρώσουν το κενό που δημιουργεί η ζωή στο ίδρυμα. Το ίδρυμα είναι λύση προνομιακού τύπου και όχι κοινωνική υπηρεσία. Φαίνεται μάλιστα να δημιουργεί μόνο προβλήματα που πληρώνει αργότερα το ίδιο το Κράτος, εξαιτίας των επιπτώσεων της ιδρυματικής διαβίωσης στα παιδιά (Πανοπούλου-Μαράτου κ.ά., 1998:78). Ως τότε οφείλουμε να επικεντρώσουμε την προσπάθειά μας στις αλλαγές που μπορεί κάθε ίδρυμα να κάνει για να ενισχυθεί η αυτοεκτίμηση και η εμπιστοσύνη προς τον εαυτό τους, να αναπτύξουν τις δεξιότητες, που χρειάζονται για να αντεπεξέλθουν ικανοποιητικά στις ανάγκες της κοινωνικοποίησής τους. Για να επιτευχθούν τα παραπάνω θα πρέπει και το εκάστοτε ίδρυμα να εστιάζει την προσπάθειά του σε αλλαγές του τρόπου λειτουργίας, προκειμένου να αυξήσει τις ευκαιρίες των παιδιών για περισσότερες θετικές εμπειρίες. Ειδικότερα, θα έπρεπε να αλλάξουμε διευθέτηση στα ιδρύματα κλειστής περίθαλψης, έτσι ώστε να υπάρχει πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα στα πρόσωπα που μεγαλώνουν τα παιδιά (Rutter, 1998:33).

Σημαντικός όπως αναδεικνύεται μέσα από τη μελέτη μας είναι ο ρόλος της επαγγελματικής εκπαίδευσης και γενικά της καλύτερης προετοιμασίας των οικότροφων νέων σε θέματα κατάρτισης και σταδιοδρομίας με σκοπό την ταχύτερη ανεξαρτητοποίησή τους. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του [Α.Κ.]:

«Είναι παιδιά που μπορεί να μην έχουν γονείς, που μπορεί να μην έχουν την δυνατότητα να έχουν επαγγελματική κατάρτιση να πάρουν πράγματα. Γιατί δεν μπορεί όλα να στα προσφέρει το Κέντρο¹⁸²! Σου προσφέρει μέχρι εκεί που μπορεί, αλλά στα προσφέρει. Ότι μπορεί θα γίνει κομμάτια να στο προσφέρει, αλλά δεν έχουν άπειρους πόρους (...). Δεν μπορείς να λες του παιδιού ότι ξεκινάει το φροντιστήριο στη Γ' Λυκείου. (...) Πρέπει για να μην πω από Γ' Γυμνασίου από Α' Λυκείου να πάρει μία αυτή... Να καλύψει ελλείψεις, στη Β' να βάλει ένα στόχο και στη Γ' να δώσει μία ώθηση τακ να πάει στο στόχο! Πώς να το κάνουμε τώρα;».

Για τον [Β.Α.] απαραίτητη προϋπόθεση ανεξαρτητοποίησης είναι να ολοκληρώσει τις σπουδές του στην επαγγελματική σχολή, ενώ και ο [Ε.Μ.] σκοπεύει να πάρει ένα πτυχίο, να βρει εργασία και να φτιάξει τα πράγματα όπως θα ήθελε ο ίδιος. Ο [Γ.Ι.] μετά την διακοπή σπουδών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση επέλεξε να επανεγγραφεί σε δευτεροβάθμια επαγγελματική σχολή για να πάρει μία επιπλέον ειδικότητα συναφή με την προηγούμενη, προκειμένου να τον βοηθήσει στο μέλλον να αποκατασταθεί επαγγελματικά και να έχει την οικονομική άνεση που απαιτείται για να αποδεσμευτεί από το ίδρυμα. Ασφαλώς κανείς δεν μπορεί να είναι ο εξόριστος μιας ταμπέλας (βλ. Γ. Φαλελάκης στο Τζανάκης, 2012:210). Όπως λέει ο [Α.Κ.]:

«Δεν μπορεί ένα λάθος να τον καταστρέψει (τον οικότροφο) για όλη την πορεία! Πρέπει να βρεθεί κάποια στιγμή τακ να κοπεί εκεί αυτό στη μέση και να γίνει κάτι μία καινούργια αρχή...».

Εν προκειμένω το κόστος της αποτυχίας είναι η σχολική διαρροή που έχει πολλαπλές συνέπειες, αφού μέσα από εκπαιδευτικούς και άλλους πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς οργανισμούς μπορεί να επηρεαστεί ή και να δημιουργηθεί κοινωνικό κεφάλαιο (βλ. Heyneman, 1998:23). Το αυξημένο κοινωνικό κεφάλαιο συνεπάγεται ισχυρά κοινωνικά δίκτυα, διευρυμένη συμμετοχικότητα και

¹⁸² Το ίδρυμα έχει καταγραφεί στη μνήμη τους ως πρώην Κέντρο Παιδική Μέριμνας

κοινωνική εμπιστοσύνη, παράγοντες που μεταξύ άλλων πολλαπλασιάζουν τις ευκαιρίες άτυπων μορφωτικών εμπειριών μέσω της αλληλεπίδρασης και ενασχόλησης με αντικείμενα πέραν των βιοτικών αναγκών. Σε τελική ανάλυση δρα αντισταθμιστικά αίροντας ταξικές διαφοροποιήσεις και απαλύνοντας τα φαινόμενα περιθωριοποίησης. Εκεί ακριβώς η δημοκρατική, αντισταθμιστική, ισότιμη αγωγή, άπτεται των στόχων της εκπαίδευσης. Γενικά, από τη σχετική βιβλιογραφία για τη σχέση κοινωνικού κεφαλαίου και εκπαίδευσης προκύπτει μια αμφίδρομη σχέση ενίσχυσης μεταξύ ισχυρών κοινωνικών δικτύων και ακαδημαϊκής επίδοσης¹⁸³.

Οι ερευνητές του κοινωνικού κεφαλαίου και της εκπαίδευσης κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι κοινές νόρμες και τα σταθερά κοινωνικά δίκτυα προάγουν, τόσο τη γνωστική, όσο και την κοινωνική ανάπτυξη των νέων, αφού το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί έως ένα βαθμό να υπερκεράσει άλλες περιβαλλοντικές επιρροές όπως εθνικότητα και χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο (Παπάνης κ.ά., 2007). Επιπλέον, μέσα από την ήπια προσαρμογή στο σχολείο θα πρέπει να ανακαλύπτονται έγκαιρα τυχόν ατέλειες ή μειονεξίες του ανηλικού για την αποτελεσματική παρέμβαση, χωρίς αυστηρές τιμωρίες, στιγματισμό και τελικά εξωστρακισμό του νέου από τη σχολική κοινότητα, κάτι που ισοδυναμεί με αναγνώριση της αποτυχίας του εκπαιδευτικού συστήματος. Για την επίτευξη αυτών των στόχων απαιτείται η μετάλλαξη, της μέσης ιδίως εκπαίδευσης, από τεχνοκρατικό προθάλαμο σε αυτοτελές κέντρο ουσιαστικής μόρφωσης με άξονα τη δημιουργία ολοκληρωμένων ανθρώπων και ευσυνειδητών πολιτών (Αυγουστάτος, 2009).

Στην περίπτωση παιδιών που αποτυγχάνουν στο σχολείο υπάρχει η δυνατότητα καθορισμού ενός τυπικού πληθυσμού φορέα σχολικής αποτυχίας με βάση απλά κριτήρια, όπως η οικογενειακή δομή, η εθνικότητα, το πολιτιστικό υπόβαθρο κ.ά. Επομένως, μπορούν να καθοριστούν αντισταθμιστικές ενέργειες έναντι των αρνητικών για το παιδί παραγόντων (Rosanvallon, 2001:255). Άλλωστε για τα άτομα που προέρχονται από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, το σχολείο παραμένει η μοναδική οδός πρόσβασης στην κυρίαρχη κουλτούρα και αυτό είναι κάτι που συμβαίνει σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Bourdieu & Passeron, 1996:73). Ωστόσο, στην παρούσα κατάσταση ο αποκλεισμός των παιδιών αυτών διενεργείται προοδευτικά και ανεπαίσθητα σε όλη τη διάρκεια των πρώτων ετών της δευτεροβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, διαμέσου αποποιημένων μορφών αποβολής

¹⁸³ Σχ. Schuller et al., 2000.

όπως η χορήγηση υποβαθμισμένων τίτλων, η επιβράδυνση της φοίτησης ως αποβολή υπό αναβολή, ο εκτοπισμός σε υποδεέστερες κατευθύνσεις σπουδών, γεγονός που συνεπάγεται στιγματισμό ικανό να επιβάλει εκ των προτέρων την αναγνώριση ενός σχολικού και κοινωνικού πεπρωμένου. Ορισμένες φορές υπάρχει δυστυχώς ακόμα η αίσθηση ότι παρότι ως θεσμός το σχολείο προορίζεται να προάγει την παιδεία και μόρφωση, εξακολουθεί σε ένα βαθμό να αναπαραγάγει έμμεσα τον αποκλεισμό μαθητών, όπως οι φιλοξενούμενοι ιδρυμάτων. Σε αρκετές περιπτώσεις οι απόκληροι, δέσμοι του συστήματος, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σχέδια για ακαδημαϊκή και κοινωνική πρόοδο, σέρνοντας τους εαυτούς τους διαμέσου μιας σχολικής σταδιοδρομίας που ξέρουν ότι δεν έχει μέλλον (Bourdieu, 1999:425). Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται σε ένα βαθμό από το εμπειρικό υλικό, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις νέοι που πέτυχαν με κόπο την εισαγωγή τους σε τριτοβάθμια ιδρύματα εγκατέλειψαν την προοπτική ενός πανεπιστημιακού πτυχίου, μπροστά στις υψηλές απαιτήσεις μελέτης, προσαρμογής, συναγωνισμού, προηγούμενων γνώσεων, αλλά και χρονικής πίεσης για γρήγορη αποκατάσταση και ανεξαρτητοποίηση ενόψει αποφοίτησης. Η ατομική εξέλιξη γίνεται έννοια συνώνυμη με τη χειραφέτηση, τη σχετική απεξάρτηση από το σύστημα του ασύλου και το σύνολο των κοινωνικών συμφραζομένων που συνεπάγεται ο εγκλεισμός σε αυτό (Τζανάκης, 2012:341).

Επίσης, επιβεβαιώνεται ότι η ανεργία, η μονογονεϊκότητα, η διάλυση της οικογένειας λόγω χωρισμού ή απώλειας, αλλά και τυχόν ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων υγείας επιβαρύνουν σημαντικά την κατάσταση ενός παιδιού και αυξάνουν το ενδεχόμενο εισαγωγής σε ίδρυμα παιδικής προστασίας. Εν κατακλείδι δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ζωή στο ίδρυμα επέρχεται ως κατεπείγουσα λύση στην υπάρχουσα, διαπιστωμένη ή διαβλεπόμενη κακή διαβίωση στην οικογένεια και ελλείπει προσωρινής ή μακροχρόνιας αναδοχής. Οι οικότροφοι νέοι από πολύ νωρίς το αντιλαμβάνονται αυτό καλά, όπως προκύπτει από σχόλια όπως αυτά του [Α.Κ.] του οποίου οι γονείς είχαν χωρίσει:

«Εκεί δεν γλυτώνεις καημέne εκεί σε στέλνουν στις δομές τις δικές μας μετά πάλι αυτό είναι το πρόβλημα. Γι' αυτό έχουν γεμίσει οι δομές γιατί υπάρχουν πολλοί ακατάλληλοι γονείς δυστυχώς (...) Φτωχικά, όλα τα παιδιά είναι ως επί το πλείστον από φτωχές οικογένειες που δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν...». Ο [Ε.Μ.] που προέρχεται από μονογονεϊκή οικογένεια, ανέφερε ότι παλαιότερα είχε άσχημα συναισθήματα για την οικογένειά του διότι υφίστατο εκμετάλλευση. Τώρα πια μας λέει:

«Μπορώ να πω το όχι, μπορώ να αντιδράσω, μπορώ να κάνω πολλά, ενώ πριν και να αντιδρούσα έτρωγα σφαλιάρα και ηρεμούσα...».

Από την πλευρά του ο [Γ.Ι.], που είχε χάσει τον ένα γονέα, δήλωσε ότι στην οικογένεια δεν υπήρχε μέλλον, γι' αυτό εισήχθη και παραμένει στο εν λόγω ίδρυμα ως φιλοξενούμενος πια. Υπό αυτή την έννοια οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν την προσφορά του ιδρύματος στην προστασία και ανατροφή τους, αλλά συγχρόνως δεν παραγνωρίζουν ότι κάποια πράγματα ισχύουν ή μαθαίνονται αποκλειστικά και μόνο στο πλαίσιο της οικογένειας, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τη βιβλιογραφία (βλ. Αποστολόπουλος, 2010:11 κ.ε.). Έτσι, ο [Α.Κ.] αναφέρει σχετικά ότι για να αξιοποιήσει ένα παιδί τις δυνατότητές του πρέπει να έχει γονείς να το αγαπούν, ένα σπίτι, φαγητό, στέγη και ρούχα. Για τον ίδιο αυτά είναι πέντε βασικά πράγματα, τα οποία, αν έχει σωστούς γονείς, θα πρέπει να του τα προσφέρουν. Δε ζητάνε τίποτε άλλο τα παιδιά. Οι γονείς είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας! Μάλιστα αναρωτιέται:

«Ποιος θα τους διδάξει τώρα αυτοσυγκράτηση, αξίες, τι να κάνουνε, πώς να πολεμήσουν κάποια πράγματα; (...) Ποιος θα τους τα μάθει στο Κέντρο; Κατάλαβες; Είναι οι λεπτομέρειες».

«...εδώ δε γίνεται να έχεις κάποιον από πάνω σου να σε βοηθάει, να σου εξηγεί κάποια πράγματα που έχεις απορίες, αλλά εντάξει καλύτερα ήταν (στο ίδρυμα) από το σπίτι σε πολλά κομμάτια (...) Καλύτερη (ζωή) από το σπίτι! Πολύ καλά! Καλύτερα από κάθε σπίτι με βάση τα οικονομικά και τέτοια (...), αλλά δεν είσαι με την οικογένειά σου να ξέρεις ότι αν γίνει κάτι θα σε στηρίξουν ή κάτι τέτοιο...», ανέφερε επ' αυτού ο [Ε.Μ.].

«Εκεί μέσα απλά στα πρόσφεραν δεν μπορούσαν να σε διαχειριστούν οι ίδιοι, δεν είναι όπως με τους γονείς σου (...) Θα κοιτάζουν απλά... Εκεί μέσα κοιτάνε το μέλλον σου βάσει αυτών που σου προσφέρουν. Κατάλαβες πως θέλω να το πω; (...) Για να φτάσεις εκεί που θα φτάσεις μπορώ να σου κάνω φροντιστήρια. Αργότερα αν θα περάσεις σε μία σχολή να σε συντηρώ όσο είσαι στη σχολή. Από εκεί και πέρα... μόνος σου!», αναφέρει ο [Γ.Ι.] θεωρώντας ελλιπή την καθοδήγηση που προσφέρεται.

Συνοψίζοντας αναφορικά με τα επιμέρους ερευνητικά μας ερωτήματα οι απαντήσεις που μπορούν να δοθούν ως αποτέλεσμα της αφηγηματικής ανάλυσης των συνεντεύξεων παρατίθενται ακολούθως:

Ποιοι παράγοντες προκαλούν τον ιδρυματισμό και ποιοι διευκολύνουν την κοινωνική ένταξη οικότροφων νέων;

Από τη σύνοψη των αναφορών των τέως οικότροφων νέων συμπεραίνουμε ότι βασικοί παράγοντες που συνθέτουν το φαινόμενο του ιδρυματισμού είναι:

- Ο παρατεταμένος εγκλεισμός και η αυτοαπομόνωση που μπορεί να ακολουθήσει την εισαγωγή σε ίδρυμα.
- Η κακή ψυχολογική κατάσταση του ατόμου.
- Η χρόνια διαμονή σε ιδρυματικό χώρο που αλλοιώνει σημαντικά την επαφή με τις υφιστάμενες συνθήκες στο εξωτερικό περιβάλλον.
- Η πάγια παροχή υπηρεσιών και αγαθών δημιουργεί ψευδώς στο άτομο την εντύπωση της διαχρονικά υποχρεωτικής εκ μέρους του φορέα κάλυψης των αναγκών του.
- Οι κακές ακαδημαϊκές επιδόσεις, η οκνηρία και η δυσκολία εύρεσης σταθερής εργασίας επιτείνουν την ανασφάλεια μετά την ενηλικίωση, συντηρούν την εξάρτηση και συνεπώς τη διάθεση παραμονής στη δομή.

Από την άλλη πλευρά η κοινωνική ένταξη διευκολύνεται μέσω του σχολείου και της φιλίας που αναπτύσσεται με κοντινά πρόσωπα και ομότιμους. Η σταθερή συμβουλευτική παρουσία του προσωπικού και ιδίως κάποιου εθελοντή – μέντορα, μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά στην κοινωνική εξέλιξη του νέου. Ωστόσο, αυτό που όλοι ανεξαιρέτως προκρίνουν ως καθοριστικής σημασίας στην καταπολέμηση του ιδρυματισμού είναι η επαγγελματική κατάρτιση και η άμεση ένταξη στην απασχόληση με εργασιακή ασφάλεια και επαρκείς αποδοχές.

Ποια η βιωμένη κοινωνική εμπειρία του ιδρύματος;

Όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων που παρατίθενται στα Κεφάλαια 9 & 11, συνοπτικά οι αναφορές των αφηγητών περιγράφουν μια συγκρατημένα θετική εμπειρία από τη ζωή τους στο ίδρυμα, χωρίς να λείπουν οι εντάσεις και οι δυσκολίες. Φαίνεται πως υπήρξε δεσμός με τα πρόσωπα αναφοράς,

προσωπικό και εθελοντές, γεγονός που διατήρησε υγιή την κοινωνική τους υπόσταση. Η διαφορά της διαβίωσης σε ένα κοινοβιακό χώρο μακριά από την οικογένεια είναι φυσικά αισθητή, όμως με κάποιο τρόπο οι συμμετέχοντες κρίνουν ορθή την τοποθέτησή τους στο ίδρυμα, έτσι όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα, υπό την έννοια ότι αναγνωρίζουν πως θα αντιμετώπιζαν μεγαλύτερες δυσκολίες και θα είχαν λιγότερη προσωπική στήριξη εάν παρέμεναν στην οικογενειακή εστία. Ασφαλώς υπάρχει η αίσθηση ότι οι οικότροφοι μετά από τόσα χρόνια φιλοξενίας, υπερασπίζονται με τις αναφορές τους το ιδρυματικό πλαίσιο, όπως θα έκαναν αντίστοιχα για το οικογενειακό τους περιβάλλον, καθώς αυτό αποτελεί σημαντικό μέρος της ζωής τους. Στο σημείο αυτό ίσως επηρεάζονται από τη γνωριμία με τον ερευνητή όπως αναφέρεται και παρακάτω στους περιορισμούς της έρευνας. Άλλωστε, αυτό ακριβώς είναι τελικά ο ιδρυματισμός, η απεγνωσμένη ταύτιση με το ίδρυμα (Τσαλίκου, 1989:184). Εμπειρικά πάντως αυτά τα ίδια πρόσωπα έτυχε να απευθύνουν πολλάκις μομφές κατά του ιδρύματος στη διάρκεια της διαμονής ή να του προσάψουν υπαιτιότητα για μια κατάσταση που τελικά κατανόησαν διαφορετικά μεγαλώνοντας.

Ποια τα κοινά πρότυπα των βιογραφικών διαδρομών;

Από τις συνεντεύξεις προκύπτουν πολλά κοινά αφετηριακά χαρακτηριστικά όπως η μονογονεϊκότητα, οι πολυμελείς οικογένειες, η οικονομική δυσπραγία, οι ενδοοικογενειακές εντάσεις, η προπαραβατική συμπεριφορά, αλλά και η αποστασιοποίηση του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος. Επίσης οι νέοι κατέγραψαν κοινούς βίους από πλευράς πολυετούς παραμονής στο ίδρυμα, μέτριων έως χαμηλών σχολικών επιδόσεων, διακοπής ή αλλαγής κατεύθυνσης σπουδών, εύρεσης περιστασιακής ή εποχικής εργασίας κ.τ.λ. Αυτό όμως είναι κάτι που συνδέεται πιθανότατα με την ίδια τη δομή και το πλαίσιο λειτουργίας, που κατευθύνει τα παιδιά με συγκεκριμένους τρόπους κατά την τρέχουσα χρονική περίοδο και θα μπορούσε να διαφέρει σε βάθος χρόνου. Έπειτα και τα ίδια τα παιδιά ενδέχεται να συμβουλευούνται ή να επηρεάζονται από το προσωπικό¹⁸⁴ ή ακόμα και τη διαδρομή κάποιου άλλου οικότροφου, που μπορεί να μιμούνται εφόσον τη γνωρίζουν. Επομένως για την ασφαλή ανάδειξη κοινών προτύπων θα πρέπει στο

¹⁸⁴ Τα παιδιά ενδέχεται να συμβουλευούνται οποιοδήποτε μέλος του προσωπικού με το οποίο έχουν αναπτύξει δεσμό ακόμα και αν αυτό το πρόσωπο δεν έχει τις απαραίτητες γνώσεις για να το πράξει..

μέλλον να συγκρίνουμε εμπειρικό υλικό από διαφορετικές δομές προστασίας, από άγνωστους μεταξύ τους νέους και από διαφορετικές χρονικές περιόδους. Φαίνεται πάντως ότι σε ένα βαθμό οι νέοι οικότροφοι της περίπτωσηής μας καταγράφουν κοινή συλλογική πορεία ως ομάδα. Επίσης, από την εμπειρία μας σε άλλα πλαίσια διαπιστώνονται παρόμοιες διαδρομές ή και συγκεκριμένες τροχιές, οι οποίες ακολουθούνται από τους οικότροφους και αξίζει να διερευνηθούν.

Πώς επηρεάζουν την κοινωνική ένταξη παράγοντες όπως η οικογένεια, η φτώχεια, το σχολείο, η εργασία κ.ά. κατά τη γνώμη τους;

Όλες οι κατηγορίες¹⁸⁵ που τέθηκαν εξ αρχής στην έρευνά μας ήταν εύστοχες και κατά παραδοχή των συνεντευξιαζόμενων διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο. Σημαντικότεροι όλων όπως προκύπτει συνολικά είναι τρεις παράγοντες. Αφενός η παρουσία σταθερών και αξιόπιστων προσώπων αναφοράς που λειτουργούν ως μέντορες με ειλικρινείς προθέσεις υποστήριξης και νουθεσίας των νέων, κυρίως κατά την εφηβική ηλικία, οπότε φαίνεται να υπάρχει μια κορύφωση των αρνητικών συμπεριφορών. Αφετέρου, αποφασιστικής σημασίας παράγοντας που αναδεικνύεται από όλους τους συμμετέχοντες είναι η εύρεση εργασίας αμέσως μετά την ενηλικίωση, προκειμένου να υπάρχει προσωπική και οικονομική ανεξαρτησία, αντί ανασφάλειας. Επίσης, η βελτίωση των σχολικών επιδόσεων και κυρίως η θεμελίωση αναγκαίων γνώσεων στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο παίζει σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα εξέλιξη της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας τους, καθώς οι μαθησιακές ελλείψεις δεν αναπληρώνονται εύκολα στην πορεία και αποθαρρύνουν τους απόφοιτους του ιδρύματος. Οι εν λόγω παράγοντες επηρεάζουν κατά την εμπειρία μας τους περισσότερους αν όχι όλους τους οικότροφους¹⁸⁶.

Ποια στοιχεία θεωρούνται παράγοντες ιδρυματοποίησης, περιθωριοποίησης, αποκλεισμού ή στιγματισμού;

Οι συμμετέχοντες μπορεί να μη βλέπουν στον εαυτό τους ένα ιδρυματοποιημένο άτομο, ούτε αναγνωρίζουν κάτι να τους τραβάει πίσω στη ζωή, εξαιτίας της ιδρυματικής διαβίωσης. Ωστόσο, εντοπίζουν επακριβώς τις εστίες

¹⁸⁵ οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση, φτώχεια

¹⁸⁶ μαζί με τα θέματα υγείας που εδώ δεν υφίστανται.

ιδρυματοποίησης και αποκλεισμού μέσα από τις αναφορές τους κυρίως στα Κεφάλαια 9, 10 και 11. Από την παρούσα μελέτη γίνεται σαφές ότι ακόμα και ένα «καλό» ίδρυμα τείνει να συγκρατεί τους τροφίμους στο πλαίσιο δράσης του και να δυσχεραίνει την απομάκρυνσή τους από τη σφαίρα επιρροής του. Το προηγούμενο βίωμα της φτώχειας, η προσωπική απόσυρση, η ανασφάλεια, ο φόβος πιθανού στιγματισμού, οι σοβαρές μαθησιακές ελλείψεις, η έλλειψη δουλειάς και εργασιακής ασφάλειας γενικότερα, η συνολική κατάσταση στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με το πλήθος παροχών και εγγυήσεων ενός ιδρύματος και η απουσία άλλου σταθερού υποστηρικτικού πλαισίου, συνθέτουν μια δύσκολη εξίσωση από την οποία προκύπτει συνήθως η παράταση της παραμονής στο ίδρυμα για μεγαλύτερη σιγουριά και λιγότερο κόπο. Από την άλλη πλευρά ενοχοποιείται τόσο η χωρική τοποθέτηση του ιδρύματος, όσο και η ουσιαστική αποκοπή των οικοτόρφων από την πραγματικότητα. Όπως είναι αναμενόμενο μια τέτοια επιβράδυνση αναστέλλει περαιτέρω την προσωπική ανάπτυξη του ατόμου, η οποία θέτει σε κίνδυνο την ανεξαρτητοποίησή του και βάζει σε πρώτο πλάνο την εφ' όρους ζωής εξάρτηση από ιδρύματα. Συχνά, όταν έρθει η ώρα της αποφοίτησης το ίδρυμα έχει γίνει φυσικό πλαίσιο¹⁸⁷ για τους ίδιους και δυσκολεύονται πολύ να το αποχωριστούν.

Ποιοι άλλοι επιμέρους παράγοντες επηρεάζουν την ένταξη στην εκπαίδευση, στην κοινωνία και στο επάγγελμα;

Η μελέτη, η ηρεμία, τα κίνητρα, η ενισχυτική διδασκαλία και οι σχολικές επιδόσεις, η αυτοοργάνωση και αυτοβελτίωση, η ενασχόληση με κάποια τέχνη ή ειδικότητα, ο αθλητισμός, οι ρεαλιστικοί στόχοι, η ψυχολογική υποστήριξη, η οικονομική στήριξη, η κοινωνικοποίηση, η φιλία και οι σχέσεις εμπιστοσύνης, η συμβουλευτική υποστήριξη, ο σεβασμός στα πρόσωπα και στους κανόνες, η αποφασιστικότητα και ο δυναμισμός, η κατανόηση και η αλληλεγγύη, αναφέρονται από τους αφηγητές μας ως καθοριστικοί παράγοντες στη δική τους τουλάχιστον διαδρομή προς την ένταξη στα διάφορα περιβάλλοντα και στην μελλοντική ανεξαρτητοποίηση. Οπωσδήποτε δεν παραγνωρίζεται η κοινωνική δικτύωση μέσω φίλων και εθελοντών, ενώ ο παρεμβατικός ρόλος του Ιδρύματος είναι καθοριστικός και σε αυτό το σκέλος. Σε αρκετές περιπτώσεις κάποια μουσική, θεατρική ή άλλη καλλιτεχνική δραστηριότητα θα μπορούσε να βοηθήσει.

¹⁸⁷ Σχ.Τσαλίκoglου, 1989:185.

Ποια βιώματα αποτέλεσαν σταθμό εντός κι εκτός ιδρυματικού περιβάλλοντος;

Οι επώδυνες καταστάσεις που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν την απομάκρυνση από τη φυσική οικογένεια ασφαλώς επέδρασαν αρνητικά¹⁸⁸. Όπως ήταν αναμενόμενο η φάση του αποχωρισμού της οικογένειας, αλλά και ωρύτερα της ταλαιπωρίας, του χωρισμού ή της απώλειας κάποιου εκ των γονέων εγγράφεται οριστικά ως βιογραφικό αποτύπωμα (βλ. Αντωνίου & Πολυχρόνη, 2006:102-103). Επιπλέον, ως ρήξη στο βιογραφικό χρόνο καταγράφεται η είσοδος και το πρώτο διάστημα διαμονής στο ίδρυμα, στιγμές μεγάλης έντασης και συγκρούσεων με άλλους οικότροφους και το προσωπικό ή συμμαθητές και καθηγητές στο σχολείο, η απώλεια σχολικής χρονιάς, η επιτυχία ή αποτυχία στις σπουδές και η μετάβαση στον ξενώνα φιλοξενίας ή σε άλλη πόλη, η επιστροφή στο ίδρυμα έπειτα από αλλαγή σχεδίων και ο χρόνος αμέσως μετά το στρατό. Εξέχουσα βιογραφική ρήξη αποτελεί σε δύο περιπτώσεις η απόφαση πρόωρης εγκατάλειψης των σπουδών ως αποτέλεσμα της αίσθησης αδυναμίας ολοκλήρωσής τους και ανάγκης για άμεση οικονομική ανεξαρτητοποίηση. Επίσης σημειώνεται ότι η ανησυχία για τη ζωή μετά το ίδρυμα είναι έκδηλη και η επικείμενη αποφοίτηση από το ίδρυμα βιώνεται έντονα, αποτελώντας έναν ακόμα ξεριζωμό για το άτομο που μετά από τόσα χρόνια έχει δεθεί με το χώρο, τα πρόσωπα, αλλά και την εξασφάλιση των προς το ζην. Ασφαλώς ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας καταγράφεται επίσης ως βίωμα – σταθμός.

Πώς γίνονται οι μεταβάσεις στην εκπαίδευση, στο επάγγελμα, ή στην οικογένεια;

Με βάση τις αναφορές των συμμετεχόντων αρχικά οι μεταβάσεις γίνονται σε ένα βαθμό ακούσια ή με τη διαμεσολάβηση τρίτων. Θα περιμέναμε να έχει καταγραφεί απότομα έως και βίαια στη δική τους συνείδηση, αλλά αυτό δεν προκύπτει από τα λεγόμενά τους. Εξαιτίας ίσως και αυτής της αναφερόμενης δυσκολίας κινητοποίησής τους, που αναφέρει περίπου και ο Rosanvallon, (2001:259), συναντούν αυξημένη δυσκολία στη συνέχεια να πάρουν οι ίδιοι την ευθύνη των επιλογών τους. Έχουμε λοιπόν ένα ολόκληρο σύστημα¹⁸⁹ που προτείνει και υποστηρίζει την εκάστοτε μετάβαση και όχι μια ελεύθερη βούληση που οδηγεί τις

¹⁸⁸ Σχ. Καλλινικάκη, 2006:167.

¹⁸⁹ Βλ. σχόλιο [Γ.Ι.] περί διαχείρισης.

επιλογές τους. Πάντως κοινή αναφορά είναι ότι οι οικότροφοι φτάνουν σε σημείο κόπωσης από τη χρόνια κοινοβιακή διαμονή στο ίδρυμα και κάποια στιγμή επιθυμούν κάτι διαφορετικό γεγονός που τους κινητοποιεί τελικά να αυτονομηθούν. Εν συνεχεία οι νέοι αναπτύσσουν συνήθως κάποιες πρωτοβουλίες και προσπαθούν να πείσουν το ίδρυμα να τους στηρίξει σε αυτή την επιλογή. Σπανίως προχωρούν χωρίς τη συναίνεση του φορέα, ώστε να έχουν αφενός διασφαλισμένη τη φιλοξενία και αφετέρου να μη βρεθούν σε θέση να επιστρέψουν σε μια κακή διαβίωση στην οικογένεια ή και να βρεθούν χωρίς στέγη¹⁹⁰.

Συνεχίζοντας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ένα σημαντικό ζήτημα, που δεν εξετάστηκε στην παρούσα μελέτη και θα ήταν καλό να συμπεριληφθεί σε μια επόμενη ευρύτερη έρευνα σε παιδιά ιδρυμάτων είναι η αυτοκτονικότητα. Ειδικότερα, έχουν βρεθεί ορισμένοι κοινοί παράγοντες που μπορεί να έχουν επηρεάσει την δραματική αύξηση των αυτοκτονιών και της απόπειρας στους νέους¹⁹¹. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκε ότι τα άτομα που έκαναν απόπειρα είχαν δύσκολη παιδική ηλικία ή μεγάλωσαν σε διαταραγμένες οικογένειες. Συχνά οι νέοι οδηγούνται στην απόπειρα ή την αυτοκτονία¹⁹² από έλλειψη ευχάριστων συναισθημάτων στις προσωπικές σχέσεις ή υπό την επήρεια ουσιών. Μια σοβαρή αιτία αυτοκτονίας παιδιών και εφήβων¹⁹³ θεωρείται το διαταραγμένο οικογενειακό περιβάλλον. Συχνά αναφέρονται οι τεταμένες σχέσεις των γονέων, η σχέση τους προς το παιδί, το διαζύγιο, η αυταρχικότητα, η παραμέληση κ.ά. Δε θα πρέπει επίσης να υποτιμηθεί ο ρόλος και η προσωπικότητα του ατόμου και κυρίως η αδυναμία σύναψης σχέσεων, που οδηγεί στην απομόνωση (Μπελεγγρίνος κ.ά., 2014:373-374), η οποία συνδέεται με την κατάθλιψη και το συναίσθημα μοναξιάς και απελπισίας. Η αίσθηση απομόνωσης συχνά προκύπτει από ένα αρνητικό συμβάν που το άτομο αδυνατεί να μοιραστεί με κάποιον κοντινό του. Αυτό μπορεί να προκαλέσει αύξηση κινδύνου εμφάνισης αυτοκτονικής συμπεριφοράς, καθώς η κοινωνική απομόνωση και η μοναξιά συμβάλλουν σημαντικά (W.H.O., 2014:53).

Σημαντικός δείκτης φαίνεται πως είναι το ποσοστό διαζυγίων, καθώς σε περιοχές με περισσότερες διαζευγμένες γυναίκες, οι αυτοκτονίες νέων είναι

¹⁹⁰ Η περίοδος μετά την ενηλικίωση μπορεί να οδηγήσει σε άμεση αποφοίτηση, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κακής συνεργασίας που δε δεσμεύονται συγχρόνως από δικαστικές αποφάσεις, πράγμα που μπορεί να σημαίνει έλλειψη στέγης για τον τώως οικότροφο, διαμονή σε υπνωτήρια αστέγων κ.ά.

¹⁹¹ Σχ. W.H.O., 2012.

¹⁹² Σχ. Πιάνος, 2000; Cutler et al., 2001:224.

¹⁹³ Οι απόπειρες αυτοκτονίας κορυφώνονται σε ηλικία δεκαπέντε ετών, ενώ τα ποσοστά των συντελεσμένων αυτοκτονιών αυξάνονται απότομα μεταξύ των ηλικιών δεκαπέντε και είκοσι.

υψηλότερες. Η αύξηση των ποσοστών διαζυγίων διαχρονικά μπορεί να ερμηνεύσει τα δύο τρίτα της αύξησης της αυτοκτονίας στους νέους (Cutler et al., 2001:224,265). Ο Durkheim θεωρεί ιδιαίτερα σημαντική τη συνεκτική λειτουργία της οικογένειας (Παπαδοπούλου, 2015). Ο ίδιος στην Αυτοκτονία δεν αρνείται πως οι κοινωνικοί δεσμοί εντός μιας ομάδας μπορούν να προκαλέσουν, υπό καθορισμένες συνθήκες, αρνητικές επιπτώσεις στα μέλη της, τονίζοντας πως τα σχετιζόμενα με την κοινωνική διάσταση ποσοστά αυτοκτονίας μπορούν να ερμηνευτούν μόνο κοινωνιολογικά (Κονιόρδος, 2006). Ασφαλώς, όταν ο άνθρωπος στερείται τη δυνατότητα λόγου, όταν οι ζωτικές του ανάγκες παραμένουν αναπάντητες, τότε έχει δύο βασικές επιλογές ή καταστρέφει ή καταστρέφεται. Όταν η επιθετικότητα δεν μπορεί να διοχετευθεί προς τα έξω, τότε διοχετεύεται στον ίδιο τον εαυτό (Τσαλίκογλου, 1989:195).

Μια ακόμα διάσταση που δεν κατέστη δυνατό να αναλυθεί περαιτέρω με βάση τα ποιοτικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, είναι αυτή της ενδεχόμενης διαμόρφωσης κουλτούρας ισόβιου λήπτη υπηρεσιών στους οικότροφους ιδρυμάτων. Καλό θα ήταν σε μια επόμενη έρευνα να γίνει πιο επισταμένη μελέτη αυτού του ζητήματος, που εμπειρικά προβληματίζει ως προς το μέλλον της παιδικής προστασίας. Και αυτό διότι φαίνεται να δημιουργεί της προϋποθέσεις μιας άλλης μορφής ιδρυματισμού, όπου το «καλό» ίδρυμα εξασθενεί την ανάληψη της ατομικής ευθύνης και των απαραίτητων πρωτοβουλιών αυτονόμησης στη ζωή. Άλλωστε μια προσέγγιση με όρους ατομικής φιλανθρωπίας δεν επαρκεί πλέον σε μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία βασίζεται στην ισότητα των πολιτών και στην αναγνώριση του ατόμου ως φορέα δικαιωμάτων (Rosanvallon, 2001:199). Ούτε βέβαια θα πρέπει μέσα από τη λογική του δώρου, σε συνδυασμό με αυτή του αγαθού να υποβαθμίζεται η λογική του δικαιώματος σε ένα κοινωνικό κράτος (βλ. Αράπογλου, 2005).

Στο μέλλον καλό θα ήταν επίσης να επιχειρηθεί, η κατανόηση της διαδικασίας γένεσης του λεγόμενου «νέου εαυτού» τον οποίο συνεπάγεται η ιδρυματική εμπειρία, αναδεικνύοντας τις δέουσες πρακτικές τις οποίες το άτομο καλείται υιοθετήσει (βλ. Τζανάκης, 2012:249). Κάτι αντίστοιχο εντοπίζεται στα λεγόμενα του [Γ.Ι.] και του [Ε.Μ.] οι οποίοι αναφέρουν ότι μέσα σε σχετικά σύντομο χρόνο σημείωσαν σημαντική αλλαγή στην προσέγγισή τους απέναντι στα πράγματα, σε βαθμό να γίνεται αισθητή από τους ίδιους και το περιβάλλον τους. Συγκεκριμένα ο [Α.Κ.] είπε ότι περίπου 16-17 ετών άρχισε να αντιλαμβάνεται τι συμβαίνει, αλλά ήταν ήδη αργά. Ο [Ε.Μ.] ανέφερε ότι στο σχολείο μέχρι τη Γ' Γυμνασίου τα πήγαινε πολύ άσχημα. Μετά άρχισε να σκέφτεται αλλιώς. Μπήκε σε μεγαλύτερη ηλικία στο

Λύκειο, οπότε ήταν πλέον ο εαυτός του κι ήξερε τι ήθελε. Η ουσιαστική αλλαγή όμως συντελέστηκε, όπως λέει, σε σύντομο χρόνο στη μέση της τρίτης χρονιάς στο Λύκειο, όταν άρχισε να σκέφτεται διαφορετικά πολλά πράγματα. Σχετικά ο [Γ.Ι.] αναφέρει:

«...προσπάθησα και διαμόρφωσα το χαρακτήρα μου και έγινα όσο γινόμουν κάθε μέρα όσο καλύτερος μπορούσα. Μπορεί να μην ήμουνα καλός μαθητής, αλλά όσον αφορά τη συμπεριφορά μου είχε βελτιωθεί πολύ! Δηλαδή από τα 16 μέχρι τα 18, 19, 20 είχα δει μεγάλες διαφορές».

Παρόλη τη συνολικά επιεική τους στάση, οι συμμετέχοντες δε χάνουν την ευκαιρία να ασκήσουν κάποια κριτική ως προς την ευρύτερη λειτουργία του φορέα και διατυπώνουν τις προτάσεις τους. Χαρακτηριστικά ο [Β.Α.] θεωρεί σημαντική την έλλειψη ψυχολογικής υποστήριξης, καθώς στο εν λόγω ίδρυμα δεν υπάρχει μόνιμος υπάλληλος αυτής της ειδικότητας. Όπως ο ίδιος αναφέρει:

«Εντάξει το ψυχολογικό κομμάτι δεν είναι κάτι φανερό είναι κάτι το οποίο το έχουμε μέσα μας. Οπότε πάνω σε αυτό χρειάζονται ειδικοί και σε αυτό λίγο χάνει (...) Αλλά και τα παιδιά συνήθως κλείνονται στον εαυτό τους δεν τα βγάζουνε, δηλαδή αν έχουνε κάποιο θέμα...(…)...να μην υπάρχει έλλειψη επιστημονικού προσωπικού (...) Το πιο βασικό είναι η ψυχολογία του παιδιού!».

Για τον [Δ.Π.] το πιο σοβαρό πρόβλημα είναι η έλλειψη σεβασμού εκ μέρους των νέων οικοτόρων. Ο ίδιος λέει:

«Αυτό που μ' έχει παραξενέψει εμένα είναι ότι λείπει λίγος σεβασμός. (...) Εμείς είχαμε σεβασμό και οι μικροί για τους μεγάλους και οι πιο μεγάλοι για τους μικρούς (...) Και στο μέλλον του ναι! Όταν θα έχει ένα σεβασμό και στη δουλειά του και στο άτομο που είναι δίπλα του εγώ πιστεύω ότι θα είναι πολύ εντάξει παντού!».

Παρομοίως ο [Γ.Ι.] πιστεύει ότι όσο προσφέρονται στα παιδιά όλα απλόχερα δεν πρόκειται να το εκτιμήσουν. Μάλιστα αναφέρει:

«Εδώ ο καθένας κάνει ότι θέλει. Υπάρχει πολύ ελευθερία, πολλά δικαιώματα προς τα παιδιά. Δεν ξέρω αν είναι καλό αυτό».

Ο [Α.Κ.] εκτιμά ότι απαιτείται καλύτερη ενημέρωση για το μέλλον των νέων, καθώς και υποστήριξη για τη συμμετοχή τους σε προκηρύξεις, διαγωνισμούς και άλλες θεσμικές και μη ενέργειες με σκοπό την εύρεση εργασίας. Όπως είπε:

«Δεν αντιλαμβάνονται τι θα επακολουθήσει, δεν έχουν καμία ενημέρωση... (...) Πρέπει να υπάρχει μία αποκατάσταση για αυτά τα παιδιά δεν σου λέω, αξιοκρατική μεν, άμεση δε. Δηλαδή αμέσως με το που βγαίνουν από εκεί, να υπάρχει δομημένη λειτουργία πράξεων. Δηλαδή να γίνονται πράξεις από φορείς, από το ίδιο το Κέντρο να μαζεύουν προϋπηρεσία, να μαζεύουν μόρια, να τους δίνουν μόρια από το κράτος για να φτιάξει η κατάσταση. Αλλιώς δε φτιάχνει...».

Παρά την αποδέσμευση, η ζωή μετά το ίδρυμα φαίνεται ικανοποιητική μόνο όταν υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, όπως συνέβη για παράδειγμα με τον [Ε.Μ.] ο οποίος λέει:

«Όχι, σήμερα είναι εντάξει, είναι καλύτερα, γιατί έχω φύγει και έχω αλλάξει περιβάλλον... Από το καλό στο καλύτερο!».

Αρκετές φορές όμως η εξέλιξη της σταδιοδρομίας δεν είναι ιδανική και αυτό ταλαιπωρεί περαιτέρω τους τέως οικότροφους όπως ο [Α.Κ.] που λέει:

«Εγώ είμαι ευτυχής που βρέθηκε το κέντρο να με βοηθήσει σε κάποια πράγματα, αλλά σου δίνουνε το νερό να πας στην πηγή και να μην πιεις νερό. Έφτασα στην πηγή νερό δεν ήπια. Είμαι ένας άνεργος κάθε χειμώνα. Ψάχνω να βρω δουλειά...».

Σημαντικές είναι και οι παρατηρήσεις που γίνονται ως προς την ευρύτερη λειτουργία ξενώνα αυτόνομης διαβίωσης στο χώρο του ιδρύματος. Ο [Δ.Π.] πιστεύει ότι η αξιοποίηση του ξενώνα θα έπρεπε να γίνεται για ένα μικρό χρονικό διάστημα¹⁹⁴ και όχι για πολύ καιρό, αλλά μόνο έως ότου ο νέος να μαζέψει κάποια χρήματα, να νοικιάσει ένα σπίτι και να ορθοποδήσει. Ο [Ε.Μ.] από την πλευρά του είπε για το θέμα του ξενώνα:

«Ναι θα μπορούσα να πω ότι ήταν πολύ καλά γιατί είχες και το χώρο σου! (...) Άμα μπορούσαμε να μαγειρεύουμε στον ξενώνα θα ήταν πολύ καλά γιατί έτσι ανεξαρτητοποιείσαι πιο πολύ... Ήταν μια ιδέα ανεξαρτητοποίησης ο ξενώνας... Δεν ήταν τελείως ανεξαρτητοποίηση,

¹⁹⁴ Π.χ. ένα εξάμηνο

γιατί πάλι βρισκόμασταν στο σπίτι¹⁹⁵ ! Και όλη τη μέρα στο σπίτι ήμασταν γιατί είχαμε συνηθίσει να είμαστε στο σπίτι και να βλέπομαστε με τα παιδιά... Ναι το θέλαμε! Γιατί νιώθαμε κάτι σαν απομόνωση, κάτι τέτοιο...».

Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη ότι τα παιδιά που διακόπτουν τις σπουδές, ή επιστρέφουν ανά διαστήματα όσο σπουδάζουν ή επανέρχονται μετά από κάποια ανεπιτυχή προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης αντιμετωπίζουν μια παλινδρόμηση, ένα πισωγύρισμα, αλλά και κάποια ανησυχία για τη στάση του ιδρύματος. Ο [Γ.Ι.] δήλωσε:

«Κοίταξε στην (άλλη πόλη) επειδή πήγα στην εστία ήταν ακριβώς σαν το ίδρυμα. Δηλαδή δεν άλλαζε τίποτα! Δηλαδή ήταν τα περισσότερα παιδιά και όλα τα παιδιά είχανε και αυτοί τους στόχους τους. (...) Πάνε με υπερβολικούς ρυθμούς, αυτό δεν πολυάντεξα! Και ότι ήμουν κακός μαθητής! Έβλεπα τους συμφοιτητές μου και περνούσαν τα μαθήματα. Εγώ έπρεπε να κάνω και τρίτη και τέταρτη προσπάθεια για να περάσω τα μαθήματα. Βοήθεια εκεί δεν είχα από κανέναν δηλαδή για να κάνω φροντιστήρια να πεις ότι θα κάνεις φροντιστήρια δεν γινότανε! Οπότε γύρισα πίσω...».

Ο ίδιος ο [Γ.Ι.] ανέφερε ότι είναι δύσκολη η φάση της επιστροφής στη δομή αυτόνομης διαβίωσης μετά τη διακοπή των σπουδών, για οικονομικούς κυρίως λόγους, καθώς δε λαμβάνει πλέον το σπουδαστικό επίδομα. Στο σημείο αυτό ανακύπτει η ανάγκη καλύτερης διδακτικής στήριξης των επιτυχόντων, αλλά και κάποιας οικονομικής ενίσχυσης των στεγαζόμενων στην αυτόνομη διαβίωση. Ο [Ε.Μ.] είπε ότι επιστρέφει περιστασιακά κατά τις αργίες στο ίδρυμα, ενώ σπουδάζει σε άλλη πόλη, γιατί θέλει να επιστρέψει λίγο στο σπίτι να δει πως είναι τα υπόλοιπα παιδιά, να βγει λίγο, να ξεσκάσει, λίγο απ' όλα. Αυτό τον τραβάει πίσω, διότι επιστρέφοντας είναι όλα πιο άσχημα και επηρεάζεται αρνητικά από τυχόν καβγάδες και εντάσεις! Ο [Β.Α.] που επίσης διέκοψε τις σπουδές του σε άλλη πόλη είπε ότι:

«Μου πήρε πάρα πολύ καιρό για να το αποφασίσω... Το να αλλάξω κατεύθυνση, το να αφήσω κάτι το οποίο μπήκα με κόπο, γιατί έπεσε διάβασμα και με πήρε δύσκολα... Φοβόμουν και την αντίδραση του

¹⁹⁵ Οικοτροφείο και ξενώνας βρίσκονται στο ίδιο οικόπεδο σε απόσταση 100 μέτρων.

Κέντρου και αν θα με στηρίξουν να κάνω αυτό που θέλω. Εντάξει το πήραν ψύχραιμα οπότε με το που είδα θετικό... Με το που κατάλαβα ότι είναι θετικοί απέναντι μου το πήρα... Τότε ηρέμησα! Δηλαδή χωρίς δεύτερη σκέψη το κυνήγησα αν ήταν αρνητικοί σίγουρα θα καθόμουν εκεί πέρα που ήμουνα (στη σχολή) θα το πάλευα περισσότερο».

Εν κατακλείδι από τις γενικότερες αναφορές των ερωτώμενων προκύπτει συνολικά ανάγκη υποστήριξης μονογονεϊκών οικογενειών, μητέρων και πατέρων που δεν δύνανται να αντεπεξέλθουν μόνοι, καλύτερου προσανατολισμού σε επάγγελμα και άμεσης εύρεσης εργασίας, καλλιέργειας αποφασιστικότητας ως μέσου απεμπλοκής από το ίδρυμα, αυστηροποίησης της εφαρμογής των συνεπειών (ποινών) για παραπτώματα, ανάπτυξης δεξιοτήτων αυτοοργάνωσης και αυτοβελτίωσης, ενίσχυσης φιλικών δεσμών, περισσότερης μελέτης στο σχολείο για κάλυψη κενών, καλύτερης ενημέρωσης εκ μέρους της δομής για το μέλλον τους, συνολικής υποστήριξης μετά τη στρατιωτική θητεία και μεγαλύτερης οικονομικής ενίσχυσης κατά την αποφοίτηση. Για τον ερευνητή η παιδική προστασία αποτελεί ουσιαστική μέριμνα για το μέλλον της ανθρωπότητας. Καλό θα ήταν, λοιπόν, να εντοπίσουμε τους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν ενδεχόμενη αδυναμία να αναθρέψουν τα παιδιά τους και να τους ενισχύσουμε ως οικογένειες. Ως εκ τούτου προτείνεται λεπτομερής κοινωνική απογραφή το 2021 στο πλαίσιο της απογραφής πληθυσμού προκειμένου να καταγραφούν και να υποστηριχθούν τα απειλούμενα νοικοκυριά με σκοπό να διατηρηθεί η συνοχή των απειλούμενων οικογενειών.

Άλλωστε, το μέλλον του κράτους πρόνοιας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με αυτό του δημοκρατικού βίου και δεν είναι εκ προοιμίου καθορισμένο (Rosanvallon, 2001:287). Η βιογραφική διαδρομή δίνει παραδείγματα και αντιπαραδείγματα στο άτομο, προκειμένου να σχεδιάσει τη ζωή του και να μεριμνήσει για την αναζήτηση των διαθέσιμων μέσων που θα το βοηθήσουν να επιτύχει τους στόχους του (Τζανάκης, 2012:323). Ασφαλώς η ικανότητα προσαρμογής της ανθρώπινης φύσης είναι απεριόριστη αρκεί να ενισχυθεί έστω και αργά μέσα από ένα περιβάλλον που θα της επιτρέπει και θα της δίνει τις ευκαιρίες να αναπτύσσεται. Ας μην ξεχνάμε πως τα παιδιά του σήμερα είναι οι γονείς του αύριο. Επομένως, η υποστήριξη των γονέων που δυσκολεύονται στην ανατροφή των παιδιών, προκειμένου να αναλάβουν και να αντεπεξέλθουν στο ρόλο τους, δεν αφορά μόνο τα παιδιά αυτών, αλλά και το μέλλον της κοινωνίας μας (Βορριά, 1998:103).

Βιβλιογραφία

- Adam, P., & Herzlich, C. (1994). *Sociologie de la maladie et de la médecine*. Paris: Nathan.
- Στο: Τζανάκης, Μ. (2012). *Ψυχική ασθένεια και σύγχρονες πρακτικές του εαυτού*, Αθήνα: Πεδίο, σ. 244.
- Alheit, P. (1997). *Η Αφηγηματική Συνέντευξη. Μια Εισαγωγή*. Στο Σ. Παπαϊωάννου, Ρ. Alheit & Η. S. Olesen (Επιμ.), *Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία*, σσ. 135-145, Ρέθυμνο/Ανώγεια: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Αμπατζόγλου, Γ. (2002). *Αλλάζοντας Χέρια: Διεπιστημονική προσέγγιση της διακίνησης και τοποθέτησης παιδιών*, Αθήνα: University Studio Press. ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗΣ
- Ανδριοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Φ. & Τσακλόγλου, Π. (2013). *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα: Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, Κοινωνική πολιτική την εποχή της κρίσης: Στο σταυροδρόμι των επιλογών*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, 5ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 8-10 Μαΐου 2014 (Διαθέσιμο ηλεκτρ.: <http://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2014/08/meleth-25.pdf>).
- Αντωνίου, Α.Σ. & Πολυχρόνη, Φ. (2006). *Καταστάσεις Στρες σε Παιδιά και Εφήβου*. Στο: Μ., Λουμάκου, Λ., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, σσ. 99 – 114, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αποστολόπουλος, Κ., Γεωργιτσογιάννη, Ε., Κανέλλου, Α., Σαΐτη, Α., Σδράλη, Δ., Τριάδη, Δ. (2010). *Οικιακή Οικονομία, Α' Γυμνασίου*, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Αράπογλου, Β. (2005). *Καθεστώτα αποκλεισμού, οι αλήθειες και οι παραλλαγές τους: Διάγραμμα μελέτης του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύ. 118Γ, σσ. 31-58 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/9515/9704.pdf>).
- Ασημόπουλος, Χ. (2009). *Η καθημερινή ζωή στο ψυχιατρείο*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ασκούνη, Ν. (2007). *Κοινωνικές Ανισότητες στο Σχολείο, Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων, Κλειδιά και Αντικλειδιά*, Μέτρο 1.1. ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών (Διαθ. ηλεκτρ.: <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3203/931.pdf>).
- Αυγουστάτος, Ι. (2009). *Νεανική Παραβατικότητα*, Προσωπική Ιστοσελίδα Ψυχιάτρου – Ψυχοθεραπευτή (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://psycosynthesis.blogspot.com/2009/09/blog-post.html>).
- Βαλασσόπουλος, Ε. (2013). *Παιδική ηλικία, μορφές παιδικής εργασίας και προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: Συγκριτική κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση*, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30510>).

- Bauman, Z. (2002) (Μτφρ. Κ. Γεώργιας). *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*, Αθήνα: Μεταίχμιο, Κεφ.3 σσ. 131-174 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://pernoampariza.files.wordpress.com/>).
- Baumrind, D. (1971), Current Patterns of Parental Authority, *Developmental Psychology Monographs*, Vol. 4, Pt.2.
- Beck U. & Ziegler U. E. (2000). *Μια Ζωή Δική μας. Περιηγήσεις στην Άγνωστη Κοινωνία που Ζούμε*, Αθήνα:Νήσος.
- Bertaux, D. (1997). *Les récits de vie*, Paris: Nathan.
- Birch, S. H. & Ladd, G. W. (1997). The teacher-child relationship and children's early school adjustment, *Journal of School Psychology*, Vol.35, Issue 1, pp. 61–79.
- Βορριά, Π. (1994). *Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών από την μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης*. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 79-107.
- Βορριά, Π. (1998). *Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών από την μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης*. Στο Θ. Καλλινικάκη, *Μεγαλώνοντας σε Ίδρυμα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 79 – 107.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent-child attachment and healthy human development*. N.Y: Basic Books.
- Bowlby, J. (1979). *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. London: Tavistock.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss: Attachment* (Vol. I.). N.Y: Basic Books.
- Bourdieu, P. (2000). *Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης* (Μτφρ. Ρ.Τουτουτζή). Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, P. (1999). *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P. (1985). The forms of social capital. Στο: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (ed. J. G. Richardson), New York, Greenwood, pp. 241-258.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.Cl. (1996). *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα* (Μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bury M. R. (1982). Chronic Illness as Biographical Disruption, *Sociology of Health and Illness*, Vol. 4 (2), pp. 167-182.
- Byrne, D. (1999). *Social Exclusion*, Buckingham: Open University Press.
- Γεωργιάδης, Δ. (2002). *Τα παιδιά που (ακόμη) τοποθετούνται σε ιδρύματα, οι ανάγκες τους και οι παρεμβάσεις των παιδοψυχιατρικών υπηρεσιών*. Στο: Γ., Αμπατζόγλου (Επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 233 – 257
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory*, London: Sage.
- Γκότοβος, Α. (1996). *Νεολαία και κοινωνική μεταβολή - Αξίες, εμπειρίες και προοπτικές*, Θεσσαλονίκη: Gutenberg .

- Coie, J.D., Dodge, K.A. & Kupersmidt, H. (1990). *Peer group behavior and social status*. Στο: S.R. Asher & J.D. Coie (Eds), *Peer Rejection in Childhood*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cutler, D. M. Glaeser, E. L. Norberg, K. E. (2001). *Explaining the Rise in Youth Suicide*. Στο: Gruber, J. (ed.) (2001). *Risky Behavior among Youths: An Economic Analysis*. University of Chicago Press, pp. 219-270 (<http://www.nber.org/chapters/c10690.pdf>).
- De Haan, A. (1998). Social exclusion: An alternative concept for the study of deprivation?, *IDS Bulletin*, Vol. 29 (1), pp. 10-19.
- Delion, P. (2005). *Οι αλληλεπιδράσεις μωρού – ιδρύματος. Κάποιες σκέψεις και συμπεράσματα στο φως των πρόσφατων δεδομένων ψυχιατρικής του βρέφους*. Στο P. Delion (Επιμ.), *Τα βρέφη σε ιδρύματα, τα βρέφη και οι θεσμοί* (Μτφρ.: Γρ. Αμπατζόγλου), Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 23-39.
- Denzin, N. & Lincoln, Y. (Eds.). (2005). *The Sage Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York: Macmillan.
- Δήμου, Γ. (1999). *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις*. Στο: Κωνσταντίνου, Χ. & Πλειός, Γ. (Επιμ.)(1999). *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός – αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*, Πρακτικά Η' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Σχολή Επιστημών Αγωγής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 33-37. http://ptde.uoi.gr/ptde_files/konstantinou_books/Scholiki_Apotyxia_kai_Koinwnikos_Apokleismos.pdf
- Dozier, M., Zeanah, C.H., Wallin, A.R., & Shaffer, C. (2012). *Institutional Care for Young Children: Review of Literature and Policy Implications*. *Social Issues and Policy Review*, 6, 1-25 (Διαθέσιμο ηλεκτρ.: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3600163/>).
- ΕΚΔΔ (2005). *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: περιεχόμενο των όρων*, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/15/3/712.pdf).
- Elliott, J. (2006). *Using narrative in social research. Qualitative and Quantitative approaches*, London: Sage Publications.
- Engle, P. & Black, M. (2008). The effect of poverty on child development and educational outcomes, *Annals of the NY Academy of Sciences*, Vol. 1136, pp. 243-256.
- Erikson, E. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E. (1968). *Identity, youth, and crisis*. New York: Norton.
- European Council (2010). *Council conclusions on the social dimension of education and training*, 3013th Education, Youth and Culture, Council meeting Brussels, 11 May 2010

- (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/114374.pdf).
- European Commission (2010). *Παιδική Φτώχεια*, Επίσημη Ιστοσελίδα Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0758:FIN:EN:PDF>)
- European Commission (2005). *Joint report on social protection and social inclusion*, Brussels.
- European Commission (2004). *Joint report on social inclusion*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg. http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- European Commission (2002). *Joint report on social inclusion*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2010). *Εργοτέλης 1929-2009 Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόδου σωματείου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Στο: Τζανάκης, Μ. (2012). *Ψυχική ασθένεια και σύγχρονες πρακτικές του εαυτού*, Αθήνα: Πεδίο, σσ. 240.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2007). *Βιογραφία, υποκοιλτούρα και αντίσταση*. Στο: Σ. Παπαϊωάννου (Επιμ.), *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα:Κριτική, σσ.176-193.
- Ζηλίδης, Χ. (1990). Η κοινωνική προστασία του παιδιού στην Ελλάδα, *Κοινωνική Εργασία*, Τεύ. 2, σσ. 221-241.
- Gerber, A., (2006). *RIE Principles and Practices*. Στο: S., Petrie, S.,Owen, (edit). *Authentic Relationships in Group Care for Infants and Toddlers–Resources for Infant Educators, Principles into Practice*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, pp.35-50.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, Αθήνα:Αλεξάνδρεια.
- Goffman E. (1994). *Άσυλα. Δοκίμια για την Κοινωνική Κατάσταση των Ασθενών του Ψυχιατρείου και Άλλων Τροφίμων*, Αθήνα: Ευρύαλος.
- Goldfarb, W. (1945). Effects of psychological deprivation in infancy and subsequent stimulation. *American Journal of Psychiatry*, Vol. 102, pp. 18--33.
- Grayson, J. P. (2004). Social dynamics, university experiences, and graduates' job outcomes. *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 25(5), pp. 609-627.
- Groark, C.J., & Mccall, R.B. (2011). Implementing changes in institutions to improve young children's development. *Infant Mental Health Journal*, 32, 509-525. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3221280/>

- Groark, C.J., McCall, R.B., & Fish L. (2011). Characteristics of environments, caregivers, and children in three Central American Orphanages. *Infant Mental Health Journal*, 32, 232-250. <http://psycnet.apa.org/record/2011-07341-005>
- Grünhut, M. (1948). *Penal Reform: A Comparative Study*. Oxford: The Clarendon Press.
- Στο: Τσαλίκου, Φ. (1989). *Μυθολογίες βίας και καταστολής*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 184.
- Guimond, S., Dif, S., & Aupi, A. (2002). Social identity, relative group status and intergroup attitudes: When favorable outcomes change intergroup relations ...for the worse. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 32, pp. 739-760.
- Haslam, S. A., Turner, J. C., Oakes, P. J., McGarthy, C., & Reynolds, K. (1998). *The group as a basis for emergent stereotype consensus*. Στο: W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology*, Vol. 8, pp.203-239. N.Y: Wiley.
- Herbert, M. (2008). *Τα όρια στη συμπεριφορά των παιδιών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Herbert, M. (1992). *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*, Α. Καλαντζή-Αζίζι (Επιμ.) (4η Έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Heyneman, S. P. (1998). *From the Party/State to Multi-Ethnic Democracy: Education and Its Influence on Social Cohesion in the Europe and Central Asia Region*, US Department of Education (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED428015.pdf>).
- Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην Πολιτική* (Μτφρ.: Γ.Καράμπελας) Αθήνα: Πόλις.
- Hilton, J. L., & Von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual Review of Psychology*, Vol. 47, pp. 237-271.
- Huston, A.C. (1991). *Children in Poverty: Child development and public policy*. Cambridge University Press.
- Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Κάλλιπος (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826>).
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική.
- Καλλινικάκη, Θ., (2006). *Δικαίωμα ταυτότητας παιδιών σε αναδοχή και υιοθεσία*. Στο: Μ., Λουμάκου, Λ., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, σσ.161 – 175, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καλλινικάκη, Θ. (1998). *Μεγαλώνοντας σε Ίδρυμα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καλύβα, Π. (2016). *Ψυχο-κοινωνική συμπεριφορά και διαπροσωπικές δεξιότητες σε παιδιά που ζουν σε ιδρύματα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κατσίκας, Δ., Καρακίτσιος, Α., Φιλίνης, Κ., Πετραλιάς, Α. (2014). *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα*

- πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης, Παρατηρητήριο για την Κρίση, Αθήνα, Δεκ. 2014 (Διαθέσιμο ηλεκτρ.: <http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2015.pdf>).
- Καυταντζόγλου, Ι.Α.(2006).*Κοινωνικός αποκλεισμός:Εκτός, εντός και υπό*, Αθήνα:Σαββάλας.
- Kafetsios, K. (2003). Attachment, emotion regulation and psychological well being: Review and clinical applications. *Encephalos*, Vol. 40, pp. 30-45 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PPP554/03_Kafetsios_ENCEPHALOS.pdf).
- Kawakami, K., Spears, R., & Dovidio, J. F. (2002). Disinhibition of stereotyping: Context, prejudice, and target characteristics. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 32, pp. 517-530.
- Κικίλιας, Η, Παπαλιού, Ο. & Φαγαδάκη, Ε. (2007). *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού των Μονογονεϊκών Οικογενειών στην Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://carnagio.files.wordpress.com/2009>).
- Kinney, D. A. (1993). From nerds to normals: The recovery of identity among adolescents from middle school to high school. *Sociology of Education*, Vol. 66, pp. 21-40.
- Κογκίδου, Δ. (2005). *Κατανοώντας την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό τον 21ο αιώνα: Από την οπτική των παιδιών*, Εισήγηση στο 10^ο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κογκίδου, Δ. (1998). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Οικογένεια* (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://users.auth.gr/users/5/4/003745/public_html/exclusion/soc-excl-family.htm).
- Κονιόρδος, Σ. Μ. (2006). Κοινωνικό Κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Τεύχος 16: Άνοιξη - Καλοκ. 2006 (Διαθ. ηλεκ.: http://www2.media.uoa.gr/sas/issues/16_issue/koniordos.html).
- Κουφάκη, Π. (2006). *Το Παιδί στην Οικογενειακή Πολιτική*. Στο: Μ., Λουμάκου, Λ., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, σσ. 117-146, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ladd, G. W. (1990). Having friends, keeping friends, making friends, and being liked by peers in the classroom: Predictors of children's early school adjustment? *Child Development*, Vol. 61, pp. 1081-1100.
- Λαμπρίδης, Μ. (2004). *Όψεις της κοινωνικής αναπαράστασης για τους τσιγγάνους*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Μελέτη Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Τομέας Παιδαγωγικής (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/275/3/275.pdf>).
- Λασιθιωτάκη, Μ. (2005). *Ο φαύλος κύκλος των διακρίσεων: Άγχος και ματαίωση από τον κοινωνικό αποκλεισμό και το trafficking*, Εισήγηση στο Συνέδριο της Ένωσης Διοικητικών Δικαστών και του Κέντρου Επιμόρφωσης Δημόσιας Διοίκησης, Κέρκυρα, 10

- έως 12 Ιουνίου 2005 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:
<http://www.2search.gr/psychology/view.asp?article=1&catid=6&nav=0>).
- Lenoir, R. (1974). *Les Exclus: Un Francais Sur Dix*, Paris: Editions du SEUIL. Στο: Ανδριοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Φ. & Τσακλόγλου, Π. (2013). *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα: Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, Κοινωνική πολιτική την εποχή της κρίσης: Στο σταυροδρόμι των επιλογών*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, 5ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 8-10 Μαΐου 2014, σελ. 19.
- Layte R., Whelan, C.T., Maitre, B. & Nolan, B. (2001). Explaining levels of deprivation in the European Union, *Acta Sociologica*, Vol. 44, pp. 105-121.
- Lepore, L., & Brown, R. (1997). Category and stereotype activation: Is prejudice inevitable? *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 72(2), pp. 273-287.
- Λιάγκου Ο. (2010). *Τα Σχήματα Διαπαιδαγώγησης που Εφαρμόζουν οι Παιδαγωγοί Κέντρου Κλειστής Φροντίδας Παιδιών Προσχολικής Ηλικίας και η Εμφάνιση Αυτόνομων Συμπεριφορών από τα Παιδιά 4 - 6 ετών*, Διπλωματική εργασία, Διατμηματικό Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Τομέας Ψυχολογίας Τμήματος Φιλοσοφίας – Παιδαγωγικής – Ψυχολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Τμήμα Επιστημών της Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Κοινωνικο-πολιτισμική εκπαίδευση και κατάρτιση εμψυχωτών» (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:
<http://83.212.168.214/jspui/bitstream/123456789/1069/1/EA932.PDF>
- Lin, N. (2000). *Social capital: A theory of structure and action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Λουμάκου, Μ. & Μπεζέ, Α. (2006). Προβλήματα της Σύμβασης για τα Διακαιώματα του Παιδιού. Στο: Μ., Λουμάκου, Α., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ.15 – 23.
- Μαργωμένου, Μ. (2011). «Ηρθα μόνη μου γιατί πεινούσα...», Εφημ. Καθημερινή, Άρθρο 11 Δεκ. 2011 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:
<http://www.kathimerini.gr/445235/article/epikairothta/ellada/hr8a-monh-moy-giati-peinoysa>).
- Μάρδας, Γ.Δ. (2001). *Οικονομική Θεωρία, Δια Βίου Παιδεία, Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα:Παπαζήση.
- Μάρκοβιτς, Γ. & Μοναστηρίδου, Σ. (2011). Η υγεία των παιδιών και η σύγχρονη κοινωνία. Επισκόπηση της παρούσας κατάστασης και των δράσεων υγείας, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Τεύ. 28(3), σσ. 345-350 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:
<http://www.mednet.gr/archives/2011-3/pdf/345.pdf>).

- Μαρκοπούλου, Χ. (1995). *Σύντομη ιστορική θεώρηση της ιδρυματικής φροντίδας*. Στο Χ. Μαρκοπούλου (Επιμ.). *Ο κοινωνικός λειτουργός σε ειδικά πλαίσια κοινωνικής πρόνοιας*, Αθήνα: Έλλην σσ. 17-39.
- Marcia, J.E. (1980). Identity in Adolescence. Στο: Adelson, J. (1980). *Handbook of Adolescent Psychology*. NY: Wiley & Sons, pp. 159-187 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.researchgate.net/profile/James_Marcia/publication/233896997_Identity_in_adolescence/links/0deec52ea6ae66e0f8000000.pdf).
- Marin, L. (1997). *De l'entretien*. Paris: Minuit.
- Mason, J. (2008). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (6^η Έκδ.) (Μτφρ. Ε. Δημητριάδου, Επιμ.: Ν. Κυριαζή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ματσαγγούρας, Η. (2006). *Η σχολική τάξη*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μουρίκη Α. (2006). *Έμφυλες διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού*, Πρακτικά Συνεδρίου ΕΚΚΕ, Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες, Λαύριο 22-23 Σεπτεμβρίου 2005, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα.
- Μπαλούρδος, Δ. (2015). Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μεθοδολογικά Ζητήματα, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, Τεύ. 2-3, Ιολ. 2015, σσ. 25-56 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/sociological_review_2-3.pdf).
- Μπαλούρδος, Δ. & Σπυροπούλου, Ν. (2012). *Πορτραίτα Φτώχειας στην Ελλάδα της Κρίσης*. Στο: Μουρίκη, Α. κ.ά. (2012). *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας – 2012*, Όψεις της κρίσης, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σσ. 161-183 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.ekke.gr/images/PDF/Social_portrait_2012.pdf)
- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον οικονομικό αποκλεισμό: αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, σσ. 134-135, Α΄- Β΄ 2011, σσ. 165-192 <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/6725/6455.pdf>).
- Μπαλούρδος, Δ. & Πετράκη, Μ. (2012). *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός : πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*, Ειδική Συνεδρία Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων, Βουλή των Ελλήνων, 15 Φεβρουαρίου 2012, σ.σ. 25-33 & 161 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://openeclass.panteion.gr/modules/document/file.php/>)
- Μπαλούρδος, Δ. & Υφαντόπουλος, Ι. (1999). Οικογένεια, Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύ. 98-99, σσ. 137-181 (Διαθέσιμο ηλεκτρ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/download/7328/7049>).
- Μπάμπαλου, Χ. Ε. (2014). *Βρέφη και Παιδιά σε Ιδρύματα: Επιπτώσεις στη Σωματική, Γνωστική και Κοινωνικοσυναισθηματική Ανάπτυξη*, Ηλεκτρονικό άρθρο 4/8/2014

- (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.psychology.gr/psychologia-paidiou/1001-vrefi-kai-paidia-se-idrumata-epiptoseis-sti-somatiki-gnostiki-kai-koinonikosynaisthimatiki-anaptuxi.html>).
- Μπελεγγρίνος Σ., Ζάχαρης, Θ. & Φραδέλος, Ε. (2014). Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο, *Επιστημονικά Χρονικά*, Τεύ. 19 (4) σσ. 370-379.
- Μπρούσκου, Α. (2015). *Λόγω της Κρίσεως σας Χαρίζω το Παιδί μου – Η διακίνηση των παιδιών στην ελληνική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του δημοτικού βρεφοκομείου Θεσσαλονίκης «Άγιος Στυλιανός»*, Θεσσαλονίκη: Εντόμω ΣΥΜΕΠΕ.
- Μπουγιώτης, Ε. (2015). *Συνήγορος του Πολίτη: Αδυνατεί η πολιτεία να προστατεύσει τα παιδιά*, Άρθρο ΑΠΕ-ΜΠΕ 10 Νοε. 2015 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.cnn.gr/news/ellada/story/5717/grothia-sto-stomaxi-i-ekthesi-toy-synigoroy-toy-politi-gia-ta-paidia>).
- Mühlbauer, K.M. (2000). *Κοινωνικοποίηση, Θεωρία και Έρευνα*, (Μτφρ. Δ. Δημοκίδη), Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Murray, C. (1984). *Loosing Ground: American Social Policy (1950-1980)*, N. York: Basic Books.
- Μουσιάδου Αικ. (2012). *Κοινωνικοί Παράγοντες που επηρεάζουν τον Επαγγελματικό Προσανατολισμό κατά την Εφηβεία*, Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, *C.V.P. Παιδαγωγικής & Εκπαίδευσης*, Αθήνα: VIPAPHARM (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.vipapharm.com/greek/free-online-journals/education/education-articles/moisiadou-aikaterini-prosanatolismos-efiveia/moisiadou-epaggelmatikos-prosanatolismos.htm>).
- Nabuzoka, D. (2004). *Παιδιά με Μαθησιακές Δυσκολίες - Διδασκαλία και Έρευνα*, (Μτφ. Β. Αυγουστίνου), Αθήνα: Σαββάλας.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2014). *Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της*, Έρευνα στην Εκπαίδευση Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πολιτικών Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hjre/article/viewFile/8849/9071.pdf>).
- ΟΚΕ (2009). *Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής της Ελλάδος για τη φτώχεια*, Αθήνα (Διαθέσιμο ηλεκτρονικό: http://www.oke.gr/opinion/op_210.pdf).
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1998). *Οι απόκληροι, Τα ιδρύματα αγωγής ανηλίκων*, Αθήνα: Α. Καρδαμίτσα.
- Πανοπούλου-Μαράτου, Ο., Στάγκου, Λ., Γεώργας, Δ., Λαμπίδη, Α. & Δοξιάδης, Σ. (1998). *Συστήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: Λειτουργία των ιδρυμάτων και*

- επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.). *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 49-65.
- Παπαθεμελής, Ι. (2000). Προβλήματα συμπεριφοράς μαθητών, *Το σχολείο και το σπίτι*, Τεύ. 421, σσ. 49-55.
- Παπαδοπούλου, Ε. (2015). *Η Αυτοκτονία όπως ορίζεται από τον Durkheim*, Άρθρο, Προσωπικός Ιστότοπος, 8 Σεπ. 2015 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://papadopsixologos.blogspot.gr/2015/09/durkheim.html>).
- Παπαδοπούλου, Ε. (2013). *Στη φωλιά του ψυχιατρού*, Άρθρο, Προσωπικός Ιστότοπος, 17 Οκτ. 2013 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://papadopsixologos.blogspot.com/2013/10/blog-post_17.html).
- Παπαδοπούλου, Δ. (2004). *Η Φύση του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελληνική Κοινωνία*. Στο: Μ. Πετμεζίδου & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Παπακίτσου, Ι.Β. (2011). *Συναισθηματική κακοποίηση: Η μετάβαση από το συναισθηματικά αποστερημένο παιδί στον ψυχικά τραυματισμένο ενήλικο*. Στο: Γιωτάκος, Ο, Τσιλιάκου, Μ. Τσίτσικα, Α. (Επιμ.) (2011). *Κακοποίηση Παιδιού και Εφήβου*, Αθήνα: Πεδίο, σσ. 58-77.
- Παπάνης, Ευ., Γιαβρίμης, Π. & Βίκη Α. (Επιμ.) (2011). *Έρευνα και Εκπαιδευτική Πράξη στην Ειδική Αγωγή*, Τόμος 1, Αθήνα: Σιδέρης (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.academia.edu>).
- Παπάνης, Ευ., Γιαβρίμης, Π. & Βίκη Α. (Επιμ.) (2009). *Καινοτόμες Προσεγγίσεις στην Ειδική Αγωγή*, Αθήνα: Σιδέρης (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.researchgate.net/profile/Efstratios_Papanis2/publication/275954394/links/554b06550cf29752ee7c3783.pdf).
- Παπάνης, Ε., Γιαβρίμης, Π. & Ρουμελιώτου, Μ. (2007). *Η ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου μέσω της εκπαίδευσης*, Προσωπική Ιστοσελίδα (Διαθέσιμο ηλεκτρ.: http://epapanis.blogspot.gr/2007/09/blog-post_03.html).
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (2006). *Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού*. Στο: Μ., Λουμάκου, Λ., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 237-243.
- Papatheodorou C., Polizoides P. (2007). *National Awareness Raising Actions on Social Inclusion and Social Protection*, Athens: Labor Institute GSEE. <http://utopia.duth.gr/~christos/papers/National%20Awareness%20Raising%20Actions.pdf>
- Παυλάκης, Μ. (2011). *Επικοινωνία & Δυναμική της Ομάδας*, Εκπαιδευτικό Υλικό για τα Κέντρα Δια Βίου Μάθησης, Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://kdvm.gr/Media/Default/Pdf%20enotites/5.6.pdf>).
- Παυλόπουλος, Β. (2008). *Διαμόρφωση ταυτότητας και επαγγελματικός προσανατολισμός γηγενών και μεταναστών εφήβων: ιδιαιτερότητες και προκλήσεις*. Εισήγηση στο σεμινάριο

- «η διαπολιτισμική διάσταση στο πλαίσιο προγραμμάτων επαγγελματικού προσανατολισμού και συμβουλευτικής που υλοποιούνται σε σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», ΚΕΣΥΠ Καλλιθέας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 01/03/2008 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://users.uoa.gr/~vpravlop/index.files/memo/07/02.pdf>).
- Πιάνος, Χ.Κ. (2000). *Ψυχοκοινωνικές διαταραχές και αντιμετώπισή τους*, Αθήνα: Έλλην.
- Πουρσανίδου, Ε. (2016). *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, Τόμος 5, Τεύχος 1, σσ. 62-75
Εργαστήριο Παιδαγωγικής Έρευνας και Εκπαιδευτικών Πολιτικών, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία 2016, 5 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hjre/article/viewFile/9380/10247>).
- Πυργιωτάκης, Ι. (1998). *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Ratcliffe, C. & McKernan, S. (2010). *Childhood poverty persistence: Facts and consequences*, The Urban Institute.
- Ridge, T. (2009). *Living with poverty*. Barth: Department for Work and Pensions, Research, Report No 594.
- Riemann, G. (2003). A joint project against the backdrop of a research tradition: An introduction to doing biographical research, *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research*, Vol. 4(3).
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*, London: Sage.
- Riessman, K. (1993). *Narrative Analysis*. London: Sage.
- Roeser, R.W., & Eccles, J.S., (1998). Adolescents' perceptions of middle school: Relation to longitudinal changes in academic and psychological adjustment, *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 8, pp. 123-154.
- Rosanvallon, P. (2001). *Το νέο κοινωνικό ζήτημα: Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας* (Μτφρ.: Σ. Κακουριώτης), Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Rosenthal, G. (2013). *Η βιογραφική έρευνα*. Στο: Γ. Τσιώλης, & Ε. Σιούτη, (Επιμ.), Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, Αθήνα: Νήσος σσ. 63-109.
- Ryan, R., (2005). The developmental line of autonomy in etiology, dynamics, and treatment of borderline personality disorders. *Development and Psychology*, V. 17 pp. 987 – 1006.
- Ryan, R., Deci, E., Grolnick, W., La Guardia, J., (2006). The significance of Autonomy and Autonomy Support in Psychological Development and Psychopathology. In *Developmental Psychopathology* . (2nd ed., vol.1, pp.795 – 849). Hoboken, NJ: Wiley.
- Rutter, M. (1998). *Μεγαλώνοντας στο ίδρυμα: Μηχανισμοί επικινδυνότητας και προστατευτικοί παράγοντες*. Στο Θ. Καλλινικάκη, (Επιμ.). *Μεγαλώνοντας Σε Ίδρυμα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 9 – 57.
- Σαββάκης, Μ. (2008). *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Σαββάκης, Ε. & Τζανάκης, Ε. (2006). Βιογραφική Ρήξη και Ιδρυματισμός: Θεσμικές και Αφηγηματικές Διαστάσεις μιας Κοινωνικής Διαδικασίας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τ. 120 Β', σσ. 37-64. (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.academia.edu/1438911/>).
- Σαββάκης Μ. (2003). Η Βιογραφική Έρευνα ως Εναλλακτικό Ερευνητικό Εγχείρημα και ως Μεθοδολογικό Διάβημα: Πλεονεκτήματα και Όρια, *Δοκίμες*, Τ. 11-12, σσ. 65-87.
- Σαββάκης, Μ., & Τζανάκης, Μ. (2002). Ιδρυματικοί θεσμοί, συγκρότηση κοινωνικών μεθοριών και διαδικασίες προβληματικοποίησης: το ψυχιατρείο Λέρου και το λεπροκομείο Σπιναλόγκας. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Τεύ. 74.
- Σακελλαρόπουλος, Π., (2001). *Σχέσεις μητέρας – παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Salzinger, L.L. (1982). The ties that bind: the effect of clustering on dyadic relationships. *Social Networks*, Vol. 4, pp. 117-45.
- Σαραφίδου, Γ. (2000). *Τυπολογία της κοινωνικής συμπεριφοράς παιδιών που ζουν σε ιδρύματα: Ανάλυση Αντιστοιχιών σε δεδομένα παρατήρησης χρονικής δειγματοληψίας*, Διδακτορική Διατριβή. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Schooligans (2009). *Γράμματα από τις φυλακές ανηλίκων*, Ηλεκτρονικό Περιοδικό 27.11.2009 Τ. 16 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.schooligans.gr/articles/127>).
- Schuller, T., Baron, S. & Field, J. (2000). *Social Capital: A review and critique*. Στο: Baron, S., Field, J. & Schuller, T. (eds). *Social Capital: Critical perspectives*, Oxford: Oxford University Press, pp. 1-38.
- Serdedakis, N., Tsiolis, G., Tzanakis, M., & Papaioannou, S. (2003). Strategies of Social Integration in the Biographies of Greek Female Immigrants coming from the Former Soviet Union. Self-employment as an alternative. *International Review of Sociology*, Vol. 13(1), 145-162.
- Σιάνου, Ε. (2014). *Εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Σημειώσεις Μαθήματος, Τμήμα: Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://ecourse.uoi.gr/pluginfile.php/87902/mod_resource/content/2/en1.pdf).
- Σκουράκη, Ε. (2015). *Διερεύνηση παραγόντων ευθυνόμενων για την παρατεταμένη, μη αναγκαία παραμονή των παιδιών σε ιδρύματα παροχής φροντίδας*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κλινική Παιδιατρική και Νοσηλευτική Έρευνα». Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιατρική Σχολή σε σύμπραξη με το Τμήμα Νοσηλευτικής Α΄ του ΤΕΙ Αθηνών, Διπλωματική Εργασία (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoal/default/data/1310725/theFile>
- Spitz, R. (1965). *The first year of life*. New York: International University Press.

- Σταματοπούλου, Γ. (2010). *Σημαντικές αλλαγές στην απόκτηση αίσθησης του εαυτού κατά τη μέση παιδική ηλικία και την εφηβεία*, Προσωπικός Ιστότοπος (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://paroutsas.jmc.gr/teen_id.htm).
- Stocker, C.M. (1994). Children's perceptions of relationships with siblings, friends and mothers: Compensatory processes and links with adjustment. *Journal of child psychology and psychiatry*, Vol. 35, pp.1447-1459.
- Strauss, A. L. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative Research, Grounded Theory procedures and techniques*. Newbury Park: Sage.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1987). *Qualitative analysis for Social scientists*, (Διαθέσιμο ηλεκτρ.: https://www.academia.edu/7430069/Anselm_L._Strauss_Qualitative_Analysis_for_Social_Scientists_1987).
- Συμβούλιο Ευρώπης (2005). *Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα παιδικής προστασίας*, Μτφρ. Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας και Αλληλεγγύης της Ελλάδος (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://rm.coe.int/168046ce2a>).
- Συνήγορος του Παιδιού (2007). *4 χρόνια Συνήγορος του Παιδιού στην Ελλάδα - Παρεμβάσεις και Διαπιστώσεις της Αρχής για την Εφαρμογή των Δικαιωμάτων του Παιδιού*, Επίσημη Ιστοσελίδα Ανεξάρτητης Αρχής, Αθήνα: Συνήγορος του Πολίτη <https://www.synigoros.gr/resources/docs/207917.pdf>
- Συνήγορος του Πολίτη (2017). *Εκπαιδευτική Κατάσταση των Ασυνόδευτων Παιδιών που Βρίσκονται σε Ξενώνες Φιλοξενίας* (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.0-18.gr/downloads/FINAL%20GREEK%20VERSION.PDF>).
- Συνήγορος του Πολίτη (2015). *Τα δικαιώματα των παιδιών που ζουν σε ιδρύματα, Διαπιστώσεις και Προτάσεις του Συνηγόρου για την λειτουργία των ιδρυμάτων παιδικής προστασίας*, Επίσημη Ιστοσελίδα Υπηρεσίας (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.synigoros.gr/resources/575568.pdf>).
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). *The social identity theory of intergroup behavior*. Στο: S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, pp. 7-24. (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://web.mit.edu/curhan/www/docs/Articles/15341_Readings/Intergroup_Conflict/Tajfel_&Turner_Psych_of_Intergroup_Relations_CH1_Social_Identity_Theory.pdf).
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, Vol. 33, pp. 1-39.
- Tajfel, H. (Ed.) (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.

- Τζανάκης, Μ. (2012). Ψυχική ασθένεια και σύγχρονες πρακτικές του εαυτού, Αθήνα: Πεδίο (Διαθ. Ηλεκτ.:<http://sociology.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2013/tzanakis/BIBLIA%20-MONOGRAFIES/2.%20TZANAKIS%202012%20PSYXIKI%20ASTHENEIA.pdf>).
- Traianou, A. (2014). *The centrality of ethics in qualitative research*. Στο: Leavy, P. (Ed.) *The Oxford handbook of qualitative research*, Oxford University Press, pp. 62-77. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά
- Triseliotis, J., & Κουσίδου, Τ. (1989). *Η κοινωνική εργασία στην υιοθεσία και στην αναδοχή*, Κέντρο βρεφών «Μητέρα», Αθήνα.
- Tsakoglou, P. & Papadopoulou, F. (2002). Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries, *Journal of European Social Policy*, Vol. 12 (3), pp. 211-255.
- Τσαλίκोगλου, Φ. (1989). *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσαλίκोगλου Φ. (1987). *Ο Μύθος του Επικίνδунου Ψυχασθενή. Οι Λειτουργίες της Κοινωνικής Κατασκευής*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Τσαμασίρος, Ι. (2002). *Η πορεία προς την ωριμότητα*, άρθρο Εφημερίδας «Ελευθεροτυπία», 19 Φεβ. 2002 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://spoudasterion.pblogs.gr/2010/06/634653.html>).
- Τσιάκαλος, Γ., & Σπανού, Ε. (Επιμ.) (1999). *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη*, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Ν. Πουλαντζάς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσίτουρα, Σ. (2006). *Τα δικαιώματα του παιδιού στην Υγεία*. Στο: Μ., Λουμάκου, Λ., Μπεζέ (Επιμ.), *Το παιδί και τα δικαιώματά του*, σσ.75-86, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιώλης, Γ. (2018). *Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων*. Στο Γ. Ζαϊμάκης (Επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές – Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*. Πανεπιστήμιο Κρήτης – Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής έρευνας, σσ. 97-125 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.researchgate.net/>).
- Τσιώλης, Γ. (2015). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες*. Στο: Γ. Πυργιωτάκης & Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.). *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*. Αθήνα: Πεδίο. 2015. Σελ. 473-498. (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://www.researchgate.net/>
- Τσιώλης, Γ. & Σιούτη, Ε. (Επιμ.) (2013). *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 385-447.
- Τσιώλης, Γ. (2010). *Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική έρευνα*. Στο: Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.). *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές*

- Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*, Αθήνα: Τόπος, σσ.347-370.
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσομπάνογλου, Γ., Κορρές, Γ., & Γιαννοπούλου, Ι. (2005). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Πολιτικές Ενσωμάτωσης*. Αθήνα Παπαζήσης.
- Τσουκαρέλλης, Π. & Παπάνης, Ε. (2007). *Κοινωνική Προσαρμογή, Διαδικτυακός Τόπος Συγγραφέα* (Διαθέσιμο Ηλεκτρονικά: http://epapanis.blogspot.gr/2007/10/blog-post_11.html).
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wecherel, M. (1987). *Rediscovering the Social Group: A self-Categorization Theory*. Oxford & N.Y: Blackwell.
- Χριστοφορίδου, Φ. (2012). *Η εμπειρία των ανδρών και των γυναικών που μεγάλωσαν σε ιδρύματα παιδικής προστασίας, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας Μεταπτυχιακό Σχολικής - Εξελικτικής Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης* (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://ikee.lib.auth.gr/record/129615/files/GRI-2012-9012.pdf>).
- Χρυσικός, Φ. (2002). *Το μετέωρο βήμα της ιδρυματικής φροντίδας: Εμπειρίες από την συνεργασία με υπηρεσίες παιδικής προστασίας*. Στο: Γ.Αμπατζόγλου (Επιμ.), *Αλλάζοντας Χέρια*, University Studio Press, σσ.259-271.
- ΧτΠ (2009). *Σχέδιο δράσης για την οριζόντια δικτύωση και το συντονισμό των υπηρεσιών και φορέων κοινωνικής αλληλεγγύης προς το παιδί, Μελέτη από το Χαμόγελο του Παιδιού*, Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <https://eclass.teicrete.gr/modules/document/file.php>).
- UNICEF (2013). *Η Κατάσταση των Παιδιών στον Κόσμο – Παιδιά με Αναπηρίες*, Σύνοψη Έκθεσης UNICEF (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.esamea.gr/component/cck/?task=download&client=intro&collection=article_filegroup&xi=0&file=article_file&id=695)
- Van Krieken, R. (1986). *Social theory and child welfare, Beyond social control*, Theory and Society May 1986, Vol. 15, Issue 3, pp. 401–429 (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.academia.edu/4416610/Social_theory_and_child_welfare).
- Vorria, P., Papaligoura, Z., Sarafidou, J., Kopakaki, M., Dunn, J., Van IJzendoorn, M. H., & Kontopoulou, A. (2006). The development of adopted children after institutional care: a follow-up study, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 47, pp. 1246-1253.
- Vorria, P. & Papaligoura, Z. & Dunn, J. & Ijzendoorn, M. & Steele, H. & Kontopoulou, & Sarafidou, Y. (2003). Early experiences and attachment relationships of Greek infants raised in residential group care. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 44 (8), pp. 1208 – 1220.

- Vorria, P. & Rutter, M. & Pickles, A. & Wolkind, S. & Hobsbaum, A. (1998a). A Comparative Study of Greek Children in Long – term Residential Group Care and in Two Parent Families: I. Social, Emotional, and 140 Behavioural Differences, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 39(2), pp. 225 – 236.
- Vorria, P. & Rutter, M. & Pickles, A. & Wolkind, S. & Hobsbaum, A. (1998b). A Comparative Study of Greek Children in Long – term Residential Group Care and in Two Parent Families: II. Possible Mediating Mechanisms, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 39 (2), pp. 237 – 245.
- W.H.O. (2014). *Preventing suicide: a global imperative*. World Health Organization, (Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/131056/8/9789241564878_eng.pdf?ua=1&ua=1).
-